

MANGYEL

ONLY THE HISTORY OF BEGINNING MAKES THE HISTORY OF CULTURE
NURSULTAN NAZARBAEV

Халықаралық ғылыми-танымал тарихи журнал

Международный научно-популярный исторический журнал

International popular scientific historical magazine

#6(8) 11-12.2014

Еліміздің туғыры - ТӘУЕЛСІЗДІК

Өткеннің өнегесі -
ертеңге үлгі

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ЕЛДІК САНА БЕЛЕСІ

Сан ғасырлық отандық тарихымыздың қай белесінде болсын әрдайым Тәуелсіздік деген қасиетті ұғымның шоқтығы биік тұрғаны белгілі. Өткеніміз бен бүгінгімізге зер салсақ, Қазақ елінің азаттығы үшін арпалысқан ұлы тұлғалардың бар арман-мақсаты — ұлттық мемлекетімізді құру болғанын көреміз. Тіпті, сонау көне дәуірде ел бірлігін ойлаған көк түріктің даңқты қолбасшысы Білге қағанның “Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Жалаңаш халықты киімді, жарлы халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым” деген тәубасын мәңгілік тасқа қашатып қалдыруы тегін болмаса керек. Ал одан бергі тарихымыздағы Қазақ хандығы мен Алаш автономиясын құрған нар тұлғалардың аңсаған арманы, көздеген мақсаты тағы да осы өз-тәуелсіздік пен баянды мемлекет болды емес пе?

Қысқасы, киелі тәуелсіздік ұғымы неше ықылым заманалар өтсе де ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, қағандар мен хандардың өсиеті болып тасқа түсіп, халықтың батырлық жыр-дастандары, жыраулардың алдаспан толғаулары болып өрілді, зиялылардың хаттары мен жан тебіренісі болып тарихқа қатталды.

Тәуелсіздік — жалпы дүниеде теңдесі жоқ, тәтті сөз. Бірақ оның оңайлықпен келмейтіні түсінікті. XX ғасырдың 90-жылдары әлемдегі алып империяның бірі — Кеңес одағы ыдырап тараған тұста, тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаевтың басшылығымен ежелден егемендікті көксеген

ата-бабаларымыздың сол арман-тілегі, мақсат-мүддесі алғаш жүзеге асып, тәуелсіз Қазақстан мемлекеті құрылды. Міне, содан бері де тура 23 жыл! Қазір азат Қазақстан әлем танып, мойындаған саяси-экономикалық даму қуаты күшті іргелі мемлекетке айналды. Сондай-ақ ел игілігіне, мемлекеттігімізді нығайтуға қатысты қыруар келелі істер атқарылуда. Ең бастысы, қазақ сахарасының төрінде тәуелсіздіктің нышанындай болып ел жүрегі — Астана қаласы бой түзеді. Жаңа елорданың сәні де, мәні де, сәулеті де, дәулеті де Қазақ елін әлемге танытатындай қалыптасып дамыды. Мұнда өңірлік емес, халықаралық жиындар, басқосулар өтуі — қалыпты жағдайға айналды. Ұлт көшбасшымыздың беделі елдің абыройын асқақтатып, жаңа межелер мен бағдарлар анықталды. Мұның бәрі «Қазақстан-2050» Стратегиясында көрініс тапты.

Әлем назарын өзіне аударған ерекше архитектуралық әсем үлгідегі әрі саяси-экономикалық, мәдени әлеуеті күшті Астана екі жылдан кейін «ЭКСПО-2017» көрмесін атап өтуге қызу дайындық үстінде. Елорда жаңа ғасырда жаңғырған Қазақстанның, тәуелсіз мемлекетіміздің жасампаздық істерінің жарқын белгісіндей болып ел мәңгілігінің көшін бастады.

Ал енді бүгінде әлемдік нарыққа сай қайта құрылып, жаңарған Қазақстанның жаңа өмір кезеңдері, тіпті керек десеңіз, жаңа тарихы жасалып жатқаны баршаға белгілі. Біз оны ешуақытта ұмытпауға, естен шығармауға тиіспіз.

Ерлан СЫДЫҚОВ,
Қазақстан тарихшылары
ұлттық конгресінің төрағасы

2014 жылғы 11 қарашада Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан халқына «Нұрлы жол» атты Жолдауын арнады. Елбасының әр жылғы Жолдауы тарихи құжат: қайсысын алып қарасаңыз да, стратегиялық маңыздылығы мен белгілі бір мерзімде нақты міндеттер мен мәселелердің шешілуін қамтамасыз етуге бағытталғанын көреміз. Биылғы Жолдау да осы тұрғыдан сипатталған: Нұрлы жолға жұмылдырып отыр. Міне, жасампаздыққа жетелеген осы «Нұрлы жол» табыстарымызға ұйтқы болып, еліміздің еңсесін биіктетіп, ғаламдық өркениет өрсіне шығармақ. Ұлт көшбасшысы қайнаған тіршіліктің бәрі елдің күре жолына қатысты екенін баса айтты. Өйткені жолдардың дамуы тіршілікпен тығыз, тікелей байланысты: бәсекелестік кеңістікте жолдары дамыған ел ғана алдыңғы орынға шығатынына көзіміз жетті.

«Жол - шын мәнінде өмірдің өзегі, бақуатты тірліктің қайнар көзі, - деді Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев. - Барлық аймақтар темір жолмен, тас жолмен, әуе жолымен өзара тығыз байланысуы керек. Астанада тоғысқан тоғыз жолдың торабы елорданың жасампаздық рухын тарататын өмір-тамырға айналуы тиіс. Аймақтардың өзара байланысын жақсарту елдің ішкі әлеуетін арттырады. Облыстардың бір-бірімен сауда-саттығын, экономикалық байланыстарын нығайтады. Ел ішінен тың нарықтар ашады. Осылай, алысты жақын ету - бүгінгі Жолдаудың ең басты түйіні болмақ».

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр», деген еді. Былтырғы Қазақстан халқына бағыттаран Жолдауында ежелгі ата-бабаларымыздың — түркілердің Мәңгілік ел идеясын — Қазақ елінің ұлттық идеясы ретінде жариялады. Енді міне, Қазақстан халқына арнаған «Нұрлы жол» атты Жолдауы өмірге келді.

«Нұрлы жол» — барша қазақстандықтардың өміріне, болашағына қатысты құжат. Ертеңгі бағытын, жүретін жолын, өсу жолындағы мұратын анық білген елдердің қандай жеңістерге жеткенін тарихтан білеміз. Біздің еліміз тәуелсіздігіне енді қол жеткізіп жатқанда алдағы 30 жылын ойласа, енді жүрісін дұрыстап, тынысын жөндеп алғанда «Мәңгілік Елге» қоса «Нұрлы жол» деген мұратты алға қойды. Нұрлы жол деген халықтың жағдайы, Нұрлы жол деген елдің өрлеуі, Нұрлы жол деген Нұрлы жарқын өмір.

Елбасымыз халыққа Жолдауында: «Біз Жалпыұлттық идеямыз - Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы Жолға айналдырдық. Қажырлы еңбекті қажет ететін, келешегі кемел Нұрлы жолда бірлігімізді бекемдеп, аянбай тер төгуіміз керек. Мәңгілік Ел - елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан 2050» стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры! Жаңа Қазақстандық Патриотизм дегеніміздің өзі - Мәңгілік Ел! Ол - барша Қазақстан қоғамының осындай ұлы құндылығы», - деген тұжырым жасады.

Мәңгілік Ел болу мәселесі және Нұрлы жолда атқарылуға тиісті іс-шаралардың бәрі де ең әуелі халқымыздың санасына терең сіңірілуі керек. Сонда әркімнің мемлекет алдындағы, өз ұлтының алдындағы жауапкершілігі де арта түседі. Елбасы «2015 жыл - ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы. Қазақ хандығының 550 жылдығын, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығын, Ұлы Жеңістің 70 жылдығын атап өтеміз. Осынау тарихи белестер Жаңа Қазақстандық Патриотизмді ұрпақ жадына сіңіруде айрықша рөлге ие. Біз 2015 жылды Қазақстан халқы Ассамблеясы жылы деп жарияладық. Елдің тұтастығы мен бірлігі, татулығы мен тыныштығы ең басты назарда» деді.

Осы орайда айта кеткен жөн, 2013 жылы 28 маусымда Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасы ашылды. Басты міндеті — Қазақстан халқы Ассамблеясының тәжірибесі мен елдегі ұлтаралық татулық негізін сараптамалық бірлестіктер мен ғылыми құрылымдарды қалыптастыру арқылы іргелі зерттеуді жүзеге асыру, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени үдерістер тұрғысында этносаясат мәселелеріне байланысты жүйелі зерттелген тұжырым қалыптастыру, этносаяси зерттеулерді әлемдік тәжірибемен салыстыра отырып зерделеу, дамыту. Әлемді мойындатқан ұлтаралық татулық пен дінаралық келісімнің қазақстандық үлгісі жетекші жоғары оқу орнында ғылыми-сараптамалық тұрғыда зерттеле бастады.

Мәселен, таяуда Қазақстан Жазушылар одағының 80 жылдығына арналған салтанатына орай «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған республикамыздың бір топ белгілі мәдениет, өнер, ғылым қайраткерлері үндеуінде әлемдік өркениетке ұмтылған егемен еліміздің Мемлекет басшысының тарихи рөліне тоқталып, топ бастаған көсемнің, сөз бастаған шешеннің аса жауапты кезеңде сыналатыны аталынып өткен.

«Республика Сіздің басшылығыңызбен саяси және экономикалық әлеуетін біртіндеп ұлғайта отырып, қуатты, қарқынды, әлемдік және өңірлік саясатта көрнекті орынды иеленген мемлекетке айналды», — деп жазады авторлар.

Пленумға қатысушылар сондай-ақ Қазақстанның алға қойған барлық мақсаттарға жете алатынына сенім білдіріп, ел астанасының табысты өркендеп келе жатқанына назар аударды.

«Астана республиканың экономикалық, саяси және мәдени орталығына, ауқымды халықаралық іс-шаралар өтетін орынға айналды. Ірі халықаралық ЭКСПО-2017 көрмесін өткізетін орын ретінде Астананың таңдалуы Қазақстанның әлемдік аренадағы жоғары беделінің айғағы болып саналады, — делінген хатта.

Соңында авторлар тарихи жағды сақтау, ұлттық құндылықтарды келісім мен сенім рухында қалыптастыру саяси тұрақтылықтың негізі болып отырғанын атап өткен.

Мемлекет басшысы да Қазақстан қаламгерлерін 80 жылдық мерейтойымен құттықтай келіп, Жазушылар одағы 700-ден астам

ақын-жазушының басын қосқан еліміздегі ең алғашқы және ең ірі шығармашылық бірлестіктердің бірі екенін атап өтті.

«Бұл — еліміздің мәдени өмірінің дамуына, моральдық және рухани құндылықтардың нығая түсуіне, жастар тәрбиесіне зор үлес қосып отырған іргелі ұжым. Жазушылардың бүгінгі буыны — Қазақстан әдебиетінің кешегі Абай Құнанбаев, Жамбыл Жабаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Ғабит Мүсірепов, Морис Симашко, Иван Щеголихин сынды көптеген көрнекті тұлғаларының баға жетпес мұраларын лайықты жалғастырушы ізбасарлары», — делінген құттықтауда.

Қазақстан Президенті сондай-ақ мемлекетіміз Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен жазушыларға қолдау білдіріп, қоғамдағы шығармашылық орта мен жасампаздық рухты қалыптастыруға ұдайы қамқорлық жасап келе жатқандығына тоқталды.

«Әдебиет саласындағы Мемлекеттік сыйлық бар, жас таланттарға Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығы беріледі. Жылы сайын қаламгерлерге Президенттік және Мемлекеттік стипендиялар тапсырылады. Мемлекеттік тапсырыс аясында қазақстандық үздік авторлардың жүздеген кітаптарын шығару игі үрдіске айналды», — деп атап өтеді Нұрсұлтан Назарбаев.

Мемлекет басшысы рухани кемелдену, жалпұлттық құндылықтарды дамытып, бейбітшілік пен келісімнің асыл мұраттарын ұлықтау — «Қазақстан-2050» Стратегиясының басты міндеттерінің бірі екеніне назар аударды. Бұл орайда, жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға белсене араласатын зиялы қауым осы міндеттерді орындауда шешуші рөлге ие болуы тиіс.

Соңында Қазақстан Президенті Жазушылар Одағының алдағы уақытта да зиялыларымызды ұйыстыра беретініне сенім білдіріп, оның мүшелеріне зор денсаулық, береке-бірлік, шығармашылық табыстар және сүбелі туындыларды өмірге әкелуін тіледі. Бұл — ұлттық мақтанышымызға лайықты ұлағатты үлкен Сөз!

Біз де тәуелсіз ел тарихшылары мен жазушыларын, журналистері мен саясаттанушыларын, сценаристері мен режиссерлерін, суретшілері мен кинематографистерін, ғылыми және шығармашылық қауымның барлық өкілдерін тәуелсіз Қазақстанның шын мәніндегі жаңа жылнамасының негізін жасауға қабілет-қарымын барынша жұмсауға шақырамыз. Біздің өз дәуіріміздің шынайы рухани сұранысы мен ақиқатын айтуға арналған ғылыми еңбектеріміз бен көркем шығармаларымыз жаңа тарихымыздың іргетасы берік қалануына қызмет етуі тиіс. Оны кемел кезеңнің келер ұрпағы орындай мақтан етуі керек. Өз басым бұл елдің көкейінде жүрген пікір деп есептеймін. Және де бұған қоса айтарым, алдағы уақытта мектептерде, жоғары және орта буын оқу орындарында ұлттық, жалпы халықтық рух беретін тәуелсіз Қазақстанның тарихы арнайы курс, жеке пән түрінде оқытылуы бүгінгіден де тереңдей түсуі тиіс.

Біз өз тарихымызды түбегейлі түсініп, танып білмейінше, ұлтжанды әрі отансүйгіш ұрпақты тәрбиелеп өсіре алмаймыз. Ең алдымен, тәуелсіз мемлекетіміз туралы ұлттық, жалпы елдік сананы қалыптастыруымыз қажет. Өйткені, бүгінгісін жете ұғынбаған жастар өткендегі тарихын қалайша бағалап, есте ұстайды? Бұл арада біз Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлының «Тарих толқынында» кітабында: «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы — тарихтың толқынында өзінің ұлттық «мен» дегізгерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр... Бірақ бұл мүмкіндік қана; ол шындыққа, тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет. Ал осы міндет біздің алдымызға тек қана бір ұлы мүмкіндік түрінде ғана емес, қатал қажеттілік түрінде де қойылып отыр. Оны шешсек, біз тарихтың өзімізге шақталған мезгіліне сәйкес боламыз, тарихи болымсыздықтың бос қуысында босқа қарманып жүрмейміз», — деп жазғанынан «Ұлттық келбетімізді ұлықтайтын уақыт жетті, тәуелсіз Қазақстанның тарихы одан әрі байыптталып, жүйеленіп, тұжырымдамаларымен халыққа жетуі керек» деген үлкен қорығынды шығарып, терең ой түйюіміз керек. Мысалға, екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Жапон мемлекетін алып қарайық. Қираған экономика, қансыраған, сансыраған ел...

Алғашқыда соғыстың салған жарасы жазылмастай болып көрінген еді. Алайда, елдің қайсар рухы қысқа мерзімде жапон мемлекетін қайта түлетіп, әлемдегі дамыған алдыңғы қатарға алып шықты. Жапон елі қазір күллі әлемді жерасты байлығымен емес, адами капиталымен мейлінше тамсандырып аузына қаратып отыр.

Әрине, құдай соғыстың бетін әрі қылсын, бірақ дәл сондай «күйзелген шаруашылық, күйреген экономика, тоқтаған өндіріс, тоқыраған ғылым» секілді ауыр күйді күні кеше Кеңес одағы быт-шыт болып тараған кезде біздер, қазақстандықтар бастан кештік. Тәуелсіздікке ие болған осы бір тарихта теңдесі жоқ жасампаздыққа толы жылдардың ішінде Қазақстан бүкіл әлемге танылып, алдыңғы қатарлы дамыған өркениетті елу елдің қатарынан өзіне лайықты орын алуға ұмтылды. Жалпы, ұлы мұраттарға ұмтылған елдің әрдайым рухы биік, арманы асқақ болып келеді дейді. Олай болса, біздер жарқын болашаққа ұлттық қасиетімізбен тәуелсіз Қазақстанның ғылыми-техникалық, саяси-экономикалық, мәдени-рухани және т.б. әлеуеттерін барынша арттыра отырып жол салуымыз керек. Ол қазірдің өзінде әлемдік өркениетке «Қазақстан жолы» ретінде танымал болып отырған жол екенін білеміз.

Тәуелсіз ел атанған осы 23 жылдық тарихымызда талай-талай қиындықтарды бастан өткерумен қатар, әрине, әлем таңқаларлық тамаша жетістіктерге де қол жеткіздік. Ал оның бәрі Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауларында, «Қазақстан — 2050» Стратегиясында, «Қазақстан жолы» тұжырымдамалы еңбегінде жан-жақты әрі айқын айтылған. Демек, бүкіл бір мемлекеттің өмірін терең талдап, сараптауға құрылған бұл еңбектердің өзін үшінші мыңжылдыққа батыл қадам басқан «Нұрлы Жолдың» жынамасы десек, еш қателеспейміз.

Осы орайда зиялы қауымның жоғарыдағы үндеудегі «Бүгінде әлемде Нұрсұлтан Назарбаевты жаңа Қазақстанның негізін салушы деп орындай атайды және оның есімін АҚШ-тың алғашқы президенті Джордж Вашингтон мен қазіргі замандық Түркияны қалыптастырған Кемал Ататүрікпен қатар қояды» деген сындарлы ойын байыптай кетсек.

Ұлы тұлғаны заман тудыратынын, ал оның белгілі бір қажеттіліктен барып өмірге келетінін тарих ешуақытта жоққа шығармайды. Демек, тарихи тұлғаны сол замандағы оқиғалардан мүлде жеке бөліп алып қарауға болмайды. Жалпы тәуелсіздік дегенде ел санасында тұңғыш Президентіміз туралы таным-түсінік қалыптасуы керек. Белгілі философ-ғалым Ғарифолла Есім «Қазақ ренессансы» еңбегінде: «Тұлғаны дер кезінде тану осал шаруа емес. Тұлғаны тану үшін уақыт және ізгілік пен парасаттылық туралы түсінік керек», — дей келіп, — «Бүгінгі Қазақстан Республикасы жаңғырған ренессанстық мемлекет, оның Президенті Нұрсұлтан Назарбаев — ренессанстық тұлға. Ренессанс заманы алыптарды тұрғызатыны рас болса, сондай айырықша тұлға — Президент Нұрсұлтан Назарбаев. Ол деген сөз халық бойындағы асыл мұраттардың өркениеттердің тоғысу дәуірінде, ақпараттық қоғам заманында тарихи қажеттіліктен туған құбылыс. Сондықтан мен бүгінгі егеменді Қазақстанның жағдайын нағыз ренессанс заманы деп ойлаймын» — деп айтады.

Бұл — шындық. Бүгінгі күннің шындығы.

Дана Абайдың ғақлияларында кемел немесе толық адам туралы ой айтатыны естеріңізде шығар. Бұл ұғымның Шығыс пен қазаққа айқындалған нақты анықтамасы да бар. Қазақстан халқы мен қазақ ұлты үшін күн-түн демей жанын шүберекке түйіп, арымен қызмет етіп жүрген Елбасын кемел адам деуге толық негіз бар. Тәуелсіздік пен ел тағдыры туралы жалпы сөз бола қалған кезде, ең алдымен, жаңа арнадағы Қазақстан мемлекетінің іргетасын қалаушы Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың есімі ұлттық мақтанышымыз ретінде ерекше құрметпен айтылуы да сондықтан.

Егемен еліміздің, тәуелсіз мемлекетіміздің құрылу, өсіп-өркендеу, тіпті керек десеңіз, күллі әлемге қазақ деген ұлттың және қазақстандықтар деген халықтың танылуы — бүгінгі заманның үлесі, елдік сана тарихы. Біз Елбасымызбен де, жаңа тарихымызбен де мақтанамыз, мерейленеміз. Бұл баянды болғай деп тілейміз.

МАЗМҰНЫ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENT

- 4-7** Е Сыдықов. Тәуелсіздік және елдік сана белесі
Е. Сыдықов. От народного осознания к государственной независимости
Y.Sydykov. From national awareness to state independence

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ БАСТАУ БҰЛАҒЫ * КАЗАХСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ. ИСТОКИ * THE SOURCES OF KAZAKH STATEHOOD

- 12-39** А. Подушкин. Өгем: тас жүрегінің жылуы
А. Подушкин. Тепло каменного сердца страны Угам
A. Podushkin. Warmth of the Ugham's stone heart...

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА * В ПОТОКЕ ИСТОРИИ * IN THE STREAM OF HISTORY

- 42-47** М. Бочарников. Тарихи тартылыстың өзара шарты
М. Бочарников. Взаимное притяжение обусловлено исторически
M.Bocharnikov. Nutual attraction is historically determined

КӨШПЕЛЕРДІҢ ҰЛЫ МҰРАСЫ * ВЕЛИКОЕ НАСЛЕДИЕ НОМАДОВ * THE GREAT HERITAGE OF NOMADS

- 50-57** Ш. Дороги. Еділ қағаннан Түркі тілдес елдер Парламенттік Ассамблеясына дейін
Ш. Дороги. От Аттилы до ТюркПА
S. Dorogi. From Attila to TurkPA

- 58-61** А. Биро. Мадиярлар: түркілердің бір бұтағы
А. Биро. Венгры. Тюркское происхождение
A.Biro. Hungarians. Turкіc origin

ШЕКАРА АСҚАН ОТАНДАСТАР * СООТЕЧЕСТВЕННИКИ. РУБЕЖ * COMPATRIOTS. FRONTIER

- 64-89** Ә. Ахметов. Көне түркі өркениеті
А. Ахметов. Древнетюркская цивилизация
A. Akhmetov Migration of the Ancient Ancestors of American "Indians" from Asia and their Altaic origin

АШАРШЫЛЫҚ

- 92-95** Г. Салық. Әйтпесе, біз не үшін...
Г. Салық. Иначе, зачем мы...
G. Salyk. Why to live...

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ EDITORIAL BOARD

Ахмет ТОҚТАБАЕВ
Әбсаттар ДЕРБІСАЛИ
Бағлан МАЙЛЫБАЕВ
Бауыржан БАЙТАНАЕВ
Бүркітбай АЯҒАН
Георгий КАН
Ғадилбек ШАЛАХМЕТОВ
Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ
Ерлан СЫДЫҚОВ
Жұлдызбек ӘБЫЛХОЖИН
Зиябек ҚАБҰЛДИНОВ
Иманғали ТАСМАҒАМБЕТОВ
Қаржаубай САРТҚОЖАУЛЫ
Марат ТАЖИН
Махмұд ҚАСЫМБЕКОВ
Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД
Нұрсан ӘЛИМБАЙ
Уәлихан ҚАЛИЖАН
Хангелді ӘБЖАНОВ

Ахмет ТОКТАБАЕВ
Абсаттар ДЕРБИСАЛИ
Бағлан МАЙЛЫБАЕВ
Бауыржан БАЙТАНАЕВ
Бүркітбай АЯҒАН
Гадильбек ШАЛАХМЕТОВ
Георгий КАН
Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ
Ерлан СЫДЫҚОВ
Жұлдызбек АБЫЛХОЖИН
Зиябек КАБУЛДИНОВ
Иманғали ТАСМАҒАМБЕТОВ
Қаржаубай САРТҚОЖАУЛЫ
Марат ТАЖИН
Мухтар КУЛ-МУХАММЕД
Махмуд КАСЫМБЕКОВ
Нурсан АЛИМБАЙ
Уәлихан КАЛИЖАН
Хангелди АБЖАНОВ

Akhmet TOKTABAYEV
Absattar DERBISALI
Baglan MAYLYBAYEV
Bairzhan BAYTANAYEV
Burkitbay AYAGAN
Georgy KAN
Gadilbek SHALAKHMETOV
Georgy KAN
Dikhan KAMZABEKULY
Yerlan SYDYKOV
Zhuldyzbek ABYLKHOZHYN
Ziyabek KABUL'DINOV
Imangali TASMAGAMBETOV
Karzhaubay SARTKOZHAYULY
Marat TAZHIN
Mukhtar KUL-MUKHAMMED
Makhmud KASSYMBEKOV
Nursan ALIMBAY
Ualikhan KALIZHAN
Khangeldi ABZHANOV

МАЗМҰНЫ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENT

ЖУСАН * ДЖУСАН * ZHUSSAN

98-103 Б. Түкібай. Елеусіз қалған балерина
Б. Тукибай. Безымянная балерина.
B. Tukibai. Nameless ballerina

104-111 Кеңсайдағы самалдың сыбыры
О чем шепчет вольный ветер Кенсая
What the wind of Kensay whispers

МЕН ЖАНБАСАМ... * ДЛЯ ТОГО, ЧТОБЫ БЫТЬ * IN ORDER TO BE

114-119 Д. Қасымов. Өзге батыр көшелері
Д. Касымов. Улицы не наших героев
D. Kassymov. The Streets of Strange Heroes

ҰЛЫ ЖЕҢІСТІҢ ЖЕМІСІ * ЦЕНА ПОБЕДЫ * THE PRICE OF VICTORY

122-123 Б. Түкібай. Аспан адамы
Б. Тукибай. Человек неба
B. Tukibai. Man of the sky

126-127 Д. Игсатова. Көктегі қыран
Д. Игсатова. Оставшийся в небе
D. Igsatova. Left in the sky

128-135 Д. Иманғалиев. Қайта оралған есімдер: 1942 жыл - "Харьков шайқасындағы" қазақтар
Д. Иманғалиев. Возвращенные имена. Казахи «Харьковского котла». 1942 год.
D. Imangaliyev. Redeemed Names. Kazakhs in the Second Battle of Kharkov

АЙТАЙЫН ДЕГЕНІМ * К СЛОВУ СКАЗАТЬ * BY THE WAY

138-143 Н. Кәрімова. «Дифан чжи»: Қазақтардың тарихы
Н. Каримова «Дифан чжи»: История казахов
N. Karimova. History of Kazakhs in "Diwang shiji" records

ОҚИҒАЛАР. ЕСІМДЕР * СОБЫТИЯ. ИМЕНА * EVENTS. NAMES

146-149 «Нұрлы жол – Болашаққа бағыт». ҚР Президентінің Жолдауынан
«Нұрлы жол – Путь в будущее». За строкой Послания Президента РК
«Nurly Jol - path to the future». By-line address by the President of the Republic of Kazakhstan

«Mangı El» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы
02.08.2013ж. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркеліп,
№13768-Ж куәлігі берілген.
Құрылтайшы: «Қазақстан тарихшылары ұлттық конгресі»
қоғамдық бірлестігі

Международный научно-популярный исторический журнал «Mangı El»
Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации РК
Свидетельство №13768-Ж от 02.08.2013
Учредитель: Общественное объединение
«Национальный конгресс историков Казахстана»

International popular scientific historical magazine "Mangı El"
Registered in the Ministry of Culture and Information
of the Republic of Kazakhstan. Certificate № 13768-Ж from 02.08.2013
Founder: public association
«The National Congress of the Historians of Kazakhstan»

Бас редактор:
Ерлан СЫДЫҚОВ
Жауапты редактор:
Ержан САДВАҚАСОВА
Қазақ бөлімінің редакторы:
Баязбек ТҮКІБАЙ
Ағылшын бөлімінің редакторы:
Олеся КОМОВА
Журналистер:
Дина ИСАТОВА
Динар КАСЫМОВ
Корректортар:
Гүлзабира ШАУЕНОВА
Файна ТУССУПОВА
Көркемдеушілер:
Динар СЕМБАЕВА
Кирилл ПЛЕШКОВ
Беттестікшілер:
Динара СЕМБАЕВА
**Компьютерлік жүйелерді
техник-оператор**
Алтын ДЕМІДОВ
Фотограф:
Ербол ЕРДЕНБЕК

Главный редактор:
Ерлан СЫДЫҚОВ
Ответственный редактор:
Ержан САДВАҚАСОВА
Редактор казахской редакции:
Баязбек ТҮКІБАЙ
Редактор английской редакции:
Олеся КОМОВА
Журналисты:
Дина ИСАТОВА
Динар КАСЫМОВ
Корректоры:
Гүлзабира ШАУЕНОВА
Файна ТУССУПОВА
Дизайнеры:
Динар СЕМБАЕВА
Кирилл ПЛЕШКОВ
Верстальщики:
Динара СЕМБАЕВА
**Техник-оператор компю-
терной системы**
Алтын ДЕМІДОВ
Фотограф:
Ербол ЕРДЕНБЕК

Editor-in-chief:
Yerlan SYDYKOV
Managing editor:
Yerzhan SADVAKASSOVA
Editor of Kazakh version:
Bayazbek TUKIBAY
Editor of English version:
Olesya KOMOVA
Journalists:
Dina ISATOVA
Dinarr KASSYMOV
Proof-readers:
Gulzabira SHAUENOVA
Faina TUSSUPOVA
Designers:
Dinara SEMBAYEVA
Kirill PLESHKOV
Page-makers:
Dinara SEMBAYEVA
**Operator technician
of content analysis**
Alten DEMIDOV
Photographer:
Yerbol YERDENBEK

Мекенжай:
Қазақстан Республикасы,
010008, Астана қаласы,
Мирзоян көшесі, 2.
А.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті
Бас әкімшілік ғимарат, 136 кабинет
Тел.: +7 (7172) 709-548, 709-500
(ішкі байланыс: 31-116, 31-118)
e-mail: Mangilik.el.history@gmail.com
Тиражы: 3000 дана
Шығу мерзімі:
екі айда 1 рет

Журнал «Print House Gerona»
баспаханасында басылып шықты.
Мекен-жайы: Алматы қаласы,
Сәтбаев көшесі 30А/3, офис 124

Контакты:
Казахстан, 010008,
г. Астана, ул. Мирзояна, 2.
Евразийский национальный
университет имени А.Н. Гумилева
Главный административный корпус,
136 кабинет
Тел.: +7 (7172) 709-548,
709-500 (вн.31-116, 31-118)
E-mail: Mangilik.el.history@gmail.com
Тираж: 3000 экз.
Периодичность:
1 раз в два месяца

Отпечатано в типографии
«Print House Gerona»
г. Алматы, ул.Сатпаева, 30А/3,
офис 124

Contacts:
010008, Mirzoyan str. 2,
Astana, Kazakhstan
L.N. Gumilyov Eurasian
National University
The main administrative campus,
office 136
Tel.: +7 (7172) 709-548,
709-500 (internal 31-116, 31-118)
E-mail: Mangilik.el.history@gmail.com
Circulation: 3000 issues
Periodicity:
once every two months

Printed in «Print House Gerona»
printing-office.
Almaty, Satpayeva street, 30A/3,
office 124

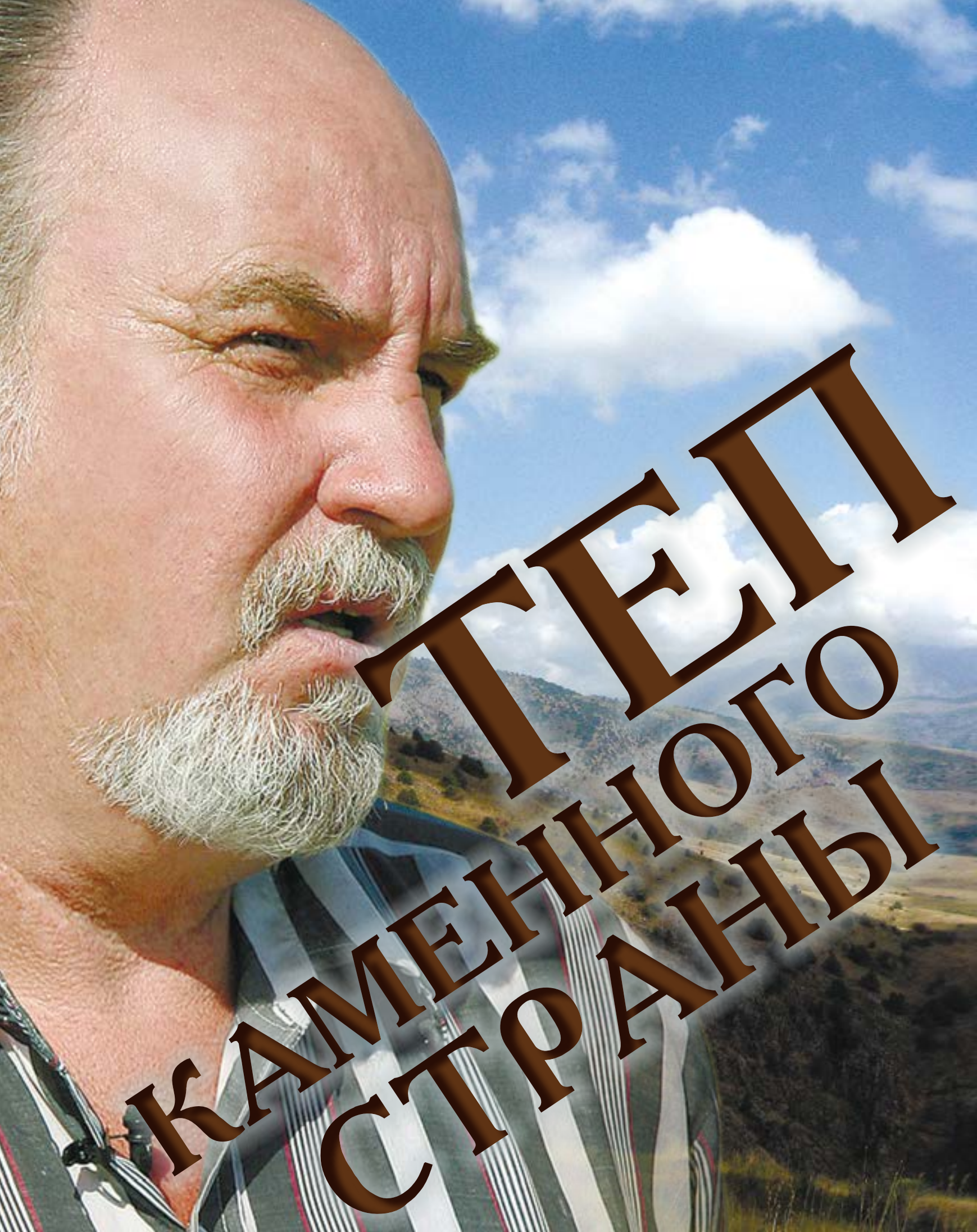

*Біз ұлан ғайыр кең даламызбен, ұлы қалаларымызбен
және тамыры терең көне тарихымызбен мақтана аламыз.*
Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

*Нам надлежит гордиться тем, что мы — страна с необозримыми просторами,
великолепными городами и освященной древностью историей!*
Нурсултан НАЗАРБАЕВ

We are to be proud of our country's vast spaces, magnificent cities and venerable history!
Nursultan NAZARBAYEV

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ БАСТАУ БҰЛАҒЫ
КАЗАХСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ. ИСТОКИ
THE SOURCES OF KAZAKH STATEHOOD**

**ТЕЛЕ
КАМЕРНОГО
СТРАНЫ**

10 СЕРДЦА УГАМ

Александр ПОДУШКИН

Еще и еще раз просматриваю фотографии. Суетный мир исчез, растворился в той самой туманной дымке вековых гор, и наступила оглушающая тишина, время остановилось. Это великолепие, величие - неизбывное, невесомое, оглушающее, дикое. Будто та самая Даль скрывает себя, погружается в себя, размышляет над собой.

С детства были две мечты - либо вершить справедливый суд во всем мире, либо стать археологом. На что, зная мой неумный характер, родителем было твердо сказано: «Ну, поскольку ты учишься из рук вон плохо, со школы выгоняют, в колодцы, набитые всякой нечистью, на спор прыгаешь, тебе совсем не грозит осуществить свои великие желания. А иди-ка, ты милая, на бухгалтера, глядишь, поумнеешь...» .. Но 134 советских рубля, выделенные специально для познания таинственных и неведомых цифр, не определили жизненный путь и благополучно были потрачены на тщетные поиски Шамбалы (почему-то в горах Узбекистана... туда добраться было легче всего).

Фотографии, присланные в «МgE» Александром Николаевичем Подушкиным, заставили вспомнить вновь неосуществленные мечты. Но только сейчас, глядя на них, стало понятным, давние мечты все-таки превращаются в реальность, пусть частично! Каждый присланный материал, где сквозит совершеннейшая любовь к своему делу — целое достояние. Ибо в них — преклонение перед величием Вечности, величием Истории.

Я просила этот материал у Александра Николаевича еще ранней осенью. На что он обстоятельно ответил: вот закончу полевые работы, сяду за стол, и отпишусь. Условие поставил сразу: сокращать по минимуму. Имена всех, о которых упоминал в материале, оставлять.

Это не каприз. Вся работа пронизана огромной любовью к своему труду. Сын учёного-археолога Николая Павловича Подушкина Александр Николаевич, наш, казахстанский археолог, доктор исторических наук, профессор Международного Казахско-Турецкого университета имени Х. А. Ясави открывает уникальные памятники древней архитектуры: городище Культобе, раскопки поселения Ак-Булак... артефакты, принадлежащие малоизученной древней скифской цивилизации Кангой, Угам... Находки потрясают воображение, о них говорит мир.

Свою лепту в историю становления Казахской государственности, 550-летие которой страна будет широко отмечать в 2015 году, на протяжении нескольких десятков лет вносит южно-казахстанский ученый Александр Николаевич Подушкин. Итоги летних полевых работ уходящего 2014 года — перед вами, уважаемые читатели.

Все фотографии любезно предоставлены автором.

Еркежан САДВАКАСОВА

Южный Казахстан — удивительный край по контрастности и красоте ландшафтов. Снежные шапки ледников, горные хребты и урочища, долины больших и малых рек, бескрайние каменистые плато и песчаные пустыни — всего этого в избытке на нашей земле. Каждый из ландшафтов имеет свой неповторимый облик, растительный и животный мир, влекущие к себе своих исследователей и почитателей уединения в чистой атмосфере живой первозданной природы.

В их числе — долина реки Угам, к которой в последние несколько лет приковано внимание ученых, поскольку здесь, в относительно замкнутой горной местности стало возможным выявить и первоначально обследовать несколько уникальных археологических объектов, чьи материалы своей новизной и информативностью претендуют на роль подлинного научного открытия.

Каржантау и Угам.

От статистики к научной и народной ономастике

Угамская долина находится на юго-восточной оконечности Южно-Казахстанской области, вблизи границы с Узбекистаном. Она как бы «зажата» между двумя горными хребтами Угамским и Каржантау, представляя собой достаточно замкнутый и благодаря горам — относительно труднодоступный район. Склоны названных хребтов определяют водосток и узкую долину реки Угам, очень быстрая, бурная, а потому опасная при переправах за счёт большого перепада высоты.

Названия горных хребтов, как и значение слова «Угам» имеют древнее происхождение. В свете ономастики и топонимики происхождение слов «каржантау» и «угам» связаны с древними иранскими составляющими (формантами). В первом случае это «гар» (видоизменённое «кар») в значении «гора — горы» (при этом по-

следующий формант «тау», что с тюркского означает тоже «горы», иллюстрирует процесс калькирования); во втором — «кем» (видоизменённое «гам») со значением «вода».

Между тем, основной массе людей, посетивших этот регион, гораздо ближе и понятнее поэтичная, красивая и где-то близкая к реальному восприятию горного хребта с заснеженными вершинами народная трактовка (этимология) слова «Каржантау» как «гора снежной души».

Если обратиться к географическим, административным и другим характеристикам долины Угам, то всё выглядит следующим образом: Угамское урочище — это территория Казыгуртского района Южно-Казахстанской области, ныне это Сайрам-Угамский государственный национальный природный парк площадью более 149 тысяч гектаров при средней высоте над уровнем моря порядка 1500 метров. Высота хребтов Угамский и Каржантау над уровнем моря в зоне самой долины соответственно 3195 м и 2000 м (перевал Кырыккыз); длина реки Угам от истоков в урочище Кумгезен до впадения в водосбор Чарвакского водохранилища около 70 км.

Чтобы добраться до долины, необходимо преодолеть почти 20 км затаяжного перевала через хребет Каржантау, по которому серпантином пролегает обычная грунтовая дорога. В самой Угамской долине имеется небольшой посёлок под названием Кызылтал, что означает «Красный тальник».

На своём пути Угам преодолевает и несколько каньонов: первый — в местности Таскопр в верхнем течении; второй — Кокбель у посёлка Кызылтал в среднем течении, третий каньон — Темирши — в нижнем течении. Слева и справа Угам обрамляют живописные склоны хребтов Угамский и Каржантау, испещренные многочисленными саями и крупными ущельями с небольшими реками, ручьями, родниками. Каждое из этих ущелий или урочищ имеет своё название.

Вот с такими образными названиями этих ущелий и урочищ вы встретитесь по принципу сверху-вниз по течению реки: левая сторона знаменитой реки (склон Угамского хребта) — Кумгезен; Кунекты; Джетыунгур; Пиазсай; Алмалысай; Макпалсай; Дерменбастау; Жантеке; Азартеке (Хазартеке); Чиликенсай; Мингтокумсай; Каразиндан; Танаберды; Лочинхана и Караташ; правая сторона (склон хребта Каржантау) — Текенек; Жаужурек; Айгыржириган; Таскарасай; Темирши и Бакчелпек. В этих казахских названиях хорошо отражены некоторые характерные топографические, экологические и даже исторические особенности конкретной горной местности.

Например, Джетыунгур (дословно: «семь гротов» или пещер) явно свидетельствует о наличии в этом урочище естественных полостей-гротов (или пещер), которые вполне могли использоваться древним человеком в качестве жилища. А названия Пиазсай и Алмалысай говорят сами за себя: в этих местностях растут горный подвид лука (пскемский лук) и дикие яблоки. Что касается названий Азартеке (Хазартеке), Жантеке, Текенек, Чиликенсай и Лочинхана («Соколиный дом»), то без сомнения, в этих урочищах обитают соответственно горные козлы тау-теке, каменная куропатка кеклик и, конечно, соколы. Ну, а название Дерменбастау (или мельничный родник) прямо говорит о том, что когда-то в этом месте функционировала мельница (кстати, почти целые массивные жернова от этой мельницы лежат здесь до сих пор).

Не менее поэтичны, и в то же время содержательны по смыслу и другие названия урочищ в долине Угама: Каразиндан («Чёрная тюрьма»), Жаужурек («Сердце врага»), Темирши («Железный»), Теректысай («Тополиный лог»), Таскопр («Каменный мост»), они дают достаточно полное представление о микрополитике Угамской долины.

Угам. Археологический и исторический экскурс

Уникальность и разнообразие ландшафта Угамской долины, её экология, водные ресурсы собственно реки Угам и многочисленных горных речек и родников, наличие плодородных лёссовых террас, стабильный для замкнутого микро-региона горный климат предопределили факт освоения данной территории человеком, начиная с глубокой древности. Свидетельство тому — наличие многообразных памятников археологии, относящихся к различным временным эпохам.

Нужно сказать, что попытки выявления, картографической фиксации, первоначального обследования Угамского урочища на предмет наличия памятников археологии предпринимались учёными два десятилетия назад. Силами археологического отряда Чимкентского педагогического института в середине девяностых годов XX века, в рамках паспортизации памятников археологии Южного Казахстана здесь были обнаружены первые объекты, которые, к сожалению, не вошли в изданный «Свод памятников истории и культуры Казахстана» (1994 год).

В конце двадцатого века совместная казахстанско-французская поисковая экспедиция (Международный археолого-этнологический Центр и археологический отряд АН Французской Республики в лице Национального Центра исследований в г. Нантер) расширила наши представления о памятниках археологии на территории Угамского урочища. Зафиксированы некоторые поселения, городище, погребальные сооружения, обнаружены артефакты эпохи камня времени среднего - позднего палеолита (древний каменный век; 80 — 40 тыс. до н. э.).

В начале XXI века объединённый отряд Института археологии Российской Академии наук (руководитель академик А.П. Деревянко) и Института археологии МКТУ им. А. Яссави (руко-

водитель З.К. Исабеков) предприняли попытку более углубленно обследовать Угамскую долину в плане наличия памятников археологии древнего каменного века (палеолит), однако результаты этих усилий пока неизвестны.

В 2008 году Международный археолого-этнологический Центр (Шымкент) вновь организовал поисковую экспедицию в Угамское урочище, в ходе которой были первоначально обследованы почти все крупные археологические объекты (описание, фотофиксация, сбор подъёмного материала), а затем Центр, уже совместно с Южным научным Центром (Российская Академия наук) продолжил поисковые научные исследования памятников археологии в Угамском урочище.

Наконец, с 2012 года на основе научно-исследовательской программы «Всадники Великой Степи: традиции и новации» проект «Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации» филиала «Институт археологии им. А.Х. Маргулана» КН МОН РК в городе Астана, была организована Южно-Казахстанская археологическая экспедиция, которая на стационарной основе начала исследования памятников археологии в Угамской долине.

В состав экспедиции вошли ученые-археологи Казахстана (З. Самашев, А. Подушкин), России (Б. Раев, М. Белов), Узбекистана (Р. Сулейманов). Этот интернациональный коллектив плодотворно работал в течение трех полевых сезонов (2012 – 2014 годы), некоторые значимые для науки и общества результаты этой работы освещены в данной работе.

Археологические памятники долины Угама. Первые открытия

Памятники археологии в Угамском урочище зафиксированы во всех ландшафтных зонах: равнинной (пойма реки Угам в долине, надпойменные террасы правого берега реки Угам), среднегорной (перевал Кырыккыз). Типологически объекты многообразны, так как относятся к разным археологическим эпохам и датируются различным временем. Временной диапазон памятников характеризуется следующими рамками: эпоха камня - средний и верхний палеолит (древний каменный век, 100 – 40 тыс. до н. э.); неолит (новый каменный век, V тыс. до н. э.); железный век (первые века до – первые века н. э.); средневековье (ранее и развитое IV – XII в. в.).

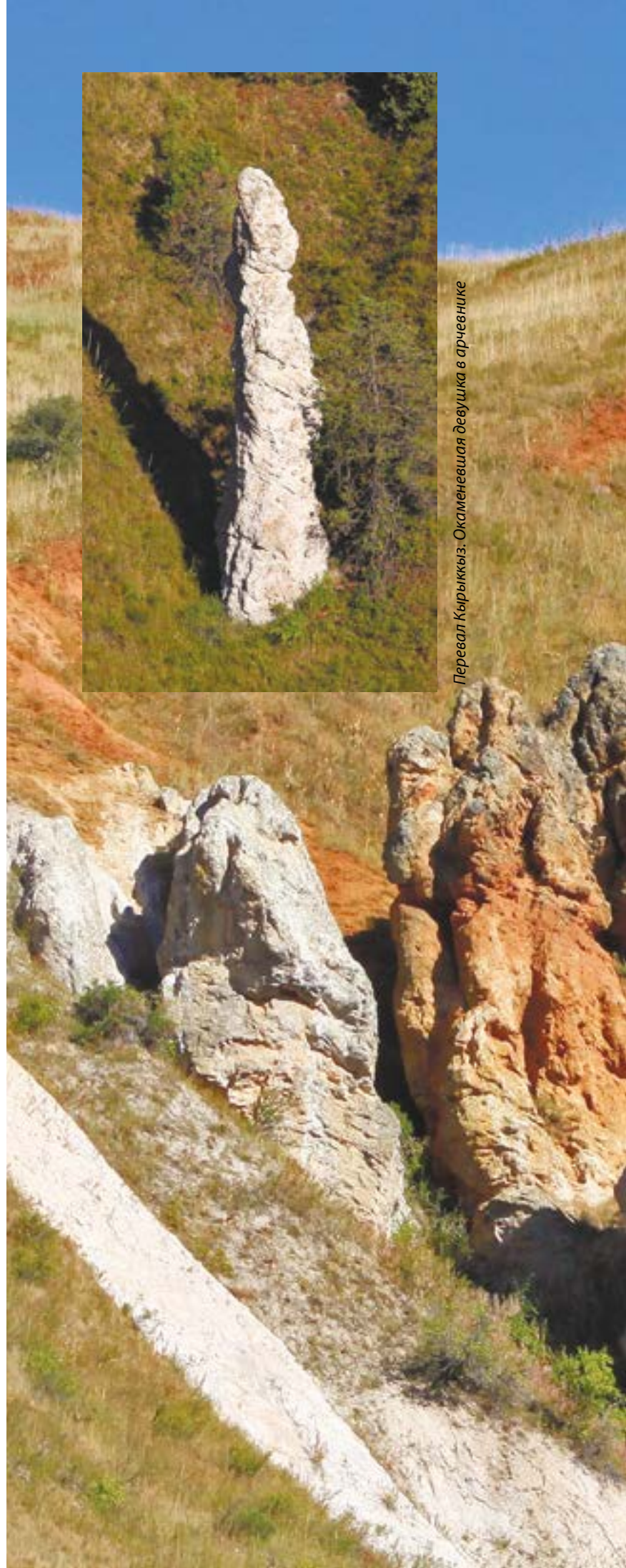
Виды археологических объектов Угамского урочища, выявленных на сегодняшний день, характеризуются следующими параметрами:

1. Памятники эпохи камня: древние выработки на твёрдые породы камня, пригодного для изготовления каменных орудий труда (окремненный известняк); местонахождение орудий труда каменного века эпохи палеолита (древний каменный век); местонахождение артефактов (орудий труда) каменного века эпохи неолита (новый каменный век).
2. Памятники железного века: погребальные сооружения курумы и каменно-насыпанные курганы.
3. Памятники средневековья: поселения различных типов (поселения-убежища, укрепленные поселения-тобе и городище-убежище на надпойменной террасе - укрепленный торткуль).

Прямо в зоне перевала Кырыккыз имеется могильник, включающий четыре погребальных сооружения, расположенных на небольшом горном кряже: это два так называемых курума (каменно-насыпные холмы на скальном основании с искусственно созданной

Перевал Кырыккыз. Окаменевшая девушка в арчевнике

Перевал Кырыккыз. Девушки, застывшие в камне

внутренней полостью) и два простых каменно-насыпных кургана. Курумы носят ярко выраженные следы ограбления в древности (отмечены грабительские воронки), а курганы выглядят непо потревоженными. Судя по особенностям каменных насыпей, этот могильник можно датировать временем позднего железного века (I в. до - III в. н. э.), и соотнести их с погребениями кочевников-номадов, населявших в то время регион Южного Казахстана.

Недалеко от перевала Кырыккыз зафиксировано также местонахождение артефактов эпохи нового каменного века - неолита. Пока найдены несколько отщепов из кремня, яшмы и один так называемый нуклеус (каменный желвак, с которого в древности скалывали ножевидные пластины), характерный для времени неолита (V тыс. до н. э.).

Название перевала имеет прямое отношение к легендарному

продолжение в археологическом «формате», когда мы спустились в долину реки Угам, и занялись разведкой по выявлению памятников археологии. Одним из первых стало древнее поселение, расположенное непосредственно на территории поселка Кызылтал — каково же было наше удивление, когда аксакалы нам сказали, что оно называется ... Калмактобе(!) как яркое свидетельство памяти народной о тяжелых временах и «годах великого бедствия»... Между тем название «Калмактобе» отражает факт значительно более позднего присутствия в регионе Каржантау - Угам кочевников-номадов, джунгар, и не связан с реальным временем жизни средневекового населения этого поселения.

Калмактобе располагается вблизи родника, и, судя по всему, это было небольшое поселение-усадыба. Обнажившиеся в результате эрозии и деятельности человека культурные слои поселения

Калмактобе. Фрагменты столовой глазурированной керамики. X-XII в.в.

Предметы быта и украшения Ушбаствобе.

творчеству местного коренного казахского населения, и связано с историческими событиями гораздо более позднего времени: речь идет о ... джунгарском нашествии XVII — XVIII веков, которое, судя по красивой легенде, добралось и до гор Каржантау.

А легенда гласит: когда джунгары-ойраты-калмаки прибыли в эти места, перебили всех казахских мужчин-воинов (потому что силы были неравными), а их девушек (женщин) пожелаали взять себе в качестве рабынь-наложниц. Однако гордые казашки решили разделить участь своих мужчин, и, дабы не достаться врагу, они предпочли смерть, сбросившись в ущелье с высокой скалы.

Их поистине героический поступок не исчез во времени: мать-природа увековечила девушек в высоких пирамидальных, напоминающих стройные человеческие фигуры, каменных известковых стелах, которые двумя группами молчаливо и величественно стоят на перевале Кырыккыз в память потомкам о драматическом прошлом казахского народа; причем некоторые из них чрезвычайно напоминают ...тюркские каменные женские изваяния в одеждах и высоких головных уборах!

Интересно, но джунгарская тематика неожиданно получила свое

дали возможность получить достаточно выразительный для исторических и хронологических заключений археологический материал, включающий неглазурированную и глазурированную или полированную (покрытую тонким слоем прозрачного стекла) керамику. Это фрагменты столовой посуды, а также венчики и части донцев керамических сосудов, на которых отмечены подглазурная роспись и орнамент, располагающийся концентрически по краю венчиков и в центре. Ключевой мотив орнамента - геометрический, при котором доминируют треугольники с вписанными вовнутрь завитками и квадраты, внутреннее пространство которых разделено на треугольники и внедрены кресты; отмечена и арабская эпиграфика. Отмечено хорошее качество глазури, разнообразие подглазурной цветовой палитры: на белом фоне осуществлялась роспись красной, темно-коричневой, зеленой и желтой красками. Подобного качества керамика и приемы её декора указывают на то, что Калмактобе начало функционировать в тюрко-согдийское время (VI-VIII в. в.), а закончило своё существование в период становления и расцвета государства Караханидов (X-XII в. в.).

Научно-поисковые интересы нашей экспедиции простерлись на другие объекты долины Угама, результатом которых стало от-

крытие около тридцати неизвестных ранее памятников археологии, в том числе — каменного века. После таких событий возникла острая необходимость создать археологическую экспедицию с целью планомерного и долговременного исследования памятников археологии Угамской долины и близлежащих территорий. Вскоре был организован полевой археологический лагерь, и начались насыщенные археологические будни.

Вначале один из поисковых отрядов отправился в урочище Теректысай, где, по информации местного старожила В. Вагнера, находились древние выработки камня. И действительно, на правой стороне крутого скального склона реки Угам, недалеко от каньона Темирши, у подножия террас вулканического происхождения, были обнаружены каменоломни по добыче твердого камня для изготовления орудий труда. Они представляют собой мощные

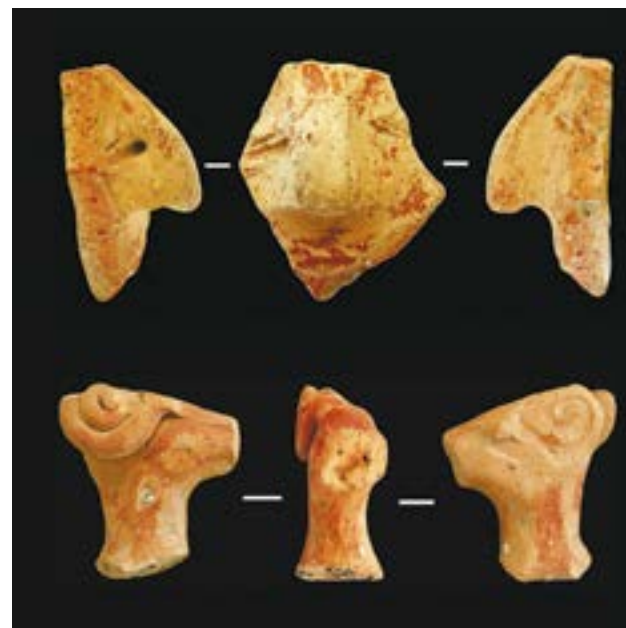
клеусо-образные камни, различные отщепы.

Внутри грота, помимо массы крупных сколов, отщепов и других артефактов, руководителем проекта Зейнуллою Самашевым обнаружен небольшой фрагмент керамики неолитического облика. Назначение грота Теректысай, судя по всему, связано с временным местом пристанища древних насельников, занимающихся этим видом промысла, и, возможно — с мастерской по первичной переработке каменного сырья и изготовлению орудий труда. Предварительная датировка грота в урочище Теректысай (как и древних выработок-каменоломен) достаточно широка - от эпохи верхнего палеолита до неолита, то есть с 40 по 5 тыс. до н. э.

После обнаружения каменоломен Теректысай наши поиски и усилия по исследованию памятников эпохи камня в Угамском урочище вновь увенчались успехом: впервые в археологии Юж-

Части железного серпа кангюйского времени с костяной ручкой и каменные зернотерки.

Антропоморфные и зооморфные артефакты Ушбастобе

естественные выходы окремненного известняка желтовато-коричневого и серого цвета со многими оттенками в виде аморфной формы и различного размера каменных блоков, часть которых в результате эрозивных процессов разрушается и осыпается, а часть сохраняет монолитность.

Судя по зафиксированным многочисленным сколам-негативам различных размеров как с крупных монолитов (вертикальных, горизонтальных), так и с отдельных блоков, каменоломни Теректысай активно использовались древним народонаселением региона, начиная с эпохи камня и вплоть до начала бронзового (железного) веков на протяжении длительного времени, о чем свидетельствуют каменные артефакты (сколы, отщепы, нуклеусы, орудия труда на отщепе).

Интересно, но здесь обнаружен небольшой грот. Он находится в зоне каменных выходов каменоломни Теректысай, и функционально с ней связан. Грот расположен непосредственно в скальном основании вулканической террасы, по этой причине как близлежащие к гроту каменные блоки, так и внутренняя часть стенок полого грота носят следы добывающей деятельности древнего человека (фиксируются сколы-негативы, отдельные крупные ну-

ного Казахстана в зоне гор Каржантау были зафиксированы сразу несколько местонахождений орудий труда так называемого лесового палеолита. На одном из самых перспективных из них под названием Угам 3, помимо подъемного сбора артефактов, были проведены рекогносцировочные раскопки.

Каково было наше удивление, когда на глубине около 1,7 – 1,8 м в толще лессовой породы *in situ* появились изделия из камня! По признанию крупного специалиста в этой области доктора исторических наук профессора Рустама Сулейманова, результаты этих работ превзошли все ожидания - было найдено около двух сотен полноценных каменных артефактов (нуклеусы, орудия труда различных типов, отщепы, сколы) эпохи древнего каменного века. По научной классификации найденные артефакты близки к так называемому ашельскому типу каменных орудий труда, которыми человекоподобные гоминиды пользовались в среднем и верхнем палеолите, то есть около 100 - 40 тысяч лет до н. э.

Это обстоятельство с полным основанием позволяет трактовать обнаружение и первые результаты обследования местонахождений лесового палеолита в Каржантау и Угаме как серьезное научное открытие, выходящее за рамки региона Южного Казахстана.

Кухонная посуда Ушбастобе..

Сосуд для зерна (хумчи) и кувшины для хранения и транспортировки воды

Столовая посуда Ушбастобе

Знаки-тамги, напелы и изображение сосульки на керамике Ушбастобе

Усам. Неолитический нуклеус из яшмы. V тыс. до н. э.

Калмактобе. Фрагменты столовой керамики. X-XII в.в.

Следующий неординарный объект нашего исследования относится к иному, значительно более позднему времени. Это каменные валы, представляющие собой длинные, в несколько сотен метров и даже километровые гряды из обкатанных водой валунов больших и средних размеров, обрамляющие пока непонятной аморфной формы достаточно большие, в несколько гектаров территории. Назначение таких сооружений неясно: одни длинные валы замкнутой периметральной конструкции, другие тянутся длинной лентой от одного края горного склона до другого (или завершаются у берега реки Угам).

Зафиксированы два местонахождения длинных каменных валов, и они концентрируются на конусах выноса двух небольших ручьев, впадающих справа в реку Угам. Предварительно данные валы можно интерпретировать как межевые территориальные разделители или конструкции, имеющие отношение к загонной охоте периода позднего железного века (первые века до — первые века н. э.).

Ранние объекты долины Угама, раскопки поселения Ушбастобе

Благодатная по своим ландшафтным, климатическим, гидрологическим и почвенным параметрам долина реки Угам активно обживалась в последующие после каменного века эпохи, в раннем железном веке и раннем средневековье. Здесь, вблизи поселка Кызылтал, где Угам течет разливами по достаточно широкой горной долине, нам удалось зафиксировать одновременно несколько крупных археологических объектов, которые компактной группой расположились по берегам реки.

Это поселения и городища с оригинальными, и даже поэтичными названиями, отражающими в какой-то степени информированность местного казахского населения об истории, топографии региона: уже известное Калмактобе («Холм калмаков»), Кобелектобе («Холм бабочек»), Таскоратобе (холм с функцией «каменного загона для скота»), Торткултобе («Холм четырех углов» со значением «крепость»), Ушбастобе («Холм трех голов») и, наконец — Жантекетебе («Холм души теке»; теке — каменный козел). Почти все указанные памятники (за исключением Калмактобе) расположены на высоких, лессово-щебнистых надпойменных террасах Угама, и имеют вид холмов с системой фортификации, основную роль которой играют естественные защитные функции надпоймы (крутые склоны) и рукотворные рвы.

Анализ подъёмного материала с поселений Жантекетебе, Таскоратобе и Ушбастобе позволяет достаточно аргументировано отнести время их функционирования к IV — VI в.в., а городище Торткултобе к VI - IX в.в.

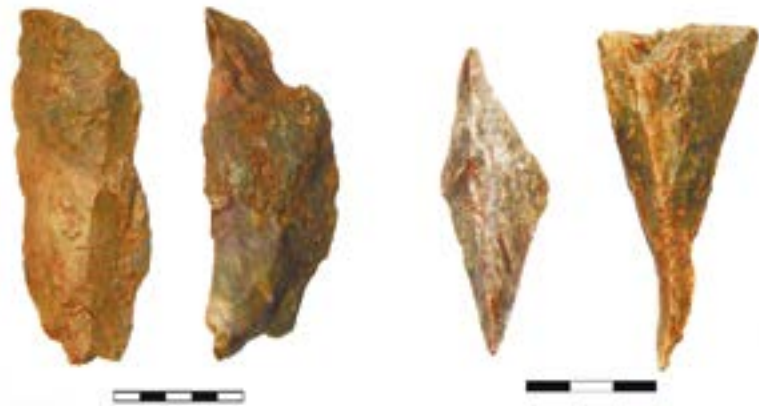
Исторически - это период падения государства Кангюй, затем - время упадка Западно-тюркского каганата, образования и распада ряда тюркских союзов племен тюргешей, карлуков, огузов, вплоть до начала формирования государства Караханидов.

Отдельно в ряду ранних поселений стоит Ушбастобе. Как мощная крепость с почти неприступными крутыми склонами и рвами по периметру, стратегически она как бы «прикрывает» всю восточную часть долины Угама у каньона Кокбель. В этом качестве, а также - опираясь на существенный подъемный материал (керамика, камень) было принято решение начать стационарные раскопки именно на Ушбастобе. Поскольку памятник двухчастный, включающий цитадель (наиболее укрепленная часть объекта) и две площадки, примыкающие к ней, то раскопки были заложены как на цитадели, так и на одной площадке.

Раскоп на цитадели Ушбастобе располагался ближе к восточному склону основного холма. После снятия дернового слоя на значительной части раскопа была открыта почти сплошная горизонталь-

Каменоломни Теректысяя.
Артефакты эпохи древнего каменного века (палеолита)

Грот Теректысай. Каменный инвентарь и фрагмент неолитической керамики.

Нуклеусы, орудия труда местонахождения палеолита Угам 3

Орудия труда из камня. Местонахождение палеолита Угам 3.
(100-80 тыс. до н. э.)

Угам. Казахская Мадонна в пути

Будущее Угама

ная выкладка камнем-галечником различного размера. При этом хорошо фиксируется квадратно-прямоугольные контуры выкладки крупным галечником (остатки основания каменных фундаментов, судя по всему, под пахсово-глиняные стены или коридоры), и пространство площади полов на более нижнем горизонте, выстланное мелкой речной галькой (гравием).

При этом на уровне пола и в самой фундаментной каменной кладке отмечены фрагментарные находки битой посуды (в основном керамика столового, хозяйственно-бытового назначения: части от крупных горшков, кувшинов, кружек), а в северном и южных углах раскопа открыты углубления, по находкам и функциональности (фрагменты керамики, гумус и мелкие угли) напоминающие выгребные ямы-бадрабы.

В 2014 году на первой площадке цитадели, в ее средней части, ближе к северному склону (у его кромки) был заложен раскоп, позволивший обнаружить культурные напластования первого (верхнего) строительного горизонта. Они представляют собой горизонтальные выкладки средних размеров и мелким камнем-галечником оснований пахсовых стен (а также полов) в сочетании с массовым присутствием керамической посуды как целых, так и раздавленных форм; при этом некоторые сосуды (кувшины и кухонные горшки) находились в вертикальном положении *in situ*.

Всего зафиксировано более 30 сосудов различного функционального назначения (кухонных, хозяйственно-бытовых, столовых и культовых), которые чрезвычайно плотно концентрировались на одном уровне на сравнительно небольшой площади (около 12 кв. м). Здесь отмечено наличие крупных и средних размеров кухонных горшков и кружек; крупных хумов, хумчи для хранения зерна, объемных кувшинов для хранения и транспортировки воды; больших столовых горшков, кувшинов, а также небольших кружек. Перечень керамических изделий дополняют сковороды, напярсла, подставки под сосуды и изделия в антропоморфном и зооморфном стиле; при этом общее количество артефактов из керамики приближается к одной тысяче.

Заметим, что подобного масштаба и информативности археологический комплекс с раннего поселения, тем более — в относительно замкнутом горном регионе, получен впервые. В целом археологический материал из раскопов на цитадели и площадке 1 Ушбастобе состоит из керамики (основная масса находок), орудий труда из камня, бытовых предметов, орудий труда из металла и украшений.

В частности, кухонная керамика представлена целыми сосудами и фрагментами посуды от плоскодонных котлов с двумя петлевидными горизонтальными ручками на плечиках с невысокой горловиной, котлов на врезном поддоне, а также — кружек. Эта керамика выполнена вручную, декор отсутствует, но отдельные сосуды покрывались темно-коричневым ангобом и украшались на плечиках налепными коническими выступами, дугообразными «усовидными» простыми и рассеченными валиками, имитирующими либо лозу, либо змею. Внешняя и внутренняя поверхности кухонной керамики закопчены вследствие контакта с огнем.

Хозяйственно-бытовая керамика включает хумы, хумчи, кувшины для хранения и транспортировки воды, подставки под сосуды. Большая часть этого вида керамики формовалась на песчаной подсыпке или ткани грубого плетения. Хумы и хумчи грушевидной формы со слабовыраженной горловиной. Кувшины для хранения и транспортировки воды представлены целыми объемными (до 30 литров) сосудами грушевидной формы с одновременно несколькими вертикальными петлевидными ручками: одна (крупная) располагалась на горловине, две меньших размеров крепились в районе донца. На сосудах хозяйственно-бытовой керамики отмечены процарапанные по сырой глине, процарапанные тамго-образные знаки, а также — зооморфные изображения, при этом на одном сосуде фиксируются несколько однотипных знаков в сочетании с зооморфией.

Столовая посуда очень разнообразна: горшки, кувшины и кружки. Вся посуда столового назначения выполнена как на вращающейся подставке, так и вручную из качественного теста, она богато украшена ангобами различного цвета и оттенков. Отмечены рисунки ангобом красного цвета на горловине и тулове по светлой поверхности сосуда (концентрические широкие линии на венчике, завитки, которые также концентрически воплощаются в законченную композицию. На столовой посуде зафиксированы тамгообразные знаки, зооморфные прорисовки на стенках сосудов («змея») и налпы на плечиках.

Следует заметить, что значительная часть керамической посуды Ушбастобе носит следы древней реставрации (просверленные по краю скола фрагментов отверстия), что указывает на вторичность использования керамики в хозяйственных целях — видимо, керамика, особенно сосуды с большими ёмкостями, была определенным дефицитом у древних насельников Угама и представляла большую ценность.

Предметы быта, орудия труда, украшения Ушбастобе включают артефакты из камня и кости. Это части ладьевидных зернотерок из камня (гранит), уникальной сохранности костяная ручка серпа изогнутой характерной формы с зооморфным навершием в виде морды животного со специальным пазом для фиксации заклепками железного лезвия костяной астрагал (игральная кость) и подвеска в виде кристалла горного хрусталя, плакированная в верхней части серебряной оправой с ушком для подвешивания.

Найдены также концевая часть железного серпа, железная игла со сквозным ушком; костяной сурьматаш (предмет для подведения бровей) и напярсла традиционной круглой формы, конического с врезкой профиля и отверстием в центре (атрибут веретена, с помощью которого скручивается шерстяная или иная нить). Подставка под сосуд представляет собой трапециевидное в разрезе круглое изделие с небольшим врезом в верхней части (полость-выемка под круглодонный сосуд типа кружки).

Особого внимания заслуживают антропоморфные и зооморфные артефакты. Это часть тулова крупного сосуда типа кувшина для хранения и транспортировки воды, или — оссуария (сосуда для хранения человеческих костей), на котором рельефно-выпукло и с помощью прочерченных по сырой глине линий воспроизведено лицо, судя по всему, спящего или умершего человека: четко и с большим искусством выполнен нос, подчеркнуты глаза и рот. В целом изображение ближе всего к европеоидному расовому типу. Другое изделие (часть ручки сосуда) выполнено в виде головы архара-барана — животного, олицетворявшего жизненную силу, благополучие и оберег от «злых» сил («фарн» у сарматских и кангюйских племен).

Будни экспедиции и люди Угама

Нет необходимости говорить о том, что организация полевой археологической экспедиции, её функционирование и поддержание рабочего тонуса коллектива на должном уровне, особенно в удаленных и труднодоступных местах — дело хлопотное и затратное. Много зависит от основной команды профессионалов, готовых разделить сложности жизни в поле, но не меньше — от доброжелательного отношения местного народонаселения, а в нашем случае — пограничников и руководства Сайрам-Угамского государственного национального парка, на виду которого мы работали все эти полевые сезоны.

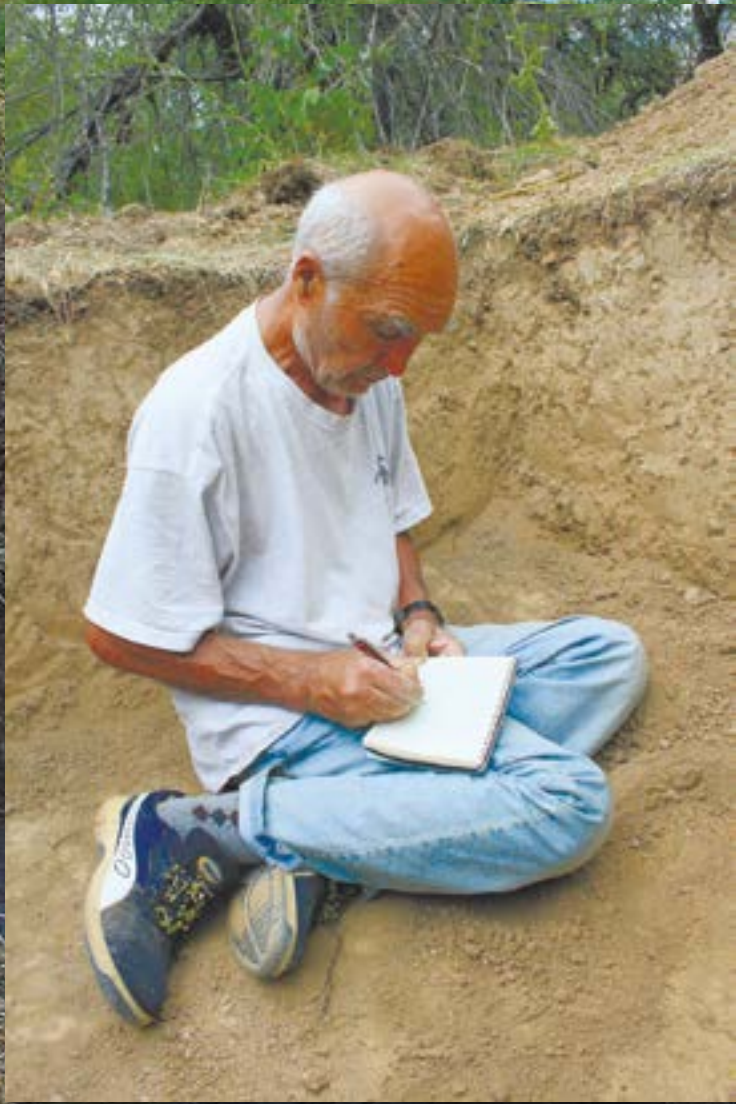
В первом случае высокие специалисты из России, Узбекистана своей компетенцией и работоспособностью гарантировали основные результаты и успех всех наших усилий по исследованию большой группы археологических памятников Угама. Причем крупные ученые, солидного возраста, независимо от регалий и научного статуса, выполняли любую, в том числе самую «непрестижную» работу в ро-

Угамский джигит

Труженники Угама

Профессор Р. Х. Сулейманов в раскопе за работой

Раскоп над цитаделю Ушбасатобе. Внешний вид

Ушбастобе. Внешний вид раскопа на площадке

Ушбастобе. Внешний вид раскопа на площадке

Ушбастобе. Внешний вид раскопа на площадке

де мытья керамики, высвобождения её от солей и последующего склеивания множества фрагментов для воссоздания формы сосуда. А это далеко не простой труд — кажется невероятным для крайнего юга Казахстана, но в первых числах сентября в Угамской долине наступают...заморозки, и очень необычно рано утром в тазах с водой для мытья керамики видеть тонкую пленку настоящего льда.

Не отставала от «корифеев» в контексте ответственности за работы, но только на раскопе и молодежь — как правило, студенты, музейные работники. Благодаря всем им стало возможным сделать те открытия, о которых вкратце рассказано в этой статье.

Отдельная тема — люди Угама, живущие и работающие в этой горной долине, где снег лежит семь, а то и больше, месяцев в году. Каждый из жителей поселка Кызылтал, работники национального парка — личности, занятые повседневным трудом: кто держит скот, кто заготавливает сено, а кто поддерживает жизнь знаменитым когда-то многочисленным яблоневым садам.

И, вместе с тем, и у них находилось время для посещения археологического лагеря (иногда — с детьми), чтобы ознакомиться с нашими находками и больше узнать о древнем прошлом их родного Угама. Надо было видеть, как они искренне удивлялись, когда им показывали артефакты из камня, керамические сосуды, вещи, возраст которых шел на десятки и тысячи лет!

Некоторые из них реально участвовали в наших археологических делах — например, Айдар Салтаев, выступил в качестве проводника в наших поисках пещерного палеолита.

Можно фотографически воспроизвести десятки колоритных и фактурных образов угамцев, чей внешний вид несет в себе и влияние суровой горной природы, и толерантность, доброту казахского народа как неотъемлемую часть его ментальности: взгляните в эти лица, и вы, уважаемый читатель, поймете, что наше людское окружение на Угаме было великолепным!

Как руководитель экспедиции я выражаю искреннюю благодарность абсолютно всем: генеральному директору Сайрам-Угамского государственного национального парка Ж. Турганову, заместителю директора по науке М. Шымырбекову, главному лесничему Жанабая Макулбаеву, его сотрудникам; пограничной службе и пограничникам, наконец — всем жителям поселка Кызылтал за понимание и поддержку.

Вместо эпилога

Как один миг пролетели три насыщенных работой и находками полевых сезона. Чего мы смогли добиться? Вот перечень ключевых результатов.

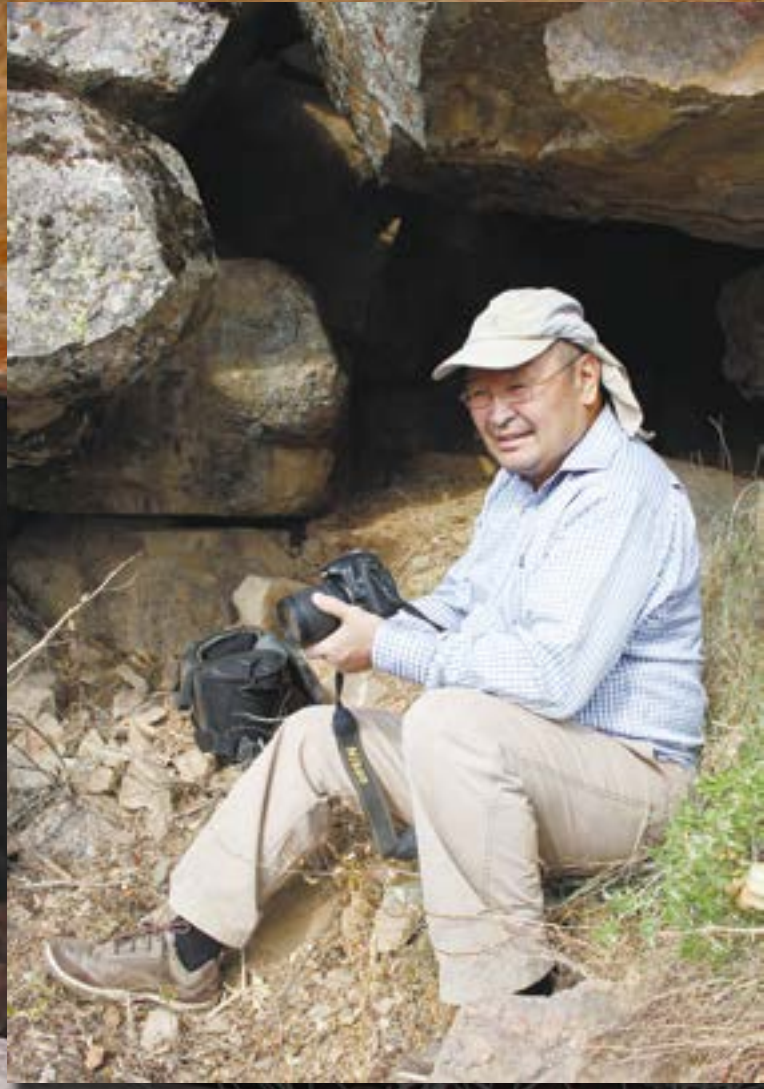
Однозначно, большое значение для ученых, занимающихся изучением каменного века Казахстана, является открытие древних каменолен в урочище Теректысай, а также - местонахождений артефактов этого периода (лессовый палеолит), которых на территории СНГ и Казахстана известно очень мало: в зоне гор Каржантау это первое, археологически зафиксированное местонахождение эпохи среднего палеолита, открытое после исследований Х. Алпысбаева в горах Каратау более чем полвека назад. Концентрация артефактов на выявленных местонахождениях эпохи среднего палеолита, особенно — местонахождении Угам 3, достаточно высока, что является свидетельством чрезвычайной перспективности исследования данных памятников эпохи камня на территории Угамского урочища.

Сколы-негативы со скал өкаменоломен Теректысая

Грот Теректысай. Внешний вид

Зейнулла Саматиев у грота в Теректысая

Сколы-негативы со скал каменоломен Теректысая

Усам. Соевщание перед входом в пещеру

За работой на раскопе П. Файзуллаев

Б. Раев с реконструированным крупным кувшином для воды

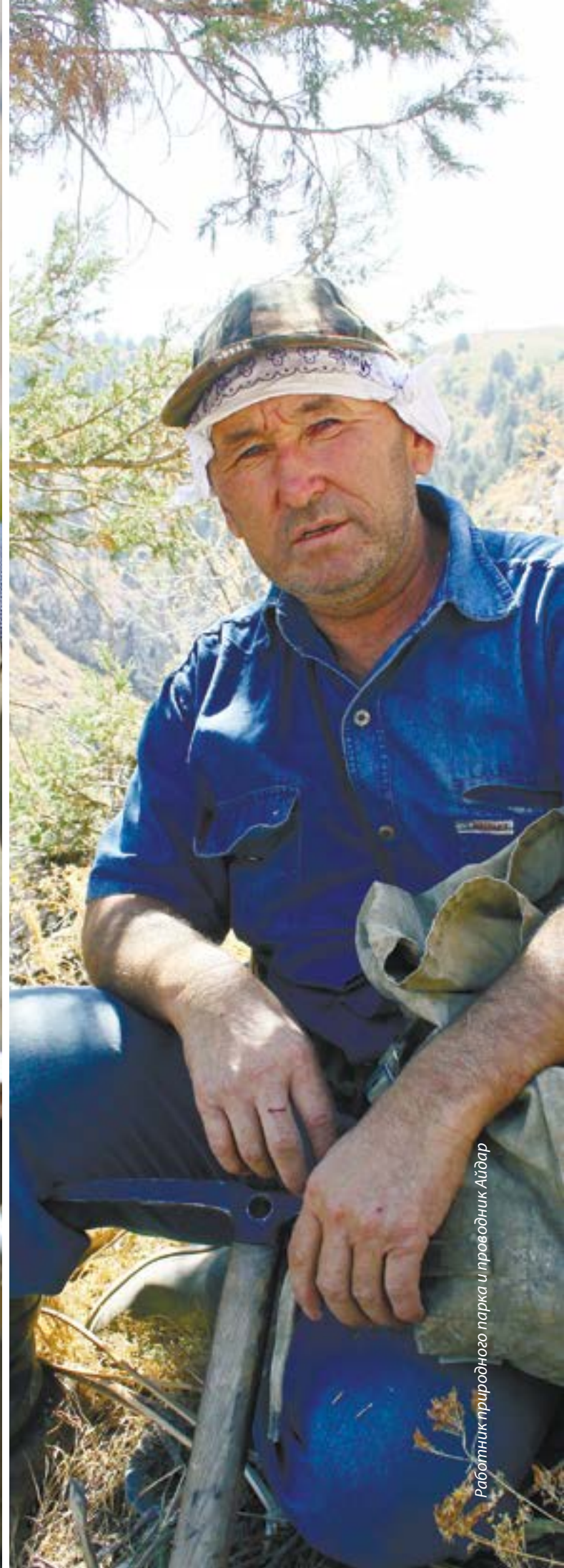
А.Н. Подушкин и Б.А. Раев.

За камеральной работой Б. Раев

Рабочий момент - топографическая съемка. Ушба тобе

Работник природного парка и проводник Айдар

Не менее важным является и факт обнаружения в относительно замкнутой горной долине реки Угам целого ряда крупных археологических объектов, представляющих собой поселения-крепости периода государства Кангуй II в. до — IV в. н. э.

Исследования подобных объектов дают возможность ученым более аргументировано говорить о материальной, духовной культуре древних народов и племен, входивших в состав этого политического объединения, о котором менее всего известно из сведений письменных источников.

Получена достоверная дополнительная информация о хозяйственной деятельности древних насельников этого памятника, чрезвычайно важная для этого замкнутого горного региона.

Например, не вызывает сомнения высокий уровень керамического производства (тысячи артефактов из керамики, десятки целых форм посуды самого различного функционального назначения); высокоразвитая культура земледелия в условиях рискованного для этого вида деятельности горного ландшафта, климата и гидрологии (выраженные земледельческие орудия труда — серп, зернотерки); развитое полукочевое скотоводство (яйлажного типа, с использованием принципа вертикального кочевания, что характерно для горной местности).

В культурном и хронологическом контекстах археологический материал с ранних поселений Угама маркирует устойчивые системы традиций в материальной сфере в рамках государства Канцзюй (Кангуй). В настоящее время с полным основанием можно говорить о том, что в Угамском урочище в лице городища Ушбастобе и близлежащих поселений Жантекетобе, Таскоратобе, Кобелектобе, обнаружен и открыт, судя по масштабам и насыщенности артефактами, новый, неизвестный ранее мощный экономический центр этого наименее изученного государства, научная и социальная перспективность которого очень высока.

Комплексные исследования показали, что, если иметь в виду археологический и историко-культурный аспекты микрорегиона «Каржантау - Угамское урочище - Угамский хребет», то его потенциал и перспективность огромны. По этой причине будет актуальным продолжить комплексные археологические исследования, касающиеся разведки, рекогносцировочных, стратиграфических и стационарных раскопок на памятниках Угамской долины с целью выявления общей картины исторического развития древних обществ на территории этого региона.

В качестве ростокриптума хочется отметить: в деле изучения и популяризации историко-культурного наследия Казахстана не должен участвовать только узкий круг профессионалов-специалистов в области истории, археологии или других гуманитарных наук. Это долг каждого гражданина нашего государства, в том числе — и высоких государственных чиновников, от которых во многом зависит сам факт реализации проектов, подобных Угамскому.

Удивительная страна — Угам!

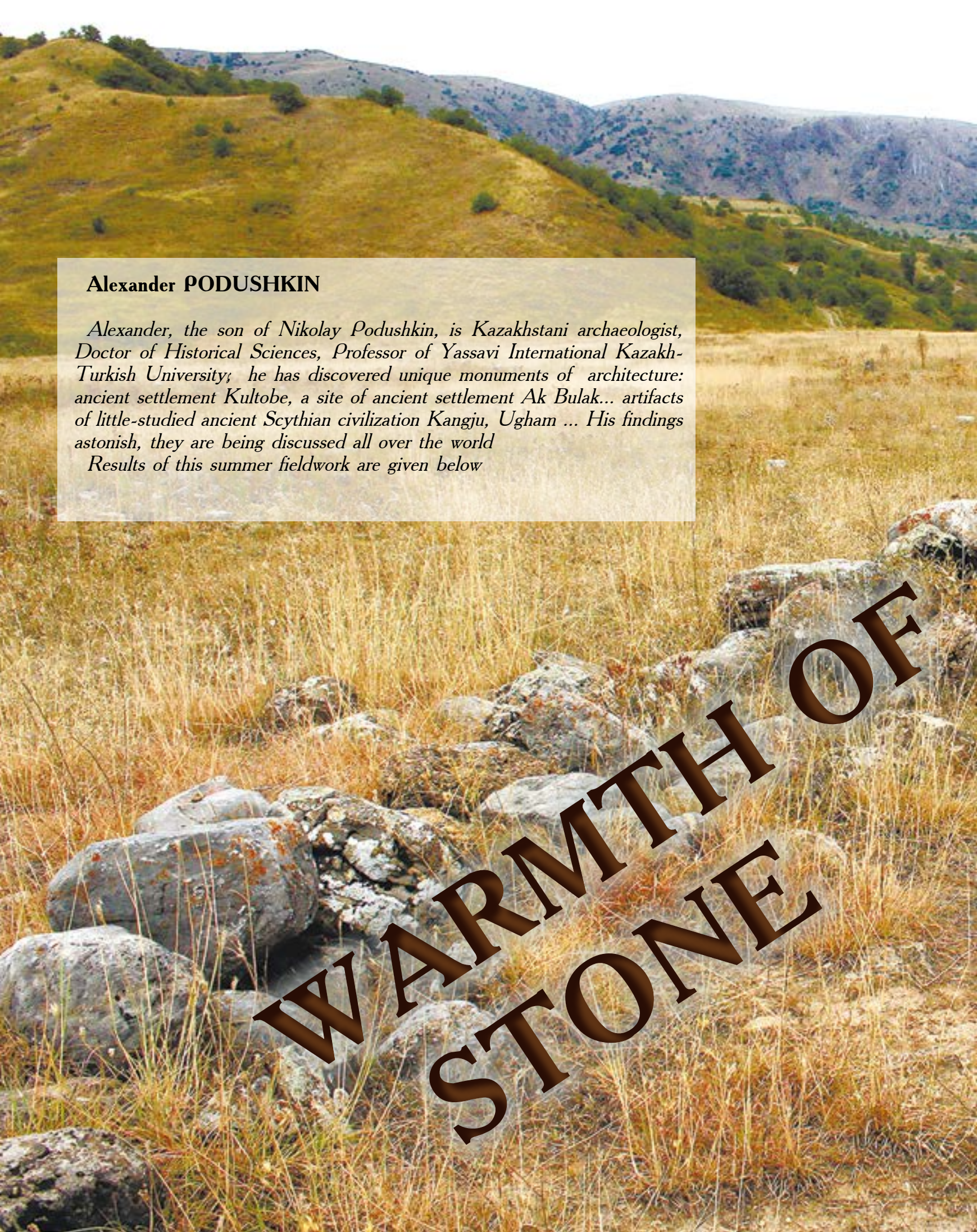
Она дарит нам бесценные памятники прошлого, поразительные по красоте и величественности горные пейзажи причудливые фантазии природы, которая щедро делится с нами своим сердцем. Пусть это каменным... Нам остается только понять это сердце, и сделать так, чтобы оно в течение многих поколений согревало нас своим теплом, продолжало биться на радость людям и дарило им неповторимые мгновенья общения с таким могучим явлением, как Природа.

Угам. Мельничные жернова

Alexander PODUSHKIN

Alexander, the son of Nikolay Podushkin, is Kazakhstani archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor of Yassavi International Kazakh-Turkish University; he has discovered unique monuments of architecture: ancient settlement Kultobe, a site of ancient settlement Ak Bulak... artifacts of little-studied ancient Scythian civilization Kangju, Ugham ... His findings astonish, they are being discussed all over the world

Results of this summer fieldwork are given below

**WARMTH OF
STONE**

THE UGHAM'S HEART...

Угам. Длинные валы из камня

Southern Kazakhstan is a region wonderful in its contrasts and beauty of the landscape. Snow caps of glaciers, mountain ranges and tracts, valleys of long and short rivers, endless rocky plateaus and sandy deserts are abundant in this land.

The valley of the river Ugham which has been attracting attention of scientists for the last few years is among this abundancy, as here, it became possible to identify and conduct initial examinations of some unique archaeological objects in a relatively closed highland area. Collected materials claim to be a genuine scientific discovery due to its novelty and information value..

Karzhantau and Ugham

The names of local mountain ranges, as well as meaning of the word "Ugham" have ancient origin. In the first case it is "gar" (modified "kar"), in the meaning of word "mountain - mountains" (while subsequent formant "tau", which also means means "mountain" in Turkic language, thus, illustrating the process of replication); in the second case it is "kem" (modified "gam"), meaning "water".

The name Dermenbastau (or mill spring) openly implies that once a mill used to function in this area (by the way, almost intact massive millstones of mills have been preserved here;

The Ugham.

Archaeological and historical excursus

It should be noted that first attempts to identify, map, and survey Ugham area for the purpose of discovering archaeological monuments were taken twenty years ago. First archaeological objects had been discovered here by the mid nineties of the XXth century by efforts of archeological group of Shymkent Pedagogical Institute; unfortunately, they had not been included in "Register of monuments of history and culture of Kazakhstan" published in 1994.

A brief description of archaeological sites of the Ugham valley. The first discoveries

Archaeological monuments in Ugham tract are recorded in all landscape zones: lowland (floodplain of the river Ugham in the valley, terraces of the right bank of the river Ugham over the floodplain), and mid-mountain (the Kyrykkyz pass). Typologically, the objects are diverse, because they are attributed to different archaeological epochs and can be dated back to different times. Time span of the monuments is characterized by following time frames: the era of stone - Middle and Upper Paleolithic (Old Stone Age, 100 - 40 thousand BC); Neolithic (New Stone Age, Vth. BC.); Iron Age (the first century B.C. - the first century A.D.); Middle Ages (Early and Late IV-XIIth centuries).

Archaeological objects of the Ugham Tract, which have been discovered so far, are characterized by following parameters:

1. Monuments of the era of stone: ancient hardrock quarries, suitable for manufacturing stone tools (silicified limestone); location of Paleolithic tools (Old Stone Age); location of artifacts (tools) of the Neolithic (New Stone Age).

2. Iron Age monuments: burial constructions “kurumas” and stone barrows.

3. Monuments of the Middle Ages: settlements of various types (shelters, fortified settlements called tobe and fortified settlement on a terrace above the floodplain, called the fortified Tortkul).

Right in the area of the Kyrykkyz pass, there is a burial ground which comprises four burial constructions located on a small mountain ridge: two so-called Kuruma (stone-made hills on rocky ground with artificially created inner cavity) and two simple stone mounds. Kurumas have distinct traces of robbery which took place in ancient times, (there were some funnels left by robbers), while the mounds look intact. Judging by characteristics of the stone mounds, burial can be dated back to Late Iron Age (1st century BC- IIIrd century A.D.), and correlated with burials of nomads who, at the time, inhabited South Kazakhstan region.

A site with artefacts of the Neolithic epoch was discovered near the Kyrykkyz pass. Several stone and jasper slivers, as well as one so-called nucleus (lithic nodule which was used for chopping flakes off its surface), characteristic of the Neolithic period (the Vth. BC) have been discovered as yet.

The name of the pass is related to legendary creative works of the local indigenous Kazakh population, and is associated with historical events of a later period, namely, the period of Jungar invasion in the XVII - XVIIIth centuries, which, judging by emergence of a beautiful legend, reached Karzhantau mountains.

The legend says that when Jungars-Oyrats-Kalmaks arrived in this area, they murdered all Kazakh male warriors (because forces were unequal), and decided to make women (and young women) their slaves and concubines, but proud Kazakh women decided to share fate of their men; wishing to escape the enemies' hands, they jumped off a high cliff.

Their heroic feat has not been lost in time: nature itself immortalized them in high pyramidal lithic lime steles, resembling slim human figures, which have been silently standing in two groups on the Kyrykkyz pass as a reminder to the dramatic past of the Kazakh nation for descendants, Some of the steles syntongly remin...Turkic stone sculptures of clothed women with peaky headwear!

We got engaged in exploration for identifying archaeological monuments. One of the first discovered monuments was an ancient settlement, located in the vicinity of the village Kyzyltal. We were surprised to learn from aksakals, that this settlement was called Kalmaktobe (!), the name itself presents a clear evidence of peoples' memory about difficult times and “aktaban shubyryndy”. While the name “Kalmaktobe” reflects a fact of omads, and Jungars' presence in the region of Karzhantau - Ugham nomadic nomads Jungars, it can not correlated with the period of time when medieval population inhabited this settlement.

Kalmaktobe is located near a spring, and, apparently, it used to be a small farmstead settlement. Cultural layers of the settlement which had been exposed by erosion and as a result human activities, gave us an opportunity to collect archaeological material, sufficient for making historic and chronological conclusions. The discovered material included ceramics and glazed ceramics also known as slip (coated with a thin layer of transparent glass) ceramics. These were dinnerware fragments as well as beaters

and bottom parts of ceramic vessels, which displayed underglaze painting and concentric ornament arranged around the edge of beaters and in the center. The key motif of ornament is geometric with dominating triangles with swirls inscribed inside of them, and squares with inner space divided into triangles and with crosses embedded; Arabic epigraphy is present as well. We should noted good quality of glaze, the variety of underglaze color palette: painting was performed with red, dark brown, green and yellow paints on a white background. The quality of ceramics and decoration techniques indicate that Kalmaktobe started functioning in the Turkic-Sogdian time (VI-VIIIth AD), ceased to exist in the period of formation and flourishing of Karakhanids (X-XIIth AD) .

Scientific and exploratory interests of our expedition were extended to other objects of the Ugham Valley, which resulted in discovery of about thirty previously unknown archaeological sites, including those of Stone Age. These events led to setting of an archaeological expedition in order to conduct systematic and long-term studies of archaeological monuments in the Ugham valley and in surrounding areas. Soon archaeological field camp, and a period of eventful archaeological weekdays got started.

Initially, one of the search parties set off to Terektysay tract, where, according to information given by local resident B. Wagner, we would find ancient rock quarries. And indeed, we found hardrock quarries, which had been used for tools' manufacture on the right side of a steep rocky slope of the Ugham River, near the canyon Temirshi, at the foot of volcanic terraces.

Judging by numerous fissures of various sizes taken both from large monoliths (vertical, horizontal) and from individual blocks, Terektysay quarries had been actively used by the ancient inhabitants of the region, starting from the Stone Age until the early Bronze (Iron) ages over a long period of time, which is proved by stone artifacts (chips, flakes, nuclei, and tools).

It was interesting to discover a small cave located in the area of stone outputs of the Terektysay quarry and functionally connected with it. The Grotto is located right in the bedrock of volcanic terrace That is why both nearby stone blocks and the inside of the walls in this hollow grotto bear traces of extractive activities (chips, large nucleus-shaped stones, and various flakes.

In addition to a large mass of chips, flakes, and other artifacts found inside the grotto, the project manager Zeynulla Samashev discovered a small fragment of the Neolithic pottery. By all appearances, the Terektysay grotto served the purpose of a temporary shelter for ancient inhabitants of the place. Preliminarily, the grotto in the Terektysay tract (as well as ancient mines and quarries) can be dated to the period of Upper Paleolithic to the Neolithic, i.e from 40 to 5 thousand BC.

After discovery the Terektysay quarries, our consequent explorations turned out to be successful: several loess Paleolithic sites with tools have been discovered in the area of Karzhantau Mountains. Besides collecting of artifacts, we carried out archaeological reconnaissance and excavations of that site.

To our surprise at depth of about 1.7 - 1, 8 m stone products appeared from thick loess rocks in situ! A major specialist in this field, Doctor of Historical Sciences, Professor Rustam Khamitovich Suleymanov (Pic. 15.1) admitted that results of these works have surpassed all possible expectations, as we discovered two hundred Old Stone Age artefacts of full value. In accordance with scientific classification, the found artifacts are close to so-called Ashellsky type of stone tools, which humanlike hominids used in the Middle and Upper Paleolithic, that is around 100 – 40 thousand BC.

One more extraordinary object of our researches is related to another, much later period. These are stone ramparts, several hundred meters or even a kilometer long ridges made of big and medium-sized boulders which, in their turn, frame big enough territories of several hectares, of an abstruse, amorph shape. The purpose of making such constructions is: some of ramparts are made in a long closed form, while others stretch like long ribbon from one side of the mountain slope to the other (or they come to an end by the river Ugham).

We recorded two locations with long stone ramparts. According to preliminary analysis, these shafts can be considered as boundary territorial delimiters, or constructions used in the process of driven hunting in the Late Iron Age period (first centuries B.C - first centuries A.D).

Early objects of the Ugham valley and excavations of Ushbastobe settlement

In the Early Iron Age and in the Early Middle Ages a fertile Valley of the river Ugham had been actively inhabited. We managed to record some major archaeological objects located in a compact group near Kyzyltal village, where Ugham overflows a sufficiently broad mountain valley.

These settlement and sites of ancient settlements bear original, and even poetic names. To some extent they reflect local Kazakhs' awareness of the history and topography of the region. Kalmaktobe ("The hill of Kalmaks) Kobelektobe ("Butterfly Hill"), Taskoratobe (The hill used for driving cattle) Tortkultobe ("The hill of the four corners", meaning "fortress"), Ushbastobe ("The hill of three heads"), and finally - Zhanteketobe ("The hill of Teke soul"; Teke means Tur). Almost all of these sites (except Kalmaktobe) are located on high above the floodplain, and offer a view of the hills with a system of fortifications, fortification is performed with the help of natural protective functions of steep slopes and manmade ditches.

Analysis of the material from settlements Zhanteketobe, Taskoratobe, and Ushbastobe to attribute the time of their functioning to IV - VI centuries, and the mound Tortkultobe to VI - IX centuries.

Historically it was a period of Kangju state's fall, and consequent decline of the Western Turkic Khaganate, the formation and decay of Turkic tribal confederations of Turgeshes, Karluks, and Oghuzes until the beginning of the formation of Karakhanids.

Ushbastobe stands aloof from other early settlements. Like a powerful fortress with almost inaccessible steep slopes and ditches around the perimeter, strategically it protects the entire eastern part of the valley Ugham near canyon Kokbel. Having taken into consideration the fact mentioned above and substantial surface material (ceramics, stone), we decided to carry on excavations in Ushbastobe.

Because the monument consists of two parts, including the citadel (the most strengthened part of the object) and two adjacent sites, excavations were started both in citadel, and in one of the sites.

Excavation of the citadel Ushbastobe are located closer to the eastern slope of the main hill. After removal of the sod layer, almost continuous horizontal layout made of different-sized stone pebbles was opened on a considerable part of the dig. Square-rectangular contours of the layout made of big pebbles, as well as contours of the floor space on a lower horizon laid with small pebbles, are very distinct,

Fragments of broken pottery (mostly tableware and household ceramics, chunks of larger pots, jugs, and mugs) were found on the floor level and inside the masonry, while dents, uncovered in northern and eastern corners of the dig, judging by their functionality and character (pottery fragments, humus and fine coals), could be cesspits-badrabas.

In 2014, the total of more than 30 vessels of various functional purposes (kitchen, household, table and cult) were discovered in the first site of the citadel on a relatively small area (about 12 sq. m).

It is necessary to note that such scale and informativeness of archaeological complex in a relatively closed mountainous region has been achieved for the first time. In whole, archaeological material collected on site 1 of the Ushbastobe consists of ceramics (major part of findings), stone tools, metal household objects and decorations.

*«Нұрлы Жол» жаңа экономикалық саясаты —
бұл әлемнің 30 дамыған елі қатарына жасалған маңызды қадам*

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан халқына Жолдауынан, 11 қараша 2014 ж.

*Новая Экономическая Политика «Нұрлы Жол» -
наш глобальный шаг на пути в число 30 самых развитых стран мира*

Нурсултан НАЗАРБАЕВ,
Послание народу Казахстана, 11 ноября 2014 г.

*New Economic Policy “Nurly Zhol” is a global
step on our way to the list of 30 most developed countries in the world*

Nursultan NAZARBAEV
A message to Kazakhstan people, November 11, 2014

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

ВЗАИМНОЕ ПРИТЯЖЕНИЕ

Михаил БОЧАРНИКОВ,
Чрезвычайный и Полномочный Посол
Российской Федерации в Республике Казахстан

ОБУСЛОВЛЕНО ИСТОРИЧЕСКИ

- Уважаемый Михаил Николаевич, Вы уже достаточно долго работаете в Казахстане.

Что, прежде всего общего, по-Вашему, в истории и культуре Казахстана и России?

- Исторически так сложилось, что казахи и русские уже много столетий проживают бок о бок, что и определяет нашу общность во многих вещах. Наши народы объединяет беззаветная любовь к своей Родине, готовность защищать ее от внешнего врага, уважение к старшему поколению, семье, своим родным и близким, толерантность по отношению к другим нациям и уважение их обычаев и традиций.

И, конечно, нас объединяют люди — казахи и русские, как и представители других этносов, населяющих наши многонациональные государства, внесшие неоценимый вклад в дело ста-

новления дружбы между народами. К примеру, имя выдающегося казаха Губайдуллы, отличившегося во время балканской военной кампании 1877-1878 годов и награжденного орденом Святого Георгия, увековечено на мраморной доске в Георгиевском зале Кремля. Все мы помним о дружбе русского писателя Федора Михайловича Достоевского и известного казахского историка, этнографа и просветителя Чокана Чингисовича Валиханова.

И в Казахстане, и в России чтят непреходящее наследие великого мыслителя Абая, который подчеркивал важность нашей культурной близости. Большой вклад в дело развития российско-казахстанских отношений внесли Григорий Николаевич Потанин — русский географ, посвятивший большую часть своей жизни исследованию Центральной Азии, и уникальный русский историк Лев Николаевич Гумилев, тесно связавший наши страны в единое Евразийское пространство. И таких примеров можно привести еще очень много.

Сохранение и преумножение нашего общего исторического и культурного наследия является одной из наиболее важных задач для народов России и Казахстана. Именно культура и история составляют прочную скрепу российско-казахстанских отношений, чье значение трудно переоценить, а углубление и развитие совместными усилиями отвечает коренным интересам наших стран.

ИМЯ ВЫДАЮЩЕГОСЯ КАЗАХА ГУБАЙДУЛЛЫ,
ОТЛИЧИВШЕГОСЯ ВО ВРЕМЯ БАЛКАНСКОЙ
ВОЕННОЙ КАМПАНИИ 1877-1878 ГОДОВ,
НАГРАЖДЕННОГО ОРДЕНОМ СВЯТОГО ГЕОРГИЯ,
УВЕКОВЕЧЕНО НА МРАМОРНОЙ ДОСКЕ
В ГЕОРГИЕВСКОМ ЗАЛЕ КРЕМЛЯ.
МЫ ПОМНИМ О ДРУЖБЕ РУССКОГО ПИСАТЕЛЯ
ФЕДОРА МИХАЙЛОВИЧА ДОСТОЕВСКОГО
И ИЗВЕСТНОГО КАЗАХСКОГО ИСТОРИКА,
ЭТНОГРАФА И ПРОСВЕТИТЕЛЯ
ЧОКАНА ЧИНГИСОВИЧА ВАЛИХАНОВА

- Ученые считают, что наши народы на протяжении многих веков нередко участвовали в совместных военных походах. Например, широко известна битва на Калке. Довольно часто обсуждается возможное участие предков казахов на стороне русского воинства в битвах на Чудском озере, Куликовом поле, Ливонской войне. Подобных фактов в истории очень много. Как Вы считаете, может, стоит объединить усилия ученых двух стран для изучения таких примеров из нашей общей истории?

- Вы, безусловно, правы. Военная история знает много примеров боевого братства представителей наших народов и в средние века, и в новое, и в новейшее время. Но ведь это касается отнюдь не только военной области. У наших народов вообще богатая и долгая общая история, насыщенная как радостными, так и драматическими событиями, совместным созидательным трудом и мирным строительством. В настоящее время и в России, и в Казахстане идут дискуссии относительно осмысления общего исторического прошлого. Очень важно, что по инициативе Президента РК Нурсултана Абишевича Назарбаева в Казахстане инициирован процесс реформирования исторической науки, а развитие национальной истории рассматривается в качестве одного из главных приоритетов внутривосточного курса государства. С этой целью в 2013 году в стране создана Межведомственная рабочая группа по изучению национальной истории.

Более того, в настоящее время достигнута принципиальная договоренность между Институтом всеобщей истории Российской академии наук и Институтом истории и этнологии им.Ч.Валиханова о проведении совместной работы российских и казахстанских ученых по разработке единых подходов к общему историческому прошлому. Такой формат будет способствовать проведению профессиональной научной дискуссии по интересующим наши страны страницам истории с выходом на их согласованное видение в целях укрепления дружбы и взаимопонимания между двумя народами.

- В нынешнем году мы стали членами Евразийского экономического союза. Из общей истории известно, что наши два народа на протяжении многих веков входили в разные объединения, такие как, например, Золотая орда, Российская империя, СССР. Как Вы считаете, что вступление Казахстана и России в ЕАЭС обусловлено исторически?

- Да, действительно, усилия руководства России и Казахстана по развитию и углублению интеграции между странами predetermined самой историей и отражают насущные проблемы наших народов.

Тенденция к сближению, на мой взгляд, определяется историческими и геополитическими аспектами.

Территории России и Казахстана занимают огромную площадь Евразийского региона. Оба государства по данному показателю входят в десятку крупнейших стран, имея при этом самую протяженную в мире общую границу - свыше семи с половиной тысяч километров. Геополитическое положение наших стран позволяет рассматривать их как особое связующее культурно-историческое звено, своего рода цивилизационный мост между Европой и Азией.

Вы правильно затронули период СССР. Он в особенности ознаменовался беспрецедентным индустриальным и экономическим подъемом и, соответственно, сближением всех союзных республик, чьи равные права были зафиксированы в Конституции, что и послужило юридическим обоснованием их последующего перехода к независимости. В те времена многократно вырос образовательный, культурный и научный уровень наших народов. Их дружба оказалась сцементированной в тяжелой битве с фашизмом в годы Великой Отечественной войны, Победа в которой была достигнута благодаря огромной самоотверженности наших людей. Эта великая Победа, чье 70-летие мы вместе будем отмечать в следующем году, и есть главный исторический результат XX века!

Неудивительно, что на таком существенном фундаменте Казахстан и Россия, испытывающие друг к другу чувства доверия и искренней дружбы, имеющие в своем активе уже два основополагающих двусторонних договора новейшего времени, строят сегодня вместе с Белоруссией, а теперь также и с Арменией Евразийский экономический союз. Конечно, такое взаимное притяжение обусловлено исторически и подкреплено насущными интересами наших государств.

- На протяжении многих лет казахстанской стороной ведется поиск головы хана Кенесары, которая, как считается, находится в России: либо в Омске, либо в Санкт-Петербурге. Может ли российская сторона оказать более действенную помощь казахстанской, чтобы поиски завершились успешно?

- К сожалению, у российской стороны нет данных о местонахождении останков Кенесары-хана, погибшего на территории современного Кыргызстана. Наверное, это поле для работы историков и сотрудников архивов.

- Ваше интервью выходит в журнале «Mangi El» накануне 2015 года, который у нас является юбилейным. В стране будет широко отмечаться 550-летие Казахского ханства. Ваши пожелания казахстанцам в преддверии

СЕГОДНЯШНИЙ НАРОД КАЗАХСТАНА
ЯВЛЯЕТСЯ ПРОДОЛЖАТЕЛЕМ
ВЕЛИКИХ ДЕЛ СВОИХ ПРЕДКОВ.
ОСНОВОЙ НАГЛЯДНО ПРОЯВЛЯЮЩЕГОСЯ
УВАЖИТЕЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ
МЕЖДУНАРОДНОГО СООБЩЕСТВА
К РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН
СТАЛИ ВЫКОВАННОЕ ВЕКАМИ
МУЖЕСТВО ВАШЕГО НАРОДА,
ЕГО ДУХОВНОСТЬ,
ЯРКО ВЫРАЖЕННАЯ ВЕЛИКИМ АБАЕМ,
НАЦИОНАЛЬНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ,
СФОРМИРОВАННАЯ В НЕПРОСТЫХ
ИСТОРИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

этой большой даты.

- Сегодняшний народ Казахстана является продолжателем великих дел своих предков. Основой наглядно проявляющегося уважительного отношения международного сообщества к Республике Казахстан стали выкованное веками мужество вашего народа, его духовность, ярко выраженная великим Абаем, национальная толерантность, сформированная в непростых исторических условиях.

В преддверии празднования 550-летия Казахского ханства я бы хотел пожелать многонациональному народу Казахстана мира, добра и процветания.

Успехов во всех начинаниях, и в созидательном труде на благо Отчизны!

Данияр КАСЫМОВ,
специально для журнала «Mangi El»

MUTUAL ATTRACTION

Mikhail BOCHARNIKOV,
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary
of the Russian Federation to the Republic of Kazakhstan

IS HISTORICALLY DETERMINED

- Dear Mikhail Nikolayevich, you have been working in Kazakhstan for a good while. Have you noticed any similarities between Kazakhstani and Russian culture and history?

- Historically, Kazakhs have been living side by side with Russians for many centuries; this phenomenon defines our commonality in regards to many things. Our nations are united by boundless love of Motherland, willingness to protect it from enemy without, respect for older generation, family, near and dear ones; tolerance to other nations and respect for their customs and traditions.

Certainly, our people unite us as well. Kazakhs and Russians, as well as representatives of other ethnoses, which populate our polyethnic countries, made inestimable contribution to developing friendship between our peoples. For example, the name of outstanding Kazakh Gubaydulla, who was awarded Order of St.George for distinguishing himself during Russo-Turkish War, was immortalized on a marble slab in Georgievsky Hall of Kremlin. All of us remember friendship of Russian writer F.M.Dostoevsky with famous Kazakhstan historian, ethnographer and educator Ch.Ch. Valikhanov.

Perpetual heritage of great Abay, who emphasized importance of our cultural propinquity, is revered both in Kazakhstan and Russia. G.N.Potinin, Russian geographer, who dedicated a major part of his life to exploring Central Asia, and Russian historian L.N.Gumilev, who tightly united our counties into single Eurasian space, made great contribution to development of Russo-Kazakhstan relations. Such examples are great in number.

Preservation and augmentation of our common historic and cultural past is one of the most important tasks of Russian and Kazakhstani people, as culture and history form a resistant fastener of Russo-Kazakhstan relations, whose significance can hardly be overestimated; their extension and development by joint efforts serve initial interests of our countries.

- Scientists believe that in the past our peoples often took part in joint military campaigns. Well-known Battle of the Kalka River may serve as an example. Possible participation of Kazakhs' ancestors on the side of Russian army in Battle of Lake Peipus, Battle of Kulikovo and in the Livonian War has also been widely discussed. There are many similar facts in history. Perhaps we should join efforts of scientists from two countries for studying such examples in our common history. What do you think about it?

- You are absolutely right. Military history has many examples of our peoples' military fellowships of in the Middle Ages, New Ages and in contemporary history; but it is not applied only to military field. Our nations have rich and long common history, full both of happy and dramatic events, constructive and peaceful labour. Currently, discussions about perception of our common historic past are being held both in Russia and in Kazakhstan. It is important that process of historical science reformation has been launched in Kazakhstan upon the initiative of the President N.A.Nazarbayev and that development of national history is considered as one of the main priorities of the state's domestic policy. For this purpose an interdepartmental working party for national history study was established in 2013.

Moreover, an agreement in principle on conducting joint work of Russian and Kazakh scientists on developing unified approaches to common historic past has been achieved between Institute of General History RAS and Valikhanov Institute of History and Ethnology. Such format will promote conduction of professional scientific discussion on historical problems, drawing interest of our countries with consensual view of them in future, aimed at strengthening friendship and mutual understanding between two countries.

- This year our countries became members of the Eurasian Economic Union. Common history states that for many centuries our two nations have been members of different unions, such as Golden Horde, Russian Empire, and USSR. Do you think that Kazakhstan and Russia's entry into EEU is historically determined?

In fact, endeavors made by Russian and Kazakhstan governments at development and strengthening integration between our countries have been predetermined by history itself and reflect our peoples' vital problems.

To my mind a tendency to approachment is defined by historical and geopolitical aspects. Territories of Russia and Ka-

zakhstan occupy tremendous area in Eurasian region. In regards to this rate both states enter the list of 10 biggest countries in the world with the longest common border of more than seven thousand and five hundred kilometres. Our countries' geopolitical location let us consider them as a special cultural and historic link, a kind of civilizational bridge between Europe and Asia.

It was right to mention the USSR period. That time was marked by unprecedented industrial and economic rise, and thereafter by approximation of all Soviet republics whose equal rights were stated in Constitution, which later served as legal support for consequent transition to independence. At the time, educational, cultural, and scientific level of our peoples increased manifold. Their friendship got hardened in severe battle with fascism during the years of Great Patriotic War. The seventieth anniversary of Victory, which was achieved thanks to great selflessness of our people, will be jointly celebrated next year. This victory is the main historic result of the XXth century.

It is not surprising that Kazakhstan and Russia, who have mutual feelings of trust and sincere friendship, as well as two fundamental bilateral agreements on their credit, are establishing Eurasian Economic Union together with Belorussia and Armenia. Certainly, such mutual attraction is determined historically and supported by vital interest of our states.

- For many years Kazakhstani party has been searching for head of Khan Kenessary, which is presumably located in Russia, either in Omsk or St.-Petersburg. Will Russian party assist us in this matter so that searches could be successfully completed?

Unfortunately, Russian Party does not possess information about location of Kenessary khan's remains, who perished in the territory of modern Kyrgyzstan. Probably, it is a field of study for historians and workers of archives.

- Your interview will be published in on the eve of 2015, which is a jubilee year for country. Our country will grandly celebrate the 550th anniversary of Kazakh Khanate. What would you like to wish to Kazakhstan people in anticipation of this grand date?

Present-day Kazakhstani people are successors to great deeds of their ancestors. Courage of your nation, forged by centuries, its spirituality, vividly expressed by great Abay, national tolerance, formed in difficult historical conditions became a basis of respectful attitude displayed by international society toward the Republic of Kazakhstan,

On the eve of celebrations of the 550th anniversary of Kazakh Khanate, I would like to wish peace, good and prosperity to polyethnic peoples of Kazakhstan. I wish them success in all endeavours and in constructive labour for the benefit of Motherland.

Daniyar KASSYMOV
specially for «Mangi El»

Ел бірлігін сақтау мен нығайту - ең жоғары ізгілік
Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

Сохранять и укреплять единство народа — самая высшая добродетель
Нурсултан НАЗАРБАЕВ

Preservation and consolidation of national unity is the highest of all virtues
Nursultan NAZARBAYEV

КӨШПЕЛМЕРДІҢ ҰЛЫ МҰРАСЫ
ВЕЛИКОЕ НАСЛЕДИЕ НОМАДОВ
THE GREAT HERITAGE OF NOMADS

ОТ АТТИМЛЫ

ДО ТЮРКПА

Шандор ДОРОГИ,
журналист-международник,
эксперт по Средней Азии (Венгрия)

В первый раз побывав в Казахстане 2002-ом году, будучи президентом венгерского информагентства МТИ, он «влюбился» навсегда в нашу страну.

С тех пор изучает историю, культуру и традиции Казахстана, пристально наблюдает за происходящими событиями в молодой стране.

В настоящее время круг исследовательских интересов расширился, и сегодня уже Шандор занимается вопросами Средней Азии.

Самое важное хобби - соколиная охота, как говорит сам Шандор:

«...я обожаю этих хищных птиц, и всегда с большим уважением смотрю на деятельность ваших беркутчей!»

Страсть к соколиной охоте предоставила ему возможность побывать в Чилике Алматинской области, ознакомиться с музеем, посетить соколиную ферму.

Журналист-международник принимал участие на Евразийском медиа - форуме.

Шандор Дороги работает в области сферы по связям с общественностью и СМИ, но основной своей деятельностью считает углубленное изучение Казахстана и Центральной Азии.

В ноябре прошлого года совместно с коллегами организовал венгерско-казахскую конференцию с участием казахстанских учёных, где выступил с докладом о возможных направлениях казахстано-венгерского сотрудничества.

Журналистом дан анализ программы «Стратегия Казахстан – 2050», экологических проблем между Узбекистаном и Таджикистаном.

Шандор Дороги принимает непосредственное участие в укреплении сотрудничества Венгерского Парламента и ТюркПА.

Мадьяры и тюрки - взгляд из Венгрии в исторической перспективе

Восток, Азия, и, прежде всего Центральная Азия, всегда стояли в поле зрения венгерской общественности и науки.

Мадьярорсаг — Мадьярстан — так венгры называют свою родину. Довольно необыкновенная формация в сердце Европы населена народом азиатского происхождения, говорящим на одном из угро-финских языков, имеющим древние кочевые традиции с элементами тюркской культуры.

Венгерский язык не имеет сходства с европейскими языками: самими близкими его родственниками являются сегодняшние угорские языки ханты и манси из Западной Сибири.

В отличие от соседних, и вообще европейских народов, мадьяры-венгры несут традиции древней кочевой и тюркской культуры. В первом тысячелетии нашей эры они долгими столетиями кочевали вместе с тюркскими племенами.

Затем кыпчакские кунь-куманы укрепили родственные связи с тюркскими народами: в начале XIII-го века присоединились к мадьярам-венграм, живущим в то время уже в Карпатском бассейне. По некоторым оценкам, приблизительно 350 тысяч людей из сегодняшнего 10-ти миллионного населения Венгрии имеют кыпчакские корни, благодаря тому, что кумано-кунские племена поселились на Большой Венгерской Равнине.

От прародины Урала до Паннонии

Согласно мифам, легендам и традициям, мадьяры-венгры всегда считали себя «правнуками Аттилы», потомками гуннов (хуннов). Основой венгерской национальной мифологии являются общеизвестные сказания о братьях Хунор и Магор: Хунор стал прадедом хуннов, а Магор основал мадьярскую (венгерскую) ветвь общего народа.

Древняя история мадьяров-венгров, как и других кочевых наций, довольно туманная. Единственное, что с уверенностью можно сказать, так это то, что пока больше открытых вопросов, чем надёжных источников - ответов. Исходя из сегодняшних достижений науки, то есть имея довольно малочисленные источники и достоверные данные, можно только в общих чертах проследить исторический путь из Азии к сердцу Европы. Сомнения не оставляет один факт: мадьяры-венгры пришли на новую родину со своей кочевой культурой и с угро-финским языком.

По результатам современного сопоставимого языковедения с научной точки зрения сегодня нет оснований сомневаться в том, что современный венгерский язык имеет угро-финские корни. Но надо отметить, что с самого начала формирования этой научной позиции нашлись и представители другого мнения, которые по многочисленным тюркским элементам венгерского языка считают, что основы языка мадьяров - в тюркской принадлежности. Дискуссия по этому поводу продолжается.

Историки в основе своей сходятся в том, что «воинственные полукочевники-скотоводы» - протовенгры в самом начале нашей эры жили в составе союза угорских племён где-то в лесостепях Юго-Восточного Урала и Западной Сибири. Именно оттуда они перешли на

западную, юго-западную сторону Урала, и потом постепенно спустились на юг, став степными кочевниками.

Иные учёные, опираясь на результаты языковедения, утверждают, что мадьяры-венгры стали одним из первых кочевых народов. Согласно их данным, в этих краях они имели тесные связи с ираноязычными, а затем тюркоязычными племенами, об этом свидетельствуют так называемые языковые памятники в венгерском языке, слова, выражения, связанные например, с животноводством, и особенно, кочевничеством.

По некоторым теориям мадьяры-венгры довольно долго, до VI-VII-го века кочевали в Прикамье и Поволжье, в том числе на территории сегодняшнего Башкортостана. Поэтому историки называли эту территорию Magna Hungaria, что означает Большая (или Древняя) Венгрия.

Отсюда возникает и такое интересное предположение, что часть башкирских племён имеют венгерские корни, ведь не все венгры поехали на Запад, и небольшая часть народа осталась на месте, или переехала в этот регион.

Раньше лингвисты-языковеды считали, что два венгерских племени в самоназвании сохранили башкирское название — Gyarmat и Jen... /Дьярмат и Енё/ — которые можно найти и в названиях башкирских племён Yurmatn и Ydndu. По новым исследованиям выяснилось, что только одно племя имеет отношение к мадьярам-венграм: Енё или Ydndu.

Некоторые специалисты думают, что эти оставшиеся части мадьярско-венгерских племён были тюркиризованы, ассимилированы, и стали башкирами. Очень интересно, что «...с другой стороны, в работах арабских и персидских географов и путешественников, начиная уже с X века названия мадьяр и башкир употребляются для обозначения одного и того же народа»

Очень важно тут отметить: в середине XIII-го века, по поручению короля Венгрии, Бела IV-го, монах-доминиканец Юлиан Венгерский совершил длительное путешествие на Восток, чтобы связаться с мадьярами-венграми, оставшимися на Востоке, и найти прародину (Magna Hungaria). Ему это удалось. Добрался до региона реки Камы, где нашёл людей, с которыми смог поговорить по-венгерски! Это именно они сообщили ему о готовящемся монгольском нашествии на Европу.

Существуют теории о том, что из этих частей венгерских племён некоторые группы позже вошли в состав больших племенных формирований аргынов и кыпчаков, создав рода мадьяр-аргынов и мадьяр-кыпчаков. Вопрос этот не закончен, дискуссия продолжается.

Ранее имело место и такая гипотеза - хроники Константина VII Багрянородного (905-959) свидетельствуют, что небольшая часть венгров в начале 800-х годов переселилась на Кавказ - их память сохранилась в названии древнего города Маджар, руины которого находятся рядом с современным городом Будённовском (бывший город Святой Крест) в Ставропольском крае. Но и эта теория пока тоже не доказана, и может быть, останется лишь легендой. К такому выводу пришёл например, исходя из своих исследований венгерский учёный - языковед Лоранд Бенкё. Это мнение подтверждают и археологические данные: в данном регионе до сегодняшнего дня пока не нашли однозначных следов мадьяров-венгров.

Основная часть мадьяров-венгров постепенно откочевала на причерноморские и приазовские степи, где веками жила совместно с тюркскими племенами, иногда и под их властью. Так они стали союзниками хазарского ханства, имели очень тесные связи и с другими тюркскими народами — прежде всего болгарами и оногурами. Об этом свидетельствуют многие языковые памятники на венгерском языке.

Очень характерным для той эпохи является тот факт, что Константин VII Багрянородный (Порфиrogenет), несколько раз лично принимал представителей мадьяров-венгров, в своих произведениях регулярно называя их турками: мадьяры-венгры внешностью, одеждой, обычаями и языком очень схожи с турками. Кроме этого, тоже не исключено, как предполагают некоторые учёные, что в то время в составе венгерского народа находились и тюркские племена, например, болгары.

В начале IX-го века венгры отделились от хазарского ханства, и не без «помощи» бесконечных нападков печенегов довольно быстро (семь венгерских племён и три кабарских (тюрки кавары), в 896-ом году завоевали новую территорию. Эта была Паннония - бывшая губерния Римской империи, Карпатского бассейна, где и создали своё государство. (Интересно, что потом и небольшая часть печенегов тоже нашла свою родину на территории современной Венгрии.)

В венгерском языке до сих пор содержится 300 тюркских слов из времён кочевки, до прибытия в Карпатский бассейн, такие как балта, баром, борю, арпа, алма, турул, и т.д. Известный венгерский тюрколог, профессор Иштван Вашари в своей книге отметил, что эти чувашские по происхождению слова венгерского языка свидетельствуют об очень тесных связях с тюркскими племенами болгар и оногуров. Можно к этому добавить, что эти слова и сегодня употребляются в ежедневном венгерском разговоре.

Памятники древности

Венгрия всегда бережно хранит свои древние кочевые традиции, а также славится тем, что тесно поддерживает культурные связи с тюркскими народами. Таким доказательством является известный Курултай тюркских народов, собирающий миролюбивые народы раз в два года. В августе 2014 года в очередной раз прошло Большое Собрание потомков Атилы в венгерской степи, недалеко от города Бугац, в самом сердце Кишкуншага, где живут наследники кунов-куманов.

С точки зрения исторических связей с тюркским, особенно казахским народом важное значение имеет появление в Венгрии кыпчакских племён.

В XIII-м веке, под руководством Хан Котяна — Күтцпу (венгр.) — десять кыпчакских-куманских племён переселились из Великой Степи на большую Венгерскую Равнину, которая считается продолжением евразийского степного пояса. Мадьяры-венгры называли их кунами.

В их честь регионы проживания и сегодня носят название Надькуншаг и Кишкуншаг, что означает Большая Кумания и Малая Кумания. Столицей Надькуншага является Карцаг — Карсак по-кумански — где уже много лет работает Консульство Республики Казахстан.

И здесь, в этом городе родился знаменитый тюрколог, мадьяр-кун Иштван Коньир Мандоки, первый в Венгрии научный исследователь кунско-куманского язы-

ка, культуры и традиций.

Сегодняшней столицей Кишкуншаг является город Кишкунфеледьхаза, являющийся центром избирательного округа вице-председателя Венгерского Парламента Шандора Лежака, главного покровителя Курултая, союзника тюркских народов.

Шандор Лежак является и автором венгерской рок-оперы «Атила, Меч Божий», премьера которой состоялась ещё в 1993 году в Будапеште.

Кыпчакские куны-куманы и пришедшие с ними ясыаланы (ираноязычные народы) долгое время, в течение нескольких веков имели свою автономию и свою юрисдикцию, сохраняли свою самобытность, культуру и язык. К сожалению, на сегодняшний день кунский-куманский язык, самыми близкими родственниками которого являются казахский и кыргызский, считается мёртвым.

По некоторым данным, куны-куманы в конце XVI-го, начале XVII-го века спорадически ещё говорили на своём родном языке, затем стали пользоваться в основном венгерским. Но до сих пор много слов куманско-кыпчакского происхождения сохранилось в мадьярско-венгерской речи, как например комондор, куvas, чёс, аркань, а также сохранились куманско-кыпчакские памятники в фамилиях (Бёкенё, Бота, Бурзук, Гарагуй, Каракаш, Карачь, Котан, и т.д.), населённых пунктах страны (Бодоглар, Тазлар, Ченгеле, Кашкантию, и др.).

Куны-куманы в этой эпохе перешли на христианскую (в основном, реформаторскую веру). Самая знаменитая память кыпчакского языка в Венгрии - это молитва: «Кунское Отче наш», сохранившаяся в устной форме. Последующая версия молитвы собрана и записана Иштваном Коньиром Мандоки в 1973-м году:

В венгерской транскрипции:

bizim atamiz kim-szing kükte
szentlenszing szening ading
dъs-szъn szening kunglbъng
necsik-kim dzserde alaj kükte
bizing ekmegimizni ber bizge bът-бътън кънде
ilt bizing minimizni
necsik-kim biz ijermiz bizge цть kelgenge
iltme bizni ol dzsamanga
kutkar bizni ol dzsamanna
szen barszing bu kъcsli
bu csin ijgi tengri
amen.

В казахской транскрипции:

bizim atamiz kimciң көкте,
сентленсин сенің атың
дүшсүн сенің көңүлүң
нечик кім жерде алай көкте
bizim ekmegimizni ber bizge бът-бътүн күнде
ilt bizim minimizni
нечик кім біз иеріміз бізге ұтрұ келгенге
iltme bizni ol жаманға,
құтқар бізні ол жаманнан
сен барсың бұ күчлі
бұ чын игі теңрі,
amen

/Транскрипция на казахском языке: Онгайша Мандоки и Давид Шомфай Кара. Благодарю за их помощь! С казахской транскрипцией публикуется первый раз. Ш.Д./

В изучении кыпчакского языка играл ведущую роль Иштван Коныр Мандоки, который по желанию похоронен в Алматы, «в среде своего любимого народа».

Родственные связи

Самый интересный вопрос современной историографии мадяров-венгров - это взаимоотношения и контакты с куманскими, кыпчакскими народами евразийских степей. В связи с этим приведу высказывание директора Института Международного Кыпчаковедения, всемирно известного историка-востоковеда, академика НАН Республики Казахстан Болат Кумекова: «казахско-венгерские взаимосвязи своими корнями уходят вглубь веков и ассоциируются с историческими процессами, которые протекали на территории Западного и Северного Казахстана и в смежных с ними областях Западной Сибири, Приуралья и Поволжья...»

Сегодня существуют теории, по которым не исключено, что мадяры-венгры имеют «двойную родственную связь» с казахским народом. Это объясняется, с одной стороны куманами-кыпчаками, переселившимися в Венгрию, а с другой стороны - мадярами в Казахстане. Среди казахских племён есть роды, называющие себя мадярами, мажарами, мадиярами, вследствие чего некоторые ученые - исследователи предполагают, что возможно, они имеют мадярско-венгерские корни.

Приверженцы этих взглядов не исключают, что они являются потомками правенгров, не ушедших на Запад с основным мадярско-венгерским населением, а остались на месте, в регионе Прикамья и Приволжья.

«Не все мадярские племена покинули свою древнюю родину «Великую Венгрию», часть племенных групп осталась к востоку от Итиля (Волги)». Позже, по всей вероятности, присоединились к тюркским народам, с которыми перекочевали в Центральную Азию. Среди казахских племён части рода мадяр существуют не только на территории самого Казахстана, но и в Узбекистане, Западной Монголии.

От венгерской тюркологии к туранизму

Память о восточных корнях и интерес к самому Востоку никогда не исчезал из венгерского исторического сознания: особенно это относится к самобытности, духовной жизни и традиции дворянства. Естественно, эти явления в разных эпохах по-разному дают о себе знать. Именно этим объясняется например, упомянутое выше путешествие Юлиана Венгерского в 1230-х годах в Прикамье, такие же корни развития имеет венгерская научная тюркология XVIII-XIX-XX веков и венгерские научные экспедиции, организованные в этот регион в течение двух столетий.

В дань памяти и в честь великих предшественников, знаменитых венгерских учёных, исследователей-путешественников, в 2013 году совершена новая венгерская экспедиция на Восток, именно в Центральную Азию. Путь, протяжённостью 18 тысяч километров охватывал в том числе и Турцию, Иран, Азербайджан, Туркменистан, Узбекистан, Кыргызстан, Казахстан. В состав экспедиции входили молодые тюркологи и этнографы, а также ботаники и географы Венгрии.

В Будапештском Университете (основан в 1635-ом году) академическое обучение турецкому языку ведётся с 1850-го года, а первый в мире факультет тюркологии

был создан в 1870-ом году. На нем трудился всемирно известный венгерский учёный-тюрколог, профессор Армин (Арминий) Вамбери.

В 2013-ом году премьер министр Турции Реджеп Тайип Эрдоган, выступая в Будапештском Университете имени Лоранда Этвеша (ELTE), отметил: «... первый в мире факультет тюркологии внес значительный вклад в развитие науки тюркологии».

Не секрет, что эта научная деятельность часто имела двойную взаимосвязанную цель: исследование самих начал венгерской истории, происхождение мадьярско-венгерского народа с одной стороны, и изучение древнего тюркского мира с другой. Очень важно учитывать при этом, что и сама история мадьяров-венгров, формирование народа тесно связано с Востоком, перекочевкой через евразийские степи.

Интерес к тюркскому миру и Востоку особенно вспыхнул в Венгрии во второй половине XIX-го века в связи с празднованием тысячелетнего юбилея создания венгерского государства в 1896-м году. Естественно, это событие связано и с усилением национального сознания мадьяров-венгров. Вслед за этим, в процесс изучения и открытия Центральной Азии включились известные всему миру венгерские учёные-востоковеды, путешественники Армин Вамбери, граф Дьёрд Алмаши, граф Енё Зичи, Антал Регули, Аурел Штейн, Дьюла Принц, Габор Балинт Сенткатолнаи, Мор Дечи, Берталан Оноды и др..

Шандор Чома Кёрёши, венгерский филолог-востоковед, основатель научной тибетологии уже в самом начале XIX-го века занимаясь поиском корней венгерского народа в Азии, в 1819 году отправляется в первую восточную экспедицию. В ноябре 1821 года прибыл в Бухару, откуда продолжил свой путь в Кашмир, затем в Тибет.

В том, что именно Армин Вамбери первым начал исследовать вопросы языков, культуры и традиций тюркских народов Средней Азии, есть своя закономерность. Исследователь считается духовным отцом туранизма и пантюркизма, потому что именно он первым обосновал эту доктрину в своем произведении «Путешествие в Центральную Азию». Труд увидел свет в 1865-ом году. В этой книге он обрисовал картину, точнее карту великой империи Турана, которая от Алтая до Адриатического моря охватила все тюркские народы.

Политическая элита Венгрии в конце XIX-го века — начале XX-го века считала, что страна относится именно к этому миру, в котором и должна играть ведущую роль. Воплощением этих стремлений стало создание в 1910-ом году Общества «Туран» /Török Társaság/, основателем которого стал граф Пал Телеки, будущий премьер-министр Венгрии, по образованию географ, издатель атласа Дальнего Востока.

Эти взгляды выразили стремление мадьяров-венгров укрепить родственные связи с азиатскими тюркскими народами, и может быть, сплотить их в своеобразный политический блок. С другой стороны, это стало идеологической основой стремлений политических кругов тогдашней Венгрии играть доминирующую роль в политической жизни Европы, в качестве лидера некоего

туранского союза — в противовес Великобритании со своей империей и других господствующих держав.

Но первая мировая война, и союзнический союз Антанты сорвали будапештские идеи и планы, связанные с укреплением отношений и созданием союза с тюркскими народами и государствами.

Венгрия сегодня

Венгрия расположена в Центральной Европе, и существует как самостоятельное государство уже более одной тысячи лет.

Территория Венгрии была значительно сокращена после первой мировой войны: Трианонский (Парижский) мирный договор оторвал от страны 2/3 её общей территории и тем самым значительную часть самого мадьярско-венгерского народа.

Современная Венгрия является членом НАТО и ЕС, в международных отношениях стремится к сотрудничеству как в политическом, так и в экономическом плане со странами мира, в том числе тюркоязычными государствами.

Венгрия — одна из тех стран - членов ЕС, которая в последнее время стала на позиции защиты национальных интересов.

Экономика страны традиционно и тесно связана с Германией, но значительное сотрудничество имеет и со своими соседями, странами - членами ЕС, государствами бывшего СССР.

После международного финансового кризиса 2008-2009 г.г. Венгрия с прибытием к власти правых сил во главе с партией Фидес в 2010 году возобновила свою внешнеэкономическую деятельность со странами и вне Евросоюза. Именно с этой целью была разработана так называемая концепция «Открытие Востока», предусматривающая значительное развитие и расширение сотрудничества в области экономики, в культурном и научном направлении со странами Центральной Азии, а также с арабским миром, и такими государствами, как Россия, Китай и Вьетнам.

В ходе осуществления этой политики значительным шагом явилось официальное присоединение Парламента Венгрии в качестве наблюдателя к Парламентской Ассамблее Тюркоязычных Государств (ТюркПА) от 11-го июня 2014 года.

Венгрия и в дальнейшем намерена расширять и развивать сотрудничество с организациями тюркского мира, странами Центральной Азии.

В Будапеште исходят из того, что Центральная Азия - регион будущего, страны которого в ближайшие десятилетия будут стремительно развиваться. Поэтому Венгрия готова всесторонне поддерживать это динамичное развитие на основе взаимовыгодных отношений и сотрудничества, делиться опытом в обновлении экономики стран региона.

Этот опыт — по сходствам исторического развития в течение десятилетий XX-го века гораздо ближе реалий государств региона, и нет сомнений в том, что может быть и полезнее, чем опыт и советы некоторых высокоразвитых стран.

Для успешного партнёрства и сотрудничества в будущем между Венгрией и странами Центральной Азии есть огромный задел.

Sandor DOROGI is a journalist covering international affairs, an expert in study of Central Asia. Hungary.

FROM ATTILA TO TURKPA

Magyars and Turks. Outlook from Hungary in historic perspective

The East, Asia, and first of all, Central Asia have always been in view of Hungarian community and science.

Magyarország – Magyarstan is that how Hungarians call their motherland. The country located in the very heart of Europe is inhabited by nation of Asian origin, which has ancient nomadic traditions with elements of Turkic culture and speaks one of Ugro-Finnic languages.

There is no similarity between Hungarian language and European languages, its closest relatives are modern languages of Khanty and Mansy from Western Siberia.

As opposed to the neighboring and European nations in whole, Magyars-Hungarians carry on traditions of ancient nomadic and Turkic culture. In the first millennium A.D., they had been leading nomadic life together with Turkic tribes for centuries. Consequently Kypchak Kuns (Cumans) strengthened alliance with Turkic peoples: in the beginning of the XIIIth century they joined Magyars-Hungarians who, at the time, were already living in the Carpathian basin.

According to some estimates, around 350 thousand people of 10 million population of Hungary have Kypchak roots, owing to the fact that Kun tribes settled the Great Hungarian Plain.

From ancestral home in the Ural to Pannonia

According to myths, legends and traditions, Magyars have always considered themselves as “Attila’s grandsons”, descendants of the Huns. The basis of Hungarian national mythology was founded by well known legend about brothers Hunor and Magor. Hunor became an ancestor of the Huns, while Magor founded Magyar (Hungarian) branch of the common nation.

Ancient history of Magyars, just like history of other nomadic nations, is quite obscure. The only thing we can surely state is that at present there are more open questions than reliable sources which could give answers. Starting from achievements of present-day science, we can trace a historic path from Asia to the heart of Europe in outline. There is only one fact which leaves no doubts: Hungarians came to the new Motherland with their nomadic own nomadic culture and Ugro-Finnic language. Judging by the results of modern Comparative linguistics, there are no reasons to doubt the fact that modern Hungarian language has Ugro-Finnic roots.

Mostly, historians agree with each other on version that in the very beginning of Common Era “bellicose seminomads-cattle-breeders” – the proto-Hungarians lived somewhere in forrest-steppes of the Southeastern Ural and Western Siberia in confederation of Ugor tribes. Right from there they passed to Western, Southwestern part of the Ural and gradually descended to the South, having turned into steppe nomads.

According to some theories, Magyars relatively long, up to the VI-VIIIth century had been roaming in the Kama and Volga regions, including territories of modern Bashkortostan. That is why historians used to call this territory Magna Hungaria, which means Major (Ancient) Hungary. Hence an interesting hypothesis that a part of Bashkir tribes have Hungarian roots, as not all Hungarians moved to the West and lesser part of people remained in their initial place.

In the past, linguists believed that two Hungarian tribes have preserved Bashkir name Gyarmat and Jen... as their self-designation, which can be found in the names of Bashkir tribes Yurmatın and Үрмәт. As a result of new researches it was proved that only one tribe can be associated with Hungarians, i.e. Үрмәт.

Some specialists believe that remained parts of Magyar tribes had been tirkified, assimilated, and had become Bashkirs. It is quite interesting that, “...on the other hand, starting from the Xth century, names Magyar and Bashkir have been used for denoting the same nations in the works of Arabian and Persian geographers and travelers”.

Previously, there was a hypothesis, according to which, chronicles of Constantine VII Porphyrogenetos, “the Purple-born” (905-959) testify that in the beginning of the 800es a little part of Hungarians moved to Caucasus – their memory have been preserved in the name of ancient city Madjar, whose ruins are located near modern Budennovsk, a town in Stavropol Krai, previously named Svyatoy Krest. Still, this theory has not been proved yet and it is probable that it will remain a legend. This is conclusion which Hungarian linguist Lorand Benke reached on the basis of his researches. His opinion is supported by archaeological data as unambiguous traces of Magyars in that region have not been found yet.

In the beginning of the IXth century Magyars separated from Khazar Khanate and not without “help” of constant Pechenegs’ raids seven Hungarian and three Khavar tribes managed to seize new territory in 896. It was Pannonia – former governorate of the Roman Empire in the Carpathian Basin; this is where they founded their state. It is interesting that later a little part of Pechenegs also found their motherland in the territory of modern Hungary).

There are 300 Turkic words, such as balta, barom, boryu, arpa, alma, turul, etc. in Hungarian language which have been preserved from nomadic times before arrival in the Carpathian basin till our days. Today these words are being used by Hungarians in daily conversations.

Monuments of antiquity

Hungary has carefully preserved its ancient nomadic traditions; at present it maintains cultural ties with Turkic peoples, which is proved by famous Kurultay of Turkic peoples which gathers peace-lovely nations every two years. In August 2014 regular Major gathering of

Atila's descendants was held in Hungarian steppe near Bugac village, in the very heart of Kiskunság where Cumans' heirs live today.

From the point of view of historical ties with Turkic nations, especially with the Kazakhs, emergence of Kypchak tribes in Hungary has a very important meaning.

According to some data, in the end of the XVI-beginning of XVIIth century- Kuns spoke their native language, afterwards they mostly transited to Hungarian, but till nowadays many such words as komondor, kuvas, ches, arkan of Kypchak origin have been preserved in everyday Hungarian language; also, Cuman-Kypchak monuments are present in sur-names Beken, Bota, Burzuk, Garaguy, Karakash, Karach, Kotan, and in names of country's localities, i.e. Bodoglar, Tazlar, Chengele, Kashkant, etc.

During this epoch the majority of Kuns adopted Christianity. The most famous literary monument of Kypchak language known in Hungary is "Cuman Pater Noster" prayer which has been preserved in oral form. A following version of the prayer was collected and written by Istvan Konyr Mandoki in 1973:

The Hungarian script:

bizim atamiz kim-szing kükte
szentlenszing szening ading
дѣс-сзѣн szening күнгльгѣнг
necsik-kim dzserde alaj kükte
bizing ekmegimizni ber bizge бѣт-бѣтѣн кѣнде
ilt bizing minimizni
necsik-kim biz ijermiz bizge цѣтъ kelgenge
iltme bizni ol dzsamanga
kutkar bizni ol dzsamannan
szen barszing bu kѣcsli
bu csin ijgi tengri
amen.

The Kazakh script:

бізім атамыз кімсің көкте,
сентленсін сенің атың
дүшсүн сенің көңүлүң
нечік кім жерде алай көкте
бізім екмегімізні бер бізге бүт-бүтүн күнде
ілт бізім мінімізні
нечік кім біз иеріміз бізге үтүр келгенге
ілтме бізні ол жаманға,
құтқар бізні ол жаманнан
сен барсың бұ күчлі
бұ чын игі теңрі,
амен

/Kazakh transcription was made by Ongaysha Mandoki and David Soman Kara. I would like to express gratitude for their help. This is the first publication with Kazakh transcription included. S.D./

From Hungarian Turkology to Turanism

The memory about its Eastern roots and interest to the East itself has never escaped from Hungarian historic conscience: especially it is related to identity, spiritual life, and the nobility's traditions. It is natural that during different epochs these phenomena had manifested in different ways.

Hungarian expedition to the East, specifically to Central Asia was taken in 2013 as a tribute to the memory and in honour of great travelers, famous Hungarian scientists. Eighteen thousand kilometre long route included Turkey, Iran, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan. Young turkologists and ethnographers, as well as geographers of Hungary were among the members of expedition.

In Hungary, interest in Turkic world and, in particular, in the East awoke in the second half of the XIXth century in connection with celebrations dedicated to one thousandth jubilee of the Hungarian state's foundation in 1896. Obviously, this event is also associated with strengthening of Magyars' national conscience. Consequently, world-famous Hungarian orientalist and travelers Armin Vambery, count Gyurgy Almasy, count Jenő Zichy, Antal Reguly, Aurel Stein,

Jyula Prinz, Gabor Balint Sentkatolnay, Mor Dechy, and Bertalan Onody joined the process of studying and exploring Central Asia.

In the very beginning of the XIXth century, searching for roots of Hungarian peoples in Asia, Kőrösi Csoma Sándor, Hungarian Orientalist philologist, founder of scientific Tibetology, set off on first Eastern expedition in 1819. In November 1821 he arrived in Bukhara, and then he continued his travel to Kashmir and consequently to Tibet.

There is a certain regularity in the fact that Armin Vambery was the first scientist who started studying problems of language, culture and traditions of the Turkic peoples of Central Asia. The scientist is reputed to be a spiritual father of Turanism and Panturkism as he was the first to substantiate this doctrine in his work "Travel to Central Asia". The work was published in 1865. In this book he drew outlines of the picture, or rather a map of great Turan empire, which encompassed all Turkic nations from Altay up to the Adriatic Sea.

In the end of the XIXth- beginning of the XXth century, political elite of Hungary believed that the state should be attributed to the world where it can play leading role. Establishing "Turan" society (Turáni Társaság) in 1910 became an embodiment of those aspirations. Count Pal Janos Teleki, a future Prime Minister of Hungary, expert in geography, publisher of atlas of the Far East was a founder of that society.

Magyars sought to strengthen kinship ties with Asian Turkic peoples and probably, to unite them into some kind of political bloc. On the other hand, such ideas turned into ideological basis for realizing aspirations of Hungarian politicians to play dominating role in European political life in the capacity of the leader of some Turanian union, probably as a counterweight to Great Britain with its empire and to other world powers.

Nevertheless, both the World War I and Entente alliance ruined Budapest's ideas and plans related to strengthening relations and creating union with Turkic nations and states.

Present-day Hungary

Hungary is located in Central Europe; it has existed as an independent state for more than one thousand years.

The territory of Hungary considerably decreased after the World War I: The Treaty of Trianon ripped two third of the country's total territory off and thus a considerable part of Magyar population as well.

Modern Hungary is a member of NATO and EU; in sphere of international affairs the state is trying to achieve both political and economic cooperation with different countries of the world, and with Turkic speaking countries as well.

Traditionally, the country's economy is closely tied to Germany, still, it cooperates with its neighbours, member states of the European Union, and former Soviet states.

After international financial crisis of 2008-2009 and Fidesz, national conservative political party's coming to power, Hungary resumed its foreign economic activities with other states besides the European Union. So-called concept "Discovery of the East" has been worked out in order to promote development and extension of cooperation in economic, cultural and scientific directions with Central Asian states, as well as with the Arabian World and such states as Russia, China and Vietnam.

In future Hungary intends to expand and develop collaboration with different organizations of the Turkic World and with Central Asian states.

Budapest acts on the premise that Central Asia is a region of the future, whose countries will develop by leaps and bounds in the nearest future. That is why Hungary is ready to support dynamic development on the basis of mutually advantageous relations and cooperation, share its experience in renovating economy of the states in this region.

This experience based on similarities of historical development for dozens of years in the XXth century, is much closer than realia of regional states; there no doubts that it can be more useful that experience and advice of some highly developed countries.

In the past, a great groundwork was laid for successful partnership and collaboration between Hungary and Central Asian states in future.

*Андраш БИРО, президент фонда «Венгрия-Туран», венгерский антрополог, туранист. Занимается изучением кочевой миграции венгров и древних тюркских народов, поддерживает культурные связи между бывшими кочевыми народами. Участвовал в научной экспедиции в Тургайскую область, где проживает род маджар под руководством казахстанского ученого антрополога Оразака Смагулова. Ученым доказано генетическое сходство между венграми и казахским родом маджар. Результаты опубликованы в авторитетном издании American Journal of Physical Anthropology
Андраш Биро побывал во всех регионах Казахстана*

Андраш БИРО, президент фонда «Венгрия-Туран»

ТЮРКСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ

«Древние мадьяры и древние казахи имели очень близкие корни. В советское время об этом не говорилось. Мы имеем большое количество генетических, антропологических, археологических доказательств. Это одно. Кроме того, есть еще и прямые контакты в эпоху средневековья. Из Центральной Азии в Восточно-Европейские степи пришли куны, как известно. Их еще куманами называли. Тоже много споров об их происхождении. Разные исследователи имеют разные мнения — точно это были кыпчаки или нет?»

Это уже XIII век. Их правитель Котан вместе с венгерским королем Бела IV воевали против Бату-хана. Но и после было много конфликтов. Многие кыпчаки ушли на Балканы. Вернулись лишь через несколько лет. Но не все. И сегодня в Венгрии есть такие названия, как Великая Кумания и Малая Кумания (Надькуншлаг и Кишкуншлаг). Эти географические названия сохранили нам воспоминания о куманах. Когда уже гораздо позднее была война с Османской империей, этот регион оказался фронтовой зоной, и часть населения ушла на север. Дальше мы видим их компактное проживание и после XVI века. У нас многие считают кунов последним азиатским компонентом нашего народа.

Венгрия древняя была гораздо больше современной. В нашей стране имеется большая степь, самая западная, можно сказать. И поэтому регион всегда имел несколько иную историю, чем другие страны мира. За тысячу лет до нашей эры мы видим, что на территорию современной Венгрии приходили разные восточные народы: были и скифы, и сарматы. Их потомки воевали с Римской империей. Эти воинствующие

народы считались варварами. Но именно они отстояли землю венгров: ее римляне так и не смогли оккупировать. Позже появились гунны. Это очень важный момент. Данное государство было номадным. Многие поколения гуннов у нас кочевали. До сих пор невозможно отыскать источники, которые бы могли указать, где находилась их ставка, столица, но предположительно между Дунаем и Тиссой.

Их вождь Аттила там и был похоронен. Память о нем сохранил наш народ. Это говорит о преемственности между древними гуннами и современными венграми.

Очень многое дает изучение фольклора, прежде всего, легенд. Соседние с нами народы не имеют таких легенд, по которым они вели бы свою родословную от гуннов. У нас же это есть. После смерти Аттилы начались междоусобные войны. Его сыновья стали враждовать между собой. Но никакие внешние силы не могли их победить! Ни одну войну они своим соседям не проиграли. Готы, германцы служили в армии Аттилы, но он умер, не назвав наследника. Этим хотели воспользоваться многие, но не смогли. Гуннская тактика ведения войн оказалась весьма эффективной...

Последние 20 лет в нашей исторической науке приведены доказательства прямой связи между древними гуннами и современными венграми. Мы слышим, как этноним «хунну» очень похож на «хунгариян», то есть «венгр» на европейских языках. Так что нынешнее самоназвание нашего народа — «мадьяр», это очень древний этноним, тесно связанный с Казахстаном. Мы знаем, что род мадьяр есть среди казахского племени кыпчак...

BREITROB

Andras BIRO, president of the Hungarian Turan Foundation

Ancient Magyars and Kazakhs had very close roots. This information was not widely discussed in Soviet time. We have a great amount of genetic, anthropological, and archaeological roots. This is the first point. Besides, direct contacts took place in the epoch of Middle Ages. It is known, that Kuns, also known as Cumans, came to East European steppes from Central Asia. Their origin is still provoking disputes. Different researchers adhere to different opinions, some are not sure whether those nomads were Kypchaks or not.

It was the XIIIth century. Nomads' ruler Kotan together with Hungarian king Bela IV waged war against Batu khan. There were multiple conflicts afterwards and many Kypchaks left for the Balkans. Several years later some of them returned. Modern Hungary preserved historical names of two regions, Greater Cumania and Lesser Cumania, known as Nagyuns6g and Kiskuns6g. These geographical names preserved memories about Cumans. During the war with Ottoman Empire this region turned into a front line and a part of local population migrated to the North. The area of their compact inhabitation was preserved even after the XVIth century. Many people in our country consider Kuns as the last Asian component of our nation.

Ancient Hungary was much bigger than it is today. There is a big steppe in our country; you can say that this is the most western steppe. That is why history of the region differentiated from history of other world countries. In 1 thousand B.C. different Asian people came to Hungary, Scythians and Sarmatians were among them. Their descendants waged war with Roman Empire. Those bellicose people were considered to be barbarians, but they defended land of the Hungarians and Romans did not occupy their territory. Huns came later. It is very important to remember that this state was nomadic. Many generations of Huns used to roam in our territory. So far, we have not found sources which would indicate location of their capital, but presumably it was located between Danube and Ticza.

Their ruler Attila was buried there. Our people have preserved memory about him, which proves continuity between ancient Huns and modern Hungarians.

Analysis of folklore, first of all studying legends, gives a lot of information. Neighbouring countries do not have similar legends, which tell about them, descending from Huns, but we do have. Internecine wars commenced after Attila's death his sons started to quarrel with each other, but there was not an enemy from without which would defeat them. Goths, Germanics served in Attila's army, but he did not tell the name of his heir before death. Many people wanted to use this fact, but they could not. Huns' tactics of waging war turned out to be very effective.

Our historic science has found proofs of direct link between ancient Huns and modern Hungarians in the last 20 years. We can hear that ethnonym "Huns" sounds very similar to "Hungarian", which means Magyar in European languages. Current self-designation of our nation "Magyar" is an ancient ethnonym associated with Kazakhstan as we know that the tribe Madyar is known as a part of Kazakh tribe Kypchak.

TURKIC ORIGIN

OF THE HUNGARIANS

*Бірлік пен өзара түсіністік, төзімділік пен саналылық —
ең алдымен бізге, қазақтарға керек*
Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

*Единство и взаимопонимание, выдержка и благоразумие —
качества, необходимые прежде всего нам, казахам*
Нурсултан НАЗАРБАЕВ

*Unity and mutual understanding, self-control and prudence
are the qualities which we, Kazakhs, need first and foremost*
Nursultan NAZARBAEV

**ШЕКАРА АСҚАН ОТАНДАСТАР
СОТЕЧЕСТВЕННИКИ. РУБЕЖ
COMPATRIOTS. FRONTIER**

ӘЛЕМ ҒАЛЫМДАРЫН МОЙЫНДАТҚАН

Академик Әділ Ахметов еліміздегі әлемдік ауқымға шығып, адамзаттық ғылымға үлес қосқан санаулы ғалымның бірі. Көзіқарақты оқырман ұлттық тамырды терең игеріп, рухани негіздерін жете білетін және өркениеттің озық жетістіктерін бойына сіңіріп өскен ғалымның Майя мәдениетінің қатпарлы қойнаулары мен ұлтымыздың жадында жатталған сабақтастықты зерттеп жүргенін жақсы біледі. Уақыттың тамыршысы сияқты Майя күнтізбесінің құпиясына үңілген ол талай сәуегейлердің «ақырзаман» деген болжамдарының негізсіз екенін дәлелдеп, ауыздарына «құм» құйды: сандардың құпия-кодының жұмбағын шешу арқылы 2012 жылдың «біздің галактиканың мүшел жасы» екенін анықтады. Бірақ біздің бұл жерде айтпағымыз ол емес, «Қазақ баласының үлкен ғылымға бет бұруы қалай, неден басталыпты?» деген сауалға жауап іздеу болатын. Біз Әділ ағаның өзіне хабарласып, мән-жайды сұрап-білгенімізде Америкада жүр ген үш жыл үлкен ғылымға жол ашыпты.

Айтуынша, бұл Алматы шет ел тілдері институтында оқу істері жөніндегі проректор қызметінде жүрген кезі. Институт басшылығы Американың Аризона штатындағы Алматымен бауырлас Тусон қаласында орналасқан Аризона университетінің шақыруы бойынша, ағылшын тілі факультетінде оқитын сегіз студентті және олардың жетекшісі ретінде Әділ Құрманжанұлын бес айлық іс-сапарға аттандырады.

Студенттер бірден ағылшын тілін жетілдіретін бағдарлама бойынша сабақтарына кірісіп, Әділ аға Аризона университетінде қазақ тілін оқуға құлшыныс білдірген он бес шақты студентке дәріс бере бастайды. Қазақ тілін үйреніп жүрген студенттердің ішінде жасы алпыс сегізге, арғы тегі неміс Диссауэр дейтін американдық азамат болады. Ол бір күні сабақтан соң жақындап келіп, бес-он минут уақыт бөлуін өтінеді. Екеуі аудиторияда оңаша қалғанда Диссауэр сырын ашады. Қазақ тілін үйрену үшін бекер талаптанып жүрмеген екен. Жас кезінде әкесімен бірге Стамбулда көп жыл тұрыпты. Әкесі рентген аппаратын сататын саудагер болған. Қазақ тілінің түркі тілдерінің бірі екенін білген ол өзі жақсы меңгеріп алған түрік тілі мен қазақ тілінің бір-біріне қаншалықты жақын екенін білгісі келгендіктен қызығушылық танытып, әдейі дәріс алып жүргенін жасырмайды. Түрікше сөйлетіп көрсе, кәдімгідей сайрап тұр. Сөз арасында ол Қазақстанның қай жерінде туғанын сұрайды. Әділ аға оған еліміздің ең биік шыңы Хантәңірінің етегінде дүниеге келгенін айтқанда, тауды ұнататынынын сезген Диссауэр апта соңында тауларды аралап қайтуға ұсыныс білдіреді.

— «Мен оған бірден келістім, - дейді Әділ аға. - Өйткені Тусон қаласының айналасы тұтас тау болатын. Кезінде қазіргі қала орнында Чуксон деген шалқар көл болыпты. Байырғы американдықтардың тіліндегі мағынасы “қара су” екен. Сенбі күні Диссауэрдің көлігімен Тусонның солтүстігіндегі биіктеу таудағы ирелеңдеген жолмен келе жатқанбыз. Кенеттен жол бойындағы бағаналардың бірінде көлденең жазылып қойылған “Baba Toak” деген сөз тіркесі көзіме оттай

басылды. Диссауэрден дереу автокөлігін тоқтатуды өтіндім де, сыртқа шығып, әлгі жазуды суретке түсіріп алдым. Неге екенін білмеймін, маған әлгі сөз тіркесі таудың атауы сияқты болып көрінді. Көлікке қайта отырып, Диссауэрден сыр тартып, бағанадағы жазудың мағынасын сұрадым. Жауабы даяр екен. “Frog mountain”, - деді ағылшын тілінде. Бұның қазақшасы - “Бақа тау”. Әлгіні естігенде жерден жеті қоян тапқандай қуандым. Демек, сезімім алдамады ғой деп тұрмын ішімнен. Қазақтар “тау” десе, қырғыздар “тоо” дейді, ал түрікмендер, қырым татарлары және түріктер “даг” дейді. Қаратау, Ақтау, Ала-тау, Ала-Тоо, Небит-даг, Аюдаг - осының дәлелдері. Демек, америкалық “үндістердің” арғы тегінің Азиядан келгендігі мен түркі тектес халықтардың да отаны Азия екенін ескеріп, “тау”, “тоо”, “даг”, және “toak” деген сөздердің айтылуы мен жазылуындағы жақындықтар мен мағыналық ұқсастығы кездейсоқтық болуы мүмкін емес қой деген ой түйдім».

Алайда жалғыз сөздің ұқсастығына қарап жалпылама қорытынды жасауға тым ерте екенін сезінген Әділ аға ойы он саққа кетіп, ақыры зерттеу жұмысын тезірек бастау керек деген шешімге бел байлайды. Сол күні-ақ шабытқа шабыт қосылып, университет кітапханасына жеткенше асығады. Көкейінде бірақ нәрсе — Бақатау. Дереве американдық “үндістердің” топонимдерін іздестіре бастайды. Қуанышқа орай, ол үміті ақталды да. “Бақатаудан” бастау алған зерттеу жұмысы кейін ондаған ғылыми мақалалар мен “Азия - Берингия — Америка немесе америкалық “үндістердің” азиялық тегі” атты қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген монографияларға ұласты. «Осы күнге дейін Аллаға Диссауэрдей американдықты маған кездестіргені үшін мың да бір рахметімді айтамын, әйтпесе бұл тақырыпқа бару-бармауым екіталай еді» дейді ғалым.

Біз бүгін назарларыңызға әлем ғалымдарын мойындатқан Әділ Ахметовтың «Түбі түркі өркениеті» атты ғылыми мақаласын ұсынып отырмыз.

Базарбек ТҮКІБАЙ,
«Mangı EL» журналы
қазақ бөлімінің редакторы

КӨНЕ ТҮРКІ ӨРКЕНІГЕ

Әділ АХМЕТОВ

Кіріспе

Америка материктеріне адам баласының алғаш рет қашан және қалай келіп қоныстанғандығын дәл анықтау XIX ғасырдағы Америка археологтарының ең басты нысанасына айналған болатын. Ең әуелі осы саладағы ғалымдардың бір тобы адамзат алғаш рет Америкаға плейстоцен заманында, яғни екі миллион жыл бұрынғы геологиялық дәуірде келген болуы керек деген болжам таратқан-ды [Thomas 1994, Альберто 1986]. Бірақ бұл көзқарасты нықтай түсетін немесе оны бұлтартпай дәлелдейтін ғылыми айғақтар тым мардымсыз болатын. Сондықтан аталмыш болжам енді ең соны көзқарастар мен жаңа пікірлерге орын беріп, дәйектілеу ұсыныстар мен бұрынғыдан гөрі тиянақтылау тұжырымдар қалыптаса бастаған еді. Мәселен, сондай тұжырымдардың бірі ғалымдығынан гөрі аңшылығы басымдау топтан тараған болатын. Бұл топтың пайымдауынша, Мұз дәуірі кезіндегі адамдардың Америкаға қоныс аудару себебі аңшылық кәсіппен ғана байланыстырылып, тек соның салдарынан болған деген түйінге тіреледі. Дәлірек айтқанда, бұл түйіннің түбінде алғашқы америкалықтар күнкөрістің қамы үшін Азиядан Жаңа әлемге сол дәуірде екі материкті де тең жайлаған, бірақ кейіннен белгісіз себептермен жаппай жойылып, тұқымы мүлдем құрып кеткен мамонт, бизон т.с.с. аса ірі сүтқоректілерді аулау кезінде, солардың ізімен ілесе келіп қоныстанған деген болжам жатыр. Кім біледі, бұл болжамның да қисыны болуы әбден мүмкін. Оны жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен, ғылым алға басып, археология саласы қарқын ала түскен сайын, бұрынғы пікірлерді мүлде қостамайтын ғалымдардың жаңа легі бой көрсетті. Соны жаңалықтар ашылып, солардың негізінде жаңа тұжырымдар мен болжамдар, ғылыми пікірлер ұсыныла бастады. Сондай-ақ олар археология ғылымының ең соңғы табыстары мен нәтижелеріне негізделгендіктен, дәйектілігі мен тиянақтылығы

жағынан алдыңғылардан көш ілгері тұрды. Бұл жаңа бағытты қолдаушылардың басым көпшілігі Америка археологиясының көш басында келе жатқан лауазымы биік, білікті ғалымдар тобы еді. Бұлардың ішінде аттары әлемге танымал Смитсония институты, Чикаго және Калифорния университеттері, Нью-Йорктегі Америка Табиғат тарихы мұражайы секілді ірі-ірі ғылыми орталықтардың басшы қызметкерлері мен атақты профессорлары да бар-тын [Thomas 1994, Альберто 1986].

XIX ғасырдың отызыншы жылдары әлгі ғалымдар қалыптастырған ғылыми тұжырымдама бойынша, Азиядан Америкаға адамдар алғаш рет шамамен 12000 жыл бұрын қоныс аударған деген пікір тарады. Және бұл пікірді қостаушылардың ойынша, адам Азиядан Америкаға су жолы арқылы емес, керісінше, сол заманда, яғни Мұз дәуірінің соңғы кезінде, екі құрлықтың арасын жалғастырып жатқан, ені 50 мильге тең Беринг жермойнағының үстімен өткен. Соңыра олар баяу жылжи отырып, Орталық және Оңтүстік Америкаға, араға бірнеше ғасыр салып, жаңа мекендердің табиғаты мен қоршаған ортасына икемделе келіп, бірте-бірте қоныстана бастаған. Бұл пікірдің де жаны бар. Сондықтан әзірге оны да жоққа шығаруға асықпайық.

Бірақ ғылым дамып, бұрынғыдан да тез алға басып, жаңалықтар ашылған сайын, жаңа пікірлер мен гипотезалар туындай беретіні заңды құбылыс. Мәселен, кейінгі кездегі археологиялық зерттеулердің негізінде жасалған батыл тұжырымдар бойынша, алғашқы америкалықтардың бұл материктерге қоныс аудару мерзімі, жоғарыда аталғандай, тек қана 12000 жылмен шектелмейді және мұның негізсіз емес екенін көрсететін мысалдар да жеткілікті. Мысалы, Пенсильвания штатының оңтүстік батысына жасалған археологиялық экспедиция сондағы құмнан түзілген жартастардың қуысынан байырғы заманда адамдар мекен еткен ескі тұрақтың орнын ашқан болатын. Археологтар әлгі тұрақтан табылған ағаш қабығынан тоқылған төсеніш секілді бір ескі бұйымның бір тұтам қалдығын радиокарбон (C-14) әдісімен зерттеу барысында оның жасының шамамен 19600 жылға тең екенін есептеп шығарды. Ондағы от немесе ошақ орнында қалған көмір мен сол маңайдан табылған тастан қашалып жасалған пышақтармен және сол пышақтардың көмегімен өңделген бұғы сүйектерінің жасы да 15000 жылға жуық екені қоса анықталды. Сондай-ақ, соңыра Мэдоукрофт болып аталып кеткен әлгі байырғы мекеннен, одан мүлде шалғайда, жүздеген шақырым қашықтықта орналасқан жартастардан өндірілген басқа бұйымдар да табылған. Соған қарағанда, әлгі жерді мекендеп, негізінен аңшылық пен жеміс-жидек теруді кәсіп қылған алғашқы америкалықтар әлгі соңғы бұйымдар өндірілген Огайо және Батыс Вирджиния секілді жерлерді мекендеген басқа тайпалармен де ауыс-түйіс немесе алыс-беріс қатынаста болғанға ұқсайды [Begley 1991].

1926 жылы Американың Денвер қаласындағы Табиғат тарихы мұражайының бір топ палеонтолог ғалымдары Нью-Мексико штатындағы Фолсом қалашығынан батысқа қарай 8 мильдей қашықтықта орналасқан археологиялық алапта қазба жұмыстарын жүргізіп жатқан кезде, жер бетінен біраз тереңдіктегі қыртыстан бұдан мыңдаған жылдар бұрын жойылып кеткен байырғы бизон сүйектерін тауып, олардың жасын анықтау үшін зерттеу жұмыстарын бастаған болатын. Жұмыс барысында палеонтологтар әлгі орнынан адам қолымен өңделген екі шақпақ тасқа кез болып, шексіз таңданады. Өз көздеріне өздері сенбей, ғалымдар қазба жұмыстарын одан ары жалғастыра береді. Келесі бір сәтте олар

топырақтан бизонның қабырғасына және сол сүйекке іргелес жатқан, адам қолымен өңделген тағы бір шақпақ тасқа кезігеді. Ғалымдар бұл жолы аса ептілік танытып, өздері күтпеген жерден ашқан ғажап жаңалықтарын басқалардың да өз көздерімен көруін қалап, әлгі қабырға мен шақпақ тасты сол жатқан қалпынан қозғамай, айналасындағы топырағымен бірге ойып алады. Ондағы мақсат әлгі материалдардың негізінде өздері ой түйіп үлгірген, өзінен-өзі сұранып тұрған ғылыми тұжырымға экспедицияға қатыспаған өзге ғалымдар мен ғылыми көпшіліктің көзін қоса жеткізу болатын.

Демек, сонау байырғы плейстоцен дәуірінде жаппай жойылып кеткен жануарлардың қаңқа сүйектерімен бірге әлгіндегідей өңделген тас құралдардың табылуы, сөз жоқ, Америка материктерінде адам баласының да сол дәуірде қатар ғұмыр кешкенінің тікелей айғағы болатын. Экспедиция жетекшісі — жоғарыда аталған мұражайдың директоры - Дж.Д.Фиггинс те дәл осындай тұжырымға бірден келген болатын. Қуанышы қойнына сыймай, шыдамы таусылып, дегбірсізденгені соншама, ол өзінің бұл тұжырымын тезірек әріптестеріне жеткізуге асығады. Ендігі сәтте ол «Жаңа әлемге адамдар тек 12000 жыл бұрын ғана қоныстанған» деген көптен қалыптасып, сұр болып үлгірген ескі пікірдің негізсіз екенін жариялап, бұл тұжырымын ғылыми әлемге паш етті.

Бірақ Фиггинстің бұл батыл тұжырымын ескі пікірдегі лауазымы биік ғалымдар бірден құптай қоймады. Олар «әлгі шақпақ тастар топырақтың жоғарғы, яғни жер бетіне жақындау қабаттыңда жатқан болуы мүмкін» немесе «олар қаңқа сүйектер жатқан төменгі қабаттың топырағымен қазба жұмыстары кезінде жіберілген қателіктердің салдарынан, байқаусызда, кездейсоқ араласып кетуі де әбден ықтимал» деген сияқты сыныққа сылтау болатын болжамдарды кесе-көлденең тартып, тізе біріктіріп, бір ауыздан сөз шығарып, Фиггинс ашқан жаңалыққа жаппай қарсы тұрып, ғылым үшін өте құнды жаңалықты қабыдатпай тастайды.

Өзінің Фолсом қазбалары бойынша жасаған ғылыми тұжырымдамасының дұрыстығына көзі әбден жеткен және оған титтей де күмәні болмаған, бірақ қарсыластарын сендіре алмай титықтаған Фиггинс үшін бұл, әрине, әділетсіз де қатал соққы еді. Бірақ ол мойыған жоқ. Керісінше, жаңа айғақтар мен соны дәлелдер іздеуге бел байлайды. Себебі одан басқа амал қалмаған болатын.

Келесі 1927 жылы Фиггинс Колорадо Табиғат тарихы және Американың Табиғат тарихы мұражайларының қаржылай қолдауымен Фолсом қазбаларына екінші археологиялық экспедиция ұйымдастырды. Көп ұзамай Фиггинс бастаған ғалымдар тобы тағы бір бизон қабырғасына және сол қабырғаға қадалып қалған, шебер өңделген найза ұшына кезігеді. «Аузы күйген үріп ішеді» демекші, бұл жолы Фиггинс пен оның әріптестері өздері тапқан найза ұшына қол тигізбей, бөз қалпында қалдырады да, Америка археология ғылымының басында отырған, бірақ алдында өзі ашқан жаңалыққа қарсы шыққан «майталман» ғалымдарға жеделхат жолдайды. Бұл жолы істің сәті түсіп, бір-екі күн өткен соң Фолсом маңынан ашылған ғажайып жаңалықты өз көздерімен көру үшін ғалымдар лек-легімен ағыла бастайды. Сөйтіп, көптен бері текетірес болып келе жатқан ғылыми тартыстың басы ашылады. Ескі пікірді қызғыштай қорып, оған кір жуытпай жүрген Американың атақты археологтары райларынан қайтып, Фиггинстің жаңа тұжырымдамасына еріксіз мойынсұнды. Олар енді әлемге «алғашқы америкалықтар бұл құрлықтарға осыдан 15000 не 20000 жыл бұрын келіп қоныстанған» деген соңғы пікірді жария ете бастайды [Thomas

1994; Альберто 1986].

Бұл пікірдің негізсіз емес екенін келесі ғылыми факторлар да дәлелдей түседі. Олардың біразы төмендегідей. Тынық мұхит пен оның батысы мен шығысында орналасқан алып Азия және Америка құрлықтарының адамзат тағдыры мен бүкіләлемдік табиғи процестердегі алатын орнының ұшан-теңіз екеніне ешкім де дау айта алмайтыны белгілі жай. Өйткені бүкіл жер шары халқы мен әлемдегі мұхит суының тең жартысын қамтитын бұл шексіз аймақта аса ірі биологиялық, минералдық және энергетикалық байлық көздері шоғырланған. Сондықтан да болар, бұл аймаққа бүкіл әлем ғалымдары көз тігіп, үнемі қадағалап отырады. Осының бір дәлелі ретінде, 1920 жылы құрылған, ең алғашқы ірі халықаралық ғылыми ұйымдардың бірі болып саналатын Тынық мұхит ғылыми қоғамдастығын айтса да жеткілікті. Бұл ұйым қазір әлемдегі 45 елдің басын қосып, әр төрт жыл сайын Тынық мұхит аймағының мәселелерін талқылайтын арнайы ғылыми конгрестер өткізіп тұрады.

Ұйымға мүше елдер өкілдерінің алғашқы бас қосуы 1920 жылы Гавай аралдарындағы Гонолулу қаласында өтсе, он бесінші конгресі 1979 жылы Совет Одағының Хабаровск қаласында ұйымдастырылған болатын. Осы конгрестің, әсіресе, біз көтеріп отырған мәселеге ерекше қатысы бар екенін баса айтқан жөн. Өйткені конгрестің ең ірі секцияларының бірі «Тынық мұхит аймағында орналасқан халықтарды зерттеудің этномәдени проблемалары» деген тақырыпқа арналса, оның және бір симпозиумы «Америка мен Азияның соңғы плейстоцен және бастапқы голоцен дәуірлеріндегі мәдени байланыстары» деген мәселені талқылады. Симпозиум жұмысына Совет Одағы жағынан Р.С.Василевский мен АҚШ жағынан Р.Е.Аккерман сияқты атақты ғалымдар төрелік етіп, күн тәртібіндегі ғылыми мәселелерді талқылауға Совет Одағы, АҚШ, Канада, Жапония, Куба, Австралия және Вьетнам елдерінің айтулы археологтары, антропологтары, этнографтары және геологтары белсене ат салысты және ең бастысы, кейіннен симпозиум материалдары жеке жинақ болып басылып шықты [Позднепоеистоценовые и раннеголоценовые культурные связи... 1983].

Бұл материалдардан Азияның солтүстігі мен Америка материгіне адамдардың қашан және қалай қоныстанғанын дәлелдейтін өте құнды ғылыми деректер кездеседі. Міне, дәл осы тұрғыдан қарағанда, аталмыш жинаққа енгізілген А.П.Окладников, Н.Н.Диков, Г.И.Медведев, А.Л.Брайен, Р.Л.Карлсон, К.Г.Тернер, В.Херли, П.Блид, М.Есидзаки, Ф.М.Хоблер, Е.А.Окладникова және осыдан сәл ғана бұрын есімдері аталған басқа ғалымдардың ғылыми баяндамалары ерекше мән беруді қажет етеді. Өйткені бұл ғалымдардың жарық көрген мақалаларының барлығы да Азиядан Америка континенттеріне адам баласының алғаш қалай қоныс аударғаны және ол екі құрлықтың арасында қалыптасқан байырғы қарым-қатынастар жөнінде ғылыми тұрғыдан негізделген, аса бағалы мағлұматтар береді. Оның үстіне аты аталған ғалымдардың барлығы дерлік археология саласында 1949 жылдан бастап қолданылып келе жатқан, бағзы заманнан бері тіршіліктері тоқтап, жер қойнауына өткен адам тәні болсын немесе кез келген фауналық ия флоралық материалдардың жасын дәл айырып, анықтап беретін радиокарбон (С-14) әдісін жете меңгерген мамандар болатын.

Осы орайда Американың Табиғи ғылымдар мұражайының XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары Орта Азияға, дәлірек айтқанда, Моңғолияның түкпіріне аттандырған археологиялық

экспедициясының ашқан жаңалықтарын да ерекше атаған жөн. Әсіресе, экспедицияға қатысқан ғалымдардың ішінен аса бағалы еңбегімен көзге түскен Н.Х.Нельсонды ерекше атап өткен орынды. Ол Гоби шөлінен кейін «гоби нуклеустері» деп аталып кеткен, адам қолымен тастан жасалған, ғылыми тұрғыдан өте құнды бұйымдарды ашты. Дәл сондай нуклеустерді кейін Н.Х.Нельсон Аляскадағы Фербенкс қаласының қасында орналасқан университет фермасының маңынан да тапты. Осындай бұлтартпас айғақтарға сүйене отырып, Нельсон Америкаға адамдар о баста Азия материгінен келіп қоныстанған деген батыл тұжырым жасады.

Одан кейінгі ондаған жылдар бойы жүргізілген археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстары да айтарлықтай нәтижеге қол жеткізді. Гоби нуклеусі немесе өңделу мәнері жағынан соған жақын, сына тәріздес нуклеустер Алтайдан, Байкал сыртынан, Енисей, Ангара өзендерінің бойынан, Якутиядан, Амур өзенінің алқабы мен Приморье өңірінен, Сахалин мен Жапониядан, сол сияқты Камчаткадан және Алеут аралдарынан да табылған. Бұлар Азиядағы Гоби шөлінен бастап, сонау Тынық мұхиттың шығыс бетіндегі Америкаға дейін сайрап жатқан байырғы аңшылардың ескі сүрлеуі мен іздерінің айқын да айшықты белгілері десек, артық айтқандық болмайды.

Моңғолия жерінде ашылған ең соңғы археологиялық жаңалықтарды сараптай келе, Америка материгіне адам баласының қоныстануы жөнінде Орта Азияның өте үлкен роль атқарғанын және оның бұлтартпас дәлелдері бар екенін орыс ғалымы А.П.Окладников те өзінің жоғарыда айтылған еңбегінде ерекше атап өтеді. Ол Моңғолияда байырғы заманда қалыптасқан тас өңдеу мәдени дәстүрінің Азия материгінің шығысы мен солтүстігінде орын тепкен тас өңдеу мәдениетіне тікелей ықпал еткенін және бұл технологиялық дәстүрдің кезінде Солтүстік Америкаға да тарағанын ғылыми тұрғыдан аса дәйектілікпен тұжырымдайды. Р.С.Василевскийдің пайымдауынша, жоғарыда аталған дәстүрмен өңделген тас бұйымдар табылған Сібірдегі байырғы адам мекендерінің радиокарбон тәсілімен анықталған жас шамасы 45-30 мың жылға теңеледі.

Аляска мен Американың солтүстік батыс жағалауынан ашылған байырғы адам тұрақтарының орнынан табылған тас бұйымдардың азиялық дәстүрмен өңделгенін жоғарыда есімдері аталған Р.Е.Аккерман (АҚШ), Р.Л.Карлсон және Ф.М.Хоблер (Канада) секілді ғалымдар да толық құптады. Мәселен, Аккерманның пайымдауынша, микронуклеустер мен тастан қашалған пластиндер Солтүстік Америкада 12 ғасыр бұрын пайда болған және бұл мәдени дәстүр тікелей Азиядан ауысқан.

Н.Н.Диков та өз мақаласында соңғы плейстоцен және алғашқы голоцен дәуіріндегі Камчатка, Чукотка және Жоғарғы Колыма аймақтарынан табылған адам мекендеген байырғы тұрақтардан алынған археологиялық материалдардың Американың палеолит дәуірінде қалыптасқан кешендерінен табылған бұйымдарға тікелей қатысы бар екенін көрсетеді. Сондықтан да оларды байланыстыра қарастырады. Сонымен қатар, Диков Камчаткадан ашылған тас бұйымдарды Американың Аляска аймағындағы Денали және Акмак кешендерінен табылған материалдармен салыстыра отырып, олардың бір-біріне өте ұқсайтынын және бір-бірімен байланысты екенін атап өтеді.

Солтүстік Юкон аймағындағы Оулд Кроу өзені кесіп өтетін ақаптан қазып алынған, сүйектен өңделіп жасалған бұйымдардың

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

Полкинг күнтізбесі

Саркофаг бетіндегі құпия белгілері

жасын А.Л.Брайен 25-40 мың жылға теңейді. Демек, бұл тұрғыдан келгенде, ең алғаш рет адам баласы Америка материгіне бұрын айтылып жүрген замандардан да ертерек қоныстанғаны байқалып тұр.

Өз мақаласында Р.Л.Карлсон солтүстік шығыс Азия мен Американың солтүстік батыс жағалауынан табылған тастан жасалған бұйымдарды, атап айтқанда, микропластиндерді салыстыра зерттей келіп, екі құрлықтың да байырғы тас өңдеу дәстүрлері бір-біріне өте ұқсас болып келетініне көз жеткізеді. Сонымен қатар, Карлсон екі құрлықта қалыптасқан байырғы мәдени қарым-қатынастарды Американың белгілі бір географиялық аймағымен, атап айтқанда, сол құрлықтың солтүстік батыс жағалауын жайлаған негізгі лингвистикалық топтардың мекендерімен ғана шектейді.

Азиядан Америкаға адамның қоныстануы немесе екі құрлықтың арасындағы мәдени байланыстар жөнінде сөз болғанда Ф.М.Хоблердің Британия Колумбиясы жерінен ашқан байырғы адам тұрақтары жөніндегі аталмыш жинаққа енген ғылыми мақаласын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Ғалымның пайымдауынша, Британия Колумбиясы жағалауларына адамдар микропластиндер пайда болған кезден де ертерек келген.

Осыдан аз ғана уақыт бұрын Тынық мұхит бассейнінде орналасқан аралдарда көне дәуірде қалыптасқан мәдени үрдістер туралы ғылыми әлем еміс-еміс білетін. Бірақ кейінгі он жылдықта Жапон аралдары мен Сахалинде палеолит дәуірінде өмірге келген байырғы ескерткіштер көптеп ашыла бастады. Тек қазірдің өзінде ғана Жапония территориясынан плейстоцен дәуірінің соңы мен голоцен дәуірінің бастапқы кезеңіне тән 1000-ға тарта адам тұрақтары белгілі болып отыр.

Олардың кейбірінің жасы 60 мың

жылға дейін барып қалады. Сонымен, Жапон, Сахалин және Алеут аралдарынан табылған, адам қолымен өңделген көне бұйымдар бұл аралдардың кезінде Азия мен Американың арасын жалғастырған айрықша мәдени көпір болғанын аңғартады.

Америкалық антрополог К.Г.Тернердің мақаласы моңғолтекстестердің Тынық мұхит аймағында қоныстануы жөнінде өте бағалы мәлімет береді. Одонтологиялық, яғни тіспен байланысты зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, ғалым моңғолтекстестерді екі топқа бөледі. Бірінші топқа немесе сундадонтиялықтарға ол дземон дәуіріндегі Микронезия, Полинезия және Жапонияны мекен етушілерді жатқыза, екінші топқа, яғни синодонтиялықтарға сібірліктер мен америкалықтарды және дземон дәуірінен кейінгі жапондықтарды жатқызады. Тернердің пайымдауынша, Америка жағындағы протоалеуттер мен эскимостардың арғы тегі Азияда, атап айтқанда, Амур бойы мен Охот теңізіне жақын аймақтарды мекен еткен. Оның ойынша, алғаш рет адамдар Азиядан Америкаға шамамен 40000 жыл бұрын келіп қоныстанған.

Сонымен, жоғарыда аталған ғылыми еңбектерді сараптап келе, Азиядан Америкаға адам баласының қоныс аударуы дүркін-дүркін болғандығын, яғни бірінші рет – 40-35 мың жыл бұрын, екінші рет – 28-25 мың жыл бұрын және үшінші рет - 14-10 мың жыл бұрын келіп қоныстанғанын аңғаруға болады. Демек, америкалықтардың о баста Азиядан келгені дау туғызбайтын шындық десек, артық айтқандық болмайды. Өйткені археология ғылымының табыстары осыны толық дәлелдейді.

Негізгі бөлім

Америка материктеріне адамдардың ең алғашқы қоныстануы туралы және олардың антропологиялық тегі мен ерекшеліктері жөнінде ғылымда осы уақытқа дейін қалыптасып қалған пікірлердің бастау көзінде есімдері әлемге әйгілі және аталмыш мәселеге қатысты аса құнды айғақтар жинауға зор үлес қосқан, оларды сараптап, ғылыми жұртшылыққа таныстырған үш ғалымның басқалардан озық тұрғандығын ерекше атаған жөн.

Олардың бірі және үшеуінің ішінен зерттеу жұмыстарын ертерек бастаған Алеш Хрдличка болатын. Ол ұзақ жылдар бойы бірнеше арнайы экспедицияларға қатысып, соның нәтижесінде өте мол антропометриялық материалдар жинағанды. Сонымен қатар А.Хрдличка Америка Құрама Штаттарының әр түрлі тарихи

мұражайларында жинақталған аса ірі әрі бай краниологиялық коллекциялармен де жете танысып, сол материалдардың ішінен арнайы да тұрақты көрмеге қойылған, Америка материктерін бағзы замандарда мекен еткен жергілікті халық өкілдерінің бас сүйектерін де қоса зерттеген болатын. Аталмыш мұражайларда жинақталған әлгі коллекциялар бойынша, ғалымның өз қолымен құрастырған каталогтары бұл күнде байырғы америкалықтардың краниологиялық ерекшеліктері туралы толық мағлұмат беретін бірден-бір ақпарат көзіне айналып отыр [Hrdlicka 1924, 1927, 1928, 1930, 1940, 1942, 1944]. Есімі ерекше аталуға тиісті екінші ғалым — чукшалар мен азиялық эскимостардың соматологиялық ерекшеліктерін ең алғаш рет зерттеген Г.Ф.Дебец. Бұл орыс ғалымы жоғарыда аты аталған А.Хрдличка секілді Аляска аймағындағы «үндістер» мен эскимостардың краниологиялық ерекшеліктерімен қатар ғылымға Сібірді мекендеген байырғы халықтардың аталмыш ерекшеліктері туралы да өте маңызды мағлұматтар енгізді [Дебец 1951].

Үшінші ғалымның есімі - М.Г.Левин. Ол дағы, ең алғашқылардың бірі болып, антропология ғылымының осы замандағы әдістемелік талаптарына сәйкес, чукшалар мен азиялық байырғы эскимостардың бас сүйектерін зерттеп, оларға тән ерекшеліктерді жан-жақты сипаттап берді [Левин 1949]. Ғалымның өзі жинаған бай материалдарының негізінде жазылған терең мазмұнды теориялық еңбектері Азияның қиыр шығысын мекендейтін халықтардың этногенезі туралы мағлұматтардың шеңберін барынша кеңейте түседі [Этническая антропология... 1958]. Левиннің ғылымға қосқан тағы бір үлкен үлесі - Азияның қиыр шығысын мекендейтін чукша, эскимос, ламут секілді халықтардың қан топтарын бірінші болып зерттеп, жинақталған нақты материалдар негізінде олардың тарихы мен этнологиясы жөнінде өте бағалы еңбек жариялағандығы [Группы крови у чукчей и эскимосов 1958; Новые материалы по группам крови у эскимосов и ламутов 1959]. Жоғарыда аталған А.Хрдличка америкалық «үндістердің» арғы тегін тікелей Азия монголоидтарынан, яғни моңғолтекес халықтарынан таратады. Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін А.Хрдличка ғылыми мақсатпен Совет Одағында болып, Сібірдің байырғы халықтарының краниологиялық ерекшеліктерін зерттеді. Соның нәтижесіне сүйеніп, сібірліктер мен Солтүстік Америка «үндістерінің» арасында морфологиялық ұқсастық бар деген батыл тұжырым жасаған болатын [Hrdlicka 1942]. Бірақ ол соңғылардың алдыңғылардан өзгешелеу екеніне, атап айтқанда, азиялық моңғолтекестер мен америкалық моңғолтекестердің бір-бірінен соматологиялық және морфологиялық тұрғыдан айтарлықтай алшақтықтары бар екеніне, демек, дараланатынына жете мән бермеді. Мұның басты себебі А.Хрдличканың өз тұжырымының дұрыстығына қалтқысыз сенгендігінде жатқан сияқты. Дәлірек айтқанда, ол классикалық моңғолтекестердің арғы тегі немесе түбірі Солтүстік Азиядан екеніне тигтей де күмәнданбаған болатын, сондықтан да Америкаға Азиядан алғаш қоныс аударғандардың азиялықтардан басқа болуы мүмкін емес деп батыл пайымдаған [Hrdlicka 1942]. Ғылыми әдебиеттерде американоидтар мен байырғы азиялық моңғолтекестердің ұқсастығы жөнінде және Америкаға алғаш рет адам баласының Сібірден келіп қоныстағаны туралы жоғарыда аталған ғылыми гипотеза өте кең тараған және оны жақтаушылар мен қостаушылар да жеткілікті. Солардың ең белсенділерінің бірі академик А.П.Окладников [Окладников, Василевский 1976] болатын. Кейінгі кезде бұл топқа Американың белгілі антропологы әрі археологы, алеут халқының мәдениеті мен өткен тарихын терең зерттеп, салықалы еңбек жазған, айтулы ғалым У.Лафлин де қосылды. Тіпті оның бір мақаласы «Американы алғаш

мекендеушілер сібірліктер болған» деп басталады.

Аталмыш гипотезаның тарихи, мәдени, археологиялық және этнологиялық негіздерін терең зерттегендердің бірі орыс ғалымы А.М.Золотарев еді [Золотарев 1937]. Ол өз жұмысында эскимостардың басқаларға ұқсамайтын ерекше мәдениетінің әлгі халықтың тұрақты мекені — Азия мен Американың аса қатал арктикалық табиғатына икемделу барысында қалыптасқанын өте нақты айғақтармен дәлелдейді. Мәселен, климаты өте суық әрі шаруашылыққа өте қолайсыз арктикалық аймақта күнелту кит, морж сияқты ірі теңіз жануарларын аулаумен тікелей байланысты және соған тәуелді екенін, олай болмаған жағдайда әлгі қатыгез ортада өмір сүрудің де мүлде мүмкін емес екенін айта келіп, ғалым аңшылықтың мұндай қиын да қауіпті түрін игерудің қиямет-қайым екеніне назар аударады. Демек, климаты қатал Арктика эскимостарды басқа халықтардың өркениетіне мүлде ұқсамайтын ерекше мәдениет қалыптастыруға да, қоршаған ортаға барынша икемделуге де мәжбүр еткен. Сөйтіп, қатыгез табиғат олардың шеберліктерін шегіне жеткізе шыңдап қана қоймай, аңшылықтың соншалықты ауыр түрін игеруге де, оған қажетті кәсіби құрал-жабдықтар өндіруге де итермелеген.

Эскимостардың антропологиялық әлпетін ғалым М.Г.Левин зерттеген [Левин 1949]. Бұл мәселені ол Сібір моңғолтекестерінің краниологиялық ерекшеліктерімен шендестіре, салыстыра қарастырған. Зерттеу жұмысының нәтижесінде ол эскимостар мен Сібірдің байырғы халқының арасында айтарлықтай морфологиялық ұқсастықтар бар екенін дәлелдеп берді. М.Г.Левин жасаған ғылыми тұжырымды кейін Г.Ф.Дебец те толық құптады [Дебец 1951]. Демек, жоғарыда келтірілген ғылыми айғақтарды негізге ала отырып, осы замандағы Америка материгінің қиыр солтүстігін мекендейтін эскимостардың арғы тегі Азиядан тараған деп, тағы да батыл тұжырым жасауға болады.

Ғылыми әдебиеттерде байырғы америкалықтардың арғы тегінің Азиядан шыққандығын дәлелдейтін басқа айғақтар да кездеседі [Thomas 1994; Альберто 1986]. Солардың бірі — генетикалық айғақ. Мәселен, генетика ғылымының негізін қалаушылардың бірі, Американың атақты биологы Томас Хант Морган (1866-1945) эксперимент арқылы тұқым қуалаушылықтың хромосомдарындағы дезоксирибонуклейн қышқылының (ДНК) молекулаларын зерттей келе, әлгілердің келешек ұрпақ үшін шешуші фактор екенін дәлелдейтін ерекше қасиетін ашқан. Мәселен, табиғаттағы кез келген тірі организм өзінің келешек ұрпағына қажетті ішкі және сыртқы сипаттарды, дәлірек айтқанда, олардың құрылысы, дамуы және айрықша белгілеріне қатысты барлық биологиялық қасиеттерді ДНК арқылы толық сақтап, оларды жаңадан қалыптасатын клеткаларға, демек, келешек ұрпаққа бұлжытпай көшіріп отыратын аса маңызды қызметін айқындаған.

Осы теорияны басшылыққа алған ғалымдар қазіргі заманда өмір сүріп отырған, Американың әр түрлі географиялық аймақтарын мекендейтін «үндістердің» хромосомдарындағы ДНК молекулаларын салыстыра зерттей келе, олардың генетикалық ұқсастықтары мен алшақтықтарын дәл анықтап, соның негізінде, сынақтан немесе зерттеуден өткен «үндіс» топтары түгелдей, генетика тұрғысынан, шамамен осыдан бұрынғы 15000 жылдан 30000 жылға дейінгі заманда өмір сүрген бір ғана ортақ тектен тараған деген тұжырымға табан тірейді.

Кейбір микробиологтардың пікірінше, тіпті Америка «үндістерінің» 95 пайызы Мүз дәуірінің соңын ала Беринг жермойнағы арқылы Азиядан алғаш өткен шағын топтан тараған.

Дәл осындай тағы бір генетикалық айғақ Американың солтүстік

жағалауын мекен ететін эскимос, алеут және на-дене халықтарының да арғы тегі бір екеніне және олар Азиядан Америкаға шамамен 7500 жыл бұрын өткен деген болжамға сілтейді.

Американың Аризона университетінде қызмет жасайтын физикалық антропология саласының профессоры Кристи Тернер ашқан ғылыми жаңалық та ерекше назар аударуды қажет етеді. Ғалым қазіргі «үндістер» мен байырғы америкалықтардың тістерін Солтүстік Азияны мекендейтін халықтардың тістерімен (түбірлерімен қоса) салыстыра зерттеу барысында олардың арасында айтарлықтай ұқсастық бар деген тұжырымға келеді. Сонымен қатар К.Тернер Азиядан Америкаға қоныс аударғандардың алдыңғы толқыны Мүз дәуірінің соңында келіп қоныстанса, олардың соңын ала тағы да дүркін-дүркін екі топ келіп қоныстанған деген пікір айтады.

Стэнфорд университетінің лингвист ғалымы Джозеф Гринберг қарама-қайшылығы мол және бір болжам ұсынған болатын. Ол Америкадағы барлық «үндіс» тілдерінің сөздік қорын зерттей келе, солардан алынған айғақтарға сүйенсе отырып, «үндістердің» арғы тектері Жаңа әлемге Азиядан бір емес, бірнеше дүркін, дәлірек айтқанда, үш дүркін қоныс аударған деген жоғарыда айтылған пікірмен толық келісетінін, эскимос, алеут және на-денеліктердің басқалардан гөрі кейінірек келіп қоныстанғанын, яғни ең соңғы толқынға жататынын айтады. Гринбергтің тілдік айғақтардың негізінде жасаған пайымдауынша, о бастағы үлкен «америнд» тілінде сөйлейтін алғашқы америкалықтар Азиядан шамамен 12000 жыл бұрын келіп қоныстанған.

Кейіннен олар Солтүстік Американың көпшілік аймағына, содан соң Орталық және Оңтүстік Америкаға тараған. Гринбергтің ойынша, Американың барлық аймағында қазіргі кезде қолданылып немесе сөйленіп жүрген әр түрлі «үндіс» тілдері түгелдей о бастағы ортақ жалғыз тілден тараған.

Байырғы Американың таңқаларлық тағы бір үлкен құпиясы «үндістердің» әлмисақтан бері қолдан тұрғызып келген алуан түрлі қорғандарымен тікелей байланысты. Сан ғасырлар бұрын дүниеден өткен, арғы тегі Азиядағы Алтайдан келіп қоныстанған, байырғы «үндістердің» көздеріндей болып қалған ескі қорғандар, бүгінде, әсіресе Солтүстік Америкада, дәлірек айтқанда, Америка Құрама Штаттарының шығыс өңірлерінде өте жиі кездеседі. Қорғандардың аса көп шоғырланған аймағы Миссисипи мен оған келіп құятын ұзынды-қысқалы тармақтардың бойлары және осы ұлы өзеннен шығысқа қарай созылып жатқан үлкен орманды алқапты қамтиды. Тарихи деректерге қарағанда, осыдан 200 жыл бұрын ғана Солтүстік шығыс Американың орманды өңірлері байырғы америкалықтардың он мыңдап саналатын алып қорғандарына толы болған. Сансыз көптігі мен көлемділігі және ерекше бейнелілігі оларды көргендердің ешқайсысын жайбарақат қалдырмағаны байқалады [Squier, Edwin 1973].

1942 жылыға дейін Солтүстік шығыс Америкадағы қорғандар шоғыры солтүстіктегі Ұлы көлдерден басталып, оңтүстіктегі Мексика шығанағына дейін, сол сияқты батыстағы Ұлы Ойпаттың шығыс жақ бөлігінен бастап, шығыстағы Аппалач тауларына дейінгі аралықты тұтас қамтыған және олар аталған аймақта 4000 жыл бойы үздіксіз салынып келген. Сосын осыдан екі-ақ ғасыр бұрын ағылшын колонистері иелік еткен жерлердің сырт жағында орналасқан қорғандардың бәрі дерлік бәз қалпында аман сақталған. Себебі 1800 жылыға дейін ағылшын тілді колонистер қоныстанған жерлер, негізінен, Аппалач тауларының шығысындағы Атлант мұхитының жағалаулармен ғана шектелген. Ал кейінірек Еуропадан қоныс аударушылардың саны көбейіп, олар енді

Аппалач тауларынан асып түсіп, батысқа қарай тез жылжыған сайын қорғандардың саны да күрт кеми бастаған. Өйткені колонистердің соңғы толқындары жаңа жерлерге ие болып, оларды жаппай өңдеуге кіріскен кезде, әлгі жерлерде бағзы заманнан бері тұрған «үндіс» қорғандарын да қоса тегістеп жіберген. Ал ХХ ғасырда әлгі қорғандарды тек еуроамерикалық фермерлер ғана емес, сонымен қатар олардың ішін кеулей үңгіп, асыл тастар мен бағалы бұйымдар іздеген қызыл көз мүттәймдер де тіміскілеп, сосын сол жерлердің үстімен өтетін үлкен жолдарды салған құрылысшылар да өз үлестерін қосып, қорғандарды бұльдозермен тегістеп, байырғы америкалықтардың ескі өркениет көздерін жермен-жексен етіп жойып жіберген. Өйтсе де, азды-көпті қорғандар байырғы қалпында сақталып, бүгінге дейін аман-есен жеткен.

Тарихи деректерге қарағанда, Еуропадан қоныс аударған колонистердің ішінен некен-саяқ болса да қорғандардың сырын білуге тырысқандар ұшырасады. Бірақ Еуропадан тыс жерде мұндай мәдениет ошақтары болады деген түсінік еуроцентристік көзқарастағы еуроамерикалықтардың үш ұйықтаса түсіне де кірмеген. Сондықтан колонистер әлгіндей алып қорғандарды тұрғызған «үндістер» деген пікірге өте сенімсіздікпен қараған. Себебі еуроцентристік көзқарасты берік ұстанған еуроамерикалықтар «үндістердің» қабілеті оңдай алып құрылыстар салуға жетуі мүмкін емес деген мүлде жаңсақ пікірде болған. Соның салдарынан олар қорғандарды тұрғызған немесе салғандар кезінде христиандардың қасиетті кітабы - Тауратта - жазылғандай, Палестинадан қуылған он тайпа еврей халқының өкілдері болуы мүмкін, немесе жиангер викингтер, немесе он алтыншы ғасырдағы испандықтар болуы ықтимал деген сияқты алыпқашпа пікірлер таратқан. Ал ХХ ғасырда «үндістердің» қорғандарын тіпті ғарыштан келген басқа планеталықтардың іс-әрекеті деушілер де табылған. Бірақ бұл болжамдардың бірде-бірі шындықпен жанаспайды, өйткені олардың ғылыми негіздері де, дәлелді айғақтары да жоқ.

Археологиялық айғақтар мен кейінгі ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері қорғандар шоғырланған жерлерде кезінде «үндістердің» өте тығыз орналасқандығынан хабардар етеді. Мәселен, 1983 жылы Генри Ф.Добинс жариялаған деректерге қарағанда, қорғандар жиі орналасқан аймақтағы халықтың саны кезінде 18 миллионнан кем болмаған [Dobyns 1983]. Басқа ғалымдардың келтірген мағлұматтары да осыған жуықтайды [Thornton 1987].

Археологтардың пікірінше, жоғарыда аталған миллиондаған халықтың басым көпшілігі Солтүстік шығыс Америкадағы қорғанды алқаптардың маңайына шоғырланған. Сонымен қатар әлгі ірі елді мекендер сол кездердегі қоғамның саяси-экономикалық және сауда-саттық орталықтарының қызметін де қоса атқарған. Бұл пікірдің тұрастығына шек келтіруге болмайды. Өйткені археологиялық қазба жұмыстары кезінде әлгі қорғандардан табылған алуан түрлі бұйымдар, атап айтқанда, батыстағы Жартасты таулардан жеткізілген пышақ тәріздес өткір жүзді құралдар, Миссисипи өзенінің солтүстік жағынан өндірілген түрлі-түсті бояулар, Флорида маңындағы теңіз жәндіктерінің қабыршақтарынан жасалған бұйымдар, Ұлы Көлдердің маңайында өндірілген мыстан істелген заттар, Огайо өзенінің бойында жасалған су жүргізу үшін қолданылатын қуыс тас құбырлар, Аппалач тауларынан өндірілген слюда, тағы да толып жатқан басқа бұйымдар жоғарыда айтылған пікірдің бұлтартпас дәлелі деуге әбден болады [Shaffer 1992].

Америка қорғандарын арнайы зерттеген америкалық ғалым Л.Н.Шаффер олардың салынған немесе пайда болған заманын үш дәуірге бөледі. Бірінші дәуірде, шамамен біздің заманға

Жылан - қорған

Таңбалы ғибадатханадағы майя жазулары

Майя космосы бейнесі

дейінгі 1500-700 жылдар арасында қорғандар тұрғызу Миссисипи өзенінің төменгі алқабы мен соған жақын жатқан өңірлермен шектелген. Археологтардың пайымдауынша, ол кездегі ең үлкен қорғандар шоғыры Миссисипидің батыс жағалауында, қазіргі Луизиана штатының солтүстік шығыс бөлігінде орын тепкен. Археологтар бұл орынды Поверти Поинт деп атайды. Екінші дәуір — Орманды немесе Адена-Хоупвелл дәуірі. Бұл біздің заманымыздан бұрынғы 500-жылдар мен біздің заманымыздың 400-жылдар арасын қамтиды. Ең маңызды қорғандар осы дәуірде Огайо өзені мен оған келіп құятын басқа тармақтардың бойында тұрғызылған және осы арадан Шығыс орманды алқаптарына тараған. Қорған тұрғызудың үшінші дәуірі біздің заманымыздың 700-1700 жылдар арасын қамтиды. Археологтар бұл кезеңді Миссисипи дәуірі деп атайды. Өйткені бұл кезде Миссисипи өзенінің бойында, қазіргі Иллиноис штатының Шығыс Санкт-Луис қаласына жақын жердегі Кахокия деп аталатын ең алып қорғандар шоғыры дүниеге келеді. Біздің заманымыздың 900-1200-жылдары арасында бұл қорғандар шоғырына тең келетін басқа қорғандар Солтүстік шығыс Америкада болмаған. Бұл дәуірден кейінгі замандарда да қорған тұрғызу толастамаған, бірақ, көлемі жағынан соңғылар алдыңғылардан әлдеқайда кішірек болған. Сосын, жоғарыда атап өткендей, қорғандардың сипаты мен үлгісі алуан түрлі болған. Сонда қалай? Бір-біріне ұқсамайтын қорғандар не үшін тұрғызылған? Олар қандай мақсатқа бола салынған? Әрине, бұл сұрақтарға үзілді-кесілді немесе бір жақты жауап беруге болмайды. Өйткені оларды зерттеген ғалымдардың қол жеткізген нәтижелері қорғандардың әр түрлі мақсатқа бола тұрғызылғанын айғақтайды. Мәселен, биіктігі әр түрлі, дөңгелек немесе эллипс үлгісінде салынған кейбір қорғандар қайтыс болған адамдарды жерлеу үшін тұрғызылған зираттар екені байқалады. Мұндай қорғандарды байырғы Америка өркениетін терең зерттеушілердің бірі, белгілі ғалым Милослав Стингл Америка Құрама Штаттарының Солтүстік Каролина, Вирджиния, Кентукки және басқа да штаттарынан кездестіргенін атап көрсетеді [Стингл 1984]. М.Стингл келтірген басқа деректерге қарағанда, кейбір қорғандардың қызметі мүлде бөлек болған. Мысалы, 1925 жылы Джорджия штатындағы Этов қаласының маңынан археолог Уоррен Мурхид ашқан топырақтан үйілген бір топ қорғандар «үндістердің» құдайға сиынатын қасиетті орындары екені анықталды. Себебі әлгі қорғандардың төбесіне байырғы америкалықтар ағаш храмдар мен ғибадатханалар тұрғызған. М.Стингл суреттеген қорғандардың енді бір түрі топырақтан көп баспалдақты пирамидалар үлгісінде салынған. Мысалы, жоғарыда аталған Миссисипи бойындағы Кахокия қорғаны осы үлгімен тұрғызылған. Солтүстік Америкадағы «үндістер» салған ең алып құрылыс болып саналатын бұл қорғанның табанының ұзындығы мен ені 350x210 метрге, ал биіктігі 30 метрге тең.

Солтүстік шығыс Америкада, дәлірек айтқанда, Америка Құрама Штаттарының Висконсин, Огайо штаттарында қорғандардың жоғарыда аталған үлгілеріне мүлде ұқсамайтын тағы бір ерекше түрі кездеседі. Топырақтан тұрғызылған бұл алып қорғандардың сыртқы бейнесі белгілі бір жануарлардың кейпінен айнамайды, бірақ олардың көлемі әлгі жануарлардың табиғи болмысынан мыңдаған есе үлкен болып келеді. М.Стинглдің келтірген деректеріне қарағанда, Огайо штатындағы екі қорған жылан бейнесінен айнамайды және олардың бірінің ұзындығы 300 метрге теңеледі. Бұл жылан-қорғанның «денесі» бірнеше жерден иіле ирелеңдеп, құйрық ұшы шеңберше шиырылып барып бітеді. Сол сияқты Висконсин штатындағы ұзындығы 60 метр болатын бір қорған Америка аллигаторын елестетсе, Оңтүстік Дакотадағы және бір ірі қорған тасбақадан айнамайды. Ал Висконсиндегі Крауфорд қаласының маңынан осыдан 100 жыл бұрын ашылған алты қорған түгелдей биікте қанаттарын жайып, самғай ұшып бара жатқан алып құстардың бейнесін елестетеді.

Мұндай қорғандарды тұрғызған «үндістердің» байырғы отаны қазіргі Висконсин штатының орналасқан аумағы десе де болады. Өйткені бейнелі қорғандар өте-мөте осы штат орналасқан жерде жиі ұшырасады. Бейнелі қорғандарды арнайы зерттеген ғалым Ч.Рау өз диссертациясында олар туралы жан-жақты мағлұмат береді. Ол келтірген нақты деректерге қарағанда, 24 қорған

құстарды, 11 қорған бұғыны, 16 қорған үй қоянын, 20 қорған аюды бейнелейді. Висконсин штатынан Ч.Рау бас-аяғы 483 бейнелі қорған бар екенін мәлімдеген [Rowe 1956].

Байырғы америкалықтар бұл сияқты бейнелі қорғандарды жайдан жай немесе еріккеннен салмағаны айтпаса да түсінікті. Олардың ең басты себебін ғалымдар байырғы америкалықтардың наным-сенімдерінен, атап айтқанда, олардың тотемдік нанымдарынан іздейді және әлгі қорғандардың бәрі де «үндістердің» пір тұтқан тотемдік тектерін бейнелейді деген тұжырым жасайды. Бұл тұжырымның қисыны бар. Онымен толық келісуге болады. Себебі тотемизм — әлемде өте кең таралған наным. Оған көп елдің ғалымдары жете назар аударып, арнайы зерттеген. Соның нәтижесінде, бұлтартпайтын шынайы айғақтарға сүйене отырып, нақты ғылыми тұжырымдар жасаған. Арнайы еңбектер жазған. Солардың ішінен Эдуард Тэйлор, Зигмунд Фрейд, Джон Мак-Леннан, Эндрю Ланг, Джеймс Фрэзер, С.Рейнах, В.Вундт, С.П.Толстов, Д.Е.Хайтун, Н.А.Алексеев, Л.Расоний секілді ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының алатын орны ерекше екенін атап өткен жөн.

Ал тотемизмнің америкалық «үндістердің» наным-сенімдерінің ішінде алатын орны өте ерекше. Тіпті бұл күнде халықаралық терминге айналып, бүкіл әлем тілдерінің көпшілігіне еніп кеткен «тотем», «тотемизм» деген ұғымдардың да түп төркіні «үндістердің» тілінде жатыр. Мәселен, оджибве «үндістерінің» тілінде «тотем» деген сөз «тек» деген ұғымды білдіреді. Мұның мәнісі мынада. Солтүстік Америкадағы алгонкин «үндістерінің» (бұл топқа оджибвелер де кіреді) тайпалары өздерінің арғы тектерін аю, қасқыр, тасбақа, бұғы, қоян немесе т.б. жануарлардың бірінен таратып, әр тайпа өз тегінің, яғни тотемдік жануардың атын сол тайпаның төл атауы ретінде пайдаланады. Сонымен қатар әлгі тайпалардың әрбір мүшесі де жаңағы тотемдік атауды өзінің төл есімі ретінде қолданады.

Тотемдік жануарларды адамдардың арғы тегі деп тану, яғни тотемизм тек Америка «үндістерімен» ғана шектелмейді. Мұндай наным кезінде Африка, Австралия және Азия материктерін мекендеген халықтардың көпшілігіне де тән екені — ғылымда белгілі жай. Мысалы, Африкадағы бечуан тайпалары өздерін «бакуена» (крокодил), «батлапи» (балық), «балаунга» (арыстан) немесе «баморар» (жабайы жүзім) секілді тотемдік есімдермен атаған. Сол сияқты Индияның таулы аймақтарын мекендейтін ороан және мунд тайпалары да «жылан балық», «қаршыға», «сұңқар», «көкқұтан» т.б. жануарлар мен құстарды өздерінің тотемі, яғни тегі санаған және оларды өлтіруге немесе етін жеуге қатаң тыйым салатын болған.

Белгілі ғалым Зигмунд Фрейдтің жасаған қорытындыларына қарағанда, Австралияның байырғы тайпаларының өмірінде де тотемизмнің алатын орны ерекше болған. Мәселен, австралиялықтарға тән басты ерекшелік - белгілі бір тайпаның тотемі сол тайпаның ата-тегі болып саналуымен қатар әлгі тайпа мүшелерін қорғап-қоршап жүретін киелі күш иесі болып та есептелген. Сонымен қатар тайпа мүшелеріне өз тотемін өлтіруге, оның етін тамаққа пайдалануға, әрі ортақ бір тотемге жататын ер адамдар мен әйелдерге жақындасуға немесе қан араластыруға аса қатты тыйым салынатын болған. Бұл тыйым қатаң сақталып отырған, себебі оны бұзғандар табан астында тотемнің кәріне шалдығатынына немесе өз-өзінен мерт болатынына ешбір күмәнданбаған.

Ғылыми деректерге сүйене отырып сараптама жасасақ, арғы

тегі Америкаға Азиядағы Алтайдан ауып келген «үндістердің» тотемдік наным-сенімдері мен оған қатысты тыйымдары Азия халықтарының, оның ішінде түркі халықтарына тән тотемдер мен тыйымдарға қатты ұқсайтындығын байқамау мүмкін емес. Мәселен, Л.Расоний түркі халықтарының тотемдік нанымдары жөнінде ең алғаш құнды пікір айтқан, бүкіл әлемге аты кеңінен танымал ғалым Рашид-ад-диннен (1247-1318) өте құнды деректер келтіреді. Әлгі деректер бойынша, ол кездерде түріктер, оның ішінде төрт-төрттен алты топқа бөлінетін 24 оғыз тайпасының әр тобы, «қаршыға», «бүркіт», «сары бүркіт», «сұңқар», «ителгі», «лашын» секілді «онғандардың» (демек, ол кездерде түріктердің тілінде «тотем» деген ұғымды білдіретін «онған» деген арнайы терминнің болғаны байқалады), яғни тотемдердің бірінің атымен аталып, құт-береке әкелетін әлгі тотемдерді аулауға қатаң тыйым салатын болған. Л.Расоний сонымен қатар XI ғасырда қырғыздардың да кейбір рулары «сиыр», «жел», «сұңқар», «сауысқан» болып аталып келгенін, ал түріктер өздерінің арғы тегін бөріден тарайды деп сенетіндіктен байрақтарына бөрінің, яғни тотемдерінің бас бейнесін салатындығын және сол заманда жиі кездесетін Көкбөрі, Бозғұрт, Үкі, Жылан, Аю, Тұрымтай, Аққус, Бидай, Арпа секілді кісі есімдерінің де әлгі тотемдік нанымдармен тікелей байланысты қойылғанын сөз етеді.

Мұндай мысалдарды кез келген түркі халқының рухани мәдениетінен кездестіруге болады. Бірақ бұл арада олардың бәрін жіпке тізіп жатпай-ақ, тотемдік нанымдардың жоғарыда аталған түркі халықтарымен қатар түркімендерге де, өзбектер мен қарақалпақтарға да, алтайлықтар мен тувалықтарға да, тіпті сонау Азияның қиыр солтүстік шығысында, Солтүстік Америка материгіне біршама таяу жатқан якут-сахаларға да ортақ құбылыс екенін айтсақ та жеткілікті [Хуршудян, Муқанова 1999]. Сондықтан бұл тақырыпты осыменен доғара тұрып, әңгіме желісін енді сөзіміздің негізгі арқауы болып отырған қорғандарға қайта бұрайық.

Қорғандар демекші, дәл осы жерде оларға қатысты және бір мәселенің, дәлірек айтқанда, «Қорғандар тек Америка «үндістерінің» төл мәдениетіне ғана тән құбылыс па, жоқ әлде олар «үндістерге» басқа өркениеттерден ауысқан мұра ма?» деген екіұшты сұрақтың басын ашып алған жөн сияқты. Бірден кесіп айту керек, бұл мәселеге ғылымның қай тұрғысынан келмесек те, америкалық қорғандардың төркінін ең әуелі Азиядан іздеуге бағыт сілтейді. Себебі Азия, оның ішінде Алтай, біріншіден, байырғы замандарда Америкаға Берингия жермойнағы арқылы қоныс аударған алғашқы америкалықтардың («үндістердің») тарихи отаны. Екіншіден, қорғандар — әсіресе, Еуразияда кең таралған, тарихы өте терең мәдени құбылыс. Үшіншіден, Азиядан Америкаға ең алғаш қоныс аударғандар ол жаққа өздерінің салт басы мен сабау қамшысын ғана алып өтті десек, ақылға сия қоймас еді. Керісінше, жаңа қоныстарына алғашқы америкалықтар тілін де, салт-дәстүрін де, наным-сенімін де қоса алып өтті деуге толық негіз бар. Өйткені тіл, дәстүр, наным-сенім дегендердің бәрі де адаммен біте қайнасып, бірге жасайтын, одан мәңгі ажырамайтын, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын, аршып алып тастауға да болмайтын мәдени құндылықтар екені дау туғызбаса керек. Тағы да бір есте болатын нәрсе — қорғандардың Азияда, Еуразияда, оның ішінде, әсіресе түркі халықтары мекен еткен Сібірде, Қазақстанда өте жиі кездесетіндігі. Бұған дәлелді алыстан іздеудің қажеті жоқ. Мәселен, тек Қазақстан аумағында ғана XX ғасырда әлемдік мәнге ие болған қорғандардың ірі-ірі екі тобы ашылғандығын

айтсақ та жеткілікті. Олардың бірі — археолог К.Ақышев ашқан, ішінен «алтын адам» шыққан Алматы маңындағы Алатау етегінде орналасқан Есік қорғандары, ал екіншісі — археолог З.Самашев ашқан, ішінен екі бекзадамен (бірі - еркек, бірі - әйел) бірге алтын әбзелді он үш аттың сүйектері қоса табылған Алтайдағы Берел қорғандар шоғыры.

Есік қорғандары, шамамен, біздің заманымыздан бұрынғы бесінші-төртінші ғасырларда [Хуршудян, Муканова 1999] тұрғызылса, Алтайдағы қорғандардың жасын ғалымдар әзірше, шамамен, екі жарым мың жылға теңеп отыр. Бірақ ғылыми-зерттеу жұмыстары толық аяқталмағандықтан бұл мәліметтердің әлі де өзгеруі әбден ықтимал.

Қазақстан жеріндегі кейбір қорғандардың көлемі де адам таңқаларлық. Олардың ішінде көлемі жағынан Америка қорғандарынан еш кем түспейтін өте ірі қорғандар тобы да кездеседі. Мысалы, Батыс Қазақстан облысындағы, атап айтқанда, мұнайлы Қарашығанақ жеріндегі «Қырық оба» деп аталатын қорғандар шоғыры — осы айтқанның бұлтартпас дәлелі. Әлгілердің ішінде, әсіресе, «патшалар қорғаны» деп аталатын үш үлкен қорғанның алатын орны ерекше. Өйткені олардың ең ірісінің биіктігі 20 метрге жетсе, диаметрі 150 метрге теңеледі. Ал оған жапсарлас тұрған және екі қорғанның көлемі де таңдай қақтырады. Тіпті олардың бірінің ені 110 метрге дейін жетеді. Ғажап емес пе? Ғалымдардың айтысына қарағанда, мұндай ірі қорғандар шоғыры Еуразия кеңістігінің басқа жерлерінде кездесіп көрген емес.

Азия мен Америка қорғандарын салыстыра қарайтын болсақ, олар тек көлемі жағынан ғана емес, сонымен қатар сыртқы пішіні, атқаратын қызметі тұрғысынан да ұқсас келеді. Әрине кейбір айырмашылықтары да жоқ емес. Мәселен, жоғарыда біз америкалық «үндістердің» қорғандары төрт түрлі (дөңгелек, эллипс, пирамида, тотемдік жануарлар пішіндес) үлгіде және олардың әрқайсысының белгілі бір мақсатқа бола тұрғызылып келгендігіне тоқталған болатынбыз. Ал «Азиядағы қорғандар не үшін тұрғызылған және олар қандай үлгіде салынған?» деген мәселеге келсек, олар жөнінде де біраз мағлұмат беруге болады. Біріншіден, Азия қорғандарының ішінде де дөңгелек немесе эллипс үлгісіндегілер баршылық екені дау туғызбайды. Бірақ пирамида үлгісіндегі қорғандар мен тотемдік жануарлардың кейіпін қайталайтын бейнелі қорғандар ұшыраспайды. Ал қызметі жағына келсек, Азиядағы қорғандарды, негізінен, үш топқа бөлуге болады. Біріншісі — дүние салған адамдар жерленген орынның төбесіне үйілетін кәдімгі зираттағы қорғандар. Мұндай қорғандар кез келген елді мекеннің маңынан табылады, сондықтан оған басқа дәлел іздеудің ешбір қажеті жоқ. Екіншісі — сиынатын, тәу ететін, яғни ерекше культтік сипаты бар қорғандар. Мысалы, бағзы замандарда қыпшақтар ондай қорғандардың төбесіне тастан қашалған статуялар қоятын болған. Төмендегі жолдар осының дәлелі секілді. «Эти изваяния воздвигались в память умерших и являлись важнейшим атрибутом господствовавшего у кыпчаков культа предков. Поэтому ставить их могли только в местах, где появлялись постоянные кипчакские зимовища и прокладывались соединяющие отдельные кочевья степные дороги. Десятки тысяч статуй стоял на курганах и майданах, на перекрестках степных дорог и рек» [Хуршудян, Муканова 1999].

XIII ғасырда жиһангер сопы Гильом де Рубрук жазып кеткен мына бір жолдар да жоғарыда айтылғанға қосымша дәлел бола алады. «Команы (қыпшақтар — Ә.А.) насыпают большой холм над

усопшим и воздвигают ему статую, обращенную лицом к востоку и держащую у себя в руках перед пупком чашу» [Рубрук 1911].

Үшіншісі — шекаралық меже сипатындағы қорғандар. Ғылыми деректерге қарағанда, кезінде Дешті Қыпшақтың басқалармен шекарасы ығы да меже-қорғандар арқылы белгіленгені байқалады. Мысалы, бұл жөнінде Мурад Аджидің бір еңбегінен мына бір айғақты кездестіреміз: «На русском языке слово «курган» как пишет крупнейший топонимик Э.М.Мурзаев, прежде всего означало «граница», «межа». Почему? Потому что в первую очередь курганы отличали тюркские земли. За курганами начиналась чужая для русских земля... На крайнем юге страна тюрков доходила до Ирана, опять же и курганы тому свидетельство» [Аджи 1998]. [Путешествие в древность 1983].

Осы айтылғандарды қорықта келе, алғашқы америкалықтардың тек арғы тегі ғана емес, сонымен қатар олардың ғасырлар бойы тұрғызып келген қорғандарының сыры да Азиямен, Еуразиямен, Орта Азиямен де тікелей сабақтасып жатыр деген батыл тұжырым жасауға болады.

Алдын ала күтілгендей, Америка континенттеріне қоныс аудару барысында және ондағы өркениет ошақтарының дамуына еуразиялықтардың шешуші роль атқарғанын зерттеушілердің бәрі бірдей мойындай бермейді. Тіпті, XX ғасырдың басына дейін байырғы америкалықтардың арғы тегі жөнінде нақты ғылыми пайымдаулармен қатар ғылымға қатысы шамалы, алыпқашпа, ал кейде, тіпті, миға симайтын кереғар пікірлер де айтылып жүрген.

Американың Колумб сапарларынан соң басталған отарлану кезеңінде бұл құрлықтың байырғы халқы туралы «олар бұл жерді әлмисақтан бері мекен етпеген», «бұл құрлық олардың отаны емес», «Жаңа әлемге олар басқа жақтан ауып келген» сияқты алыпқашпа пікірлер де белең алған болатын. Тіпті, алғашқы отаршылар жергілікті халықтың арғы тегін христиандардың қасиетті кітабы Таураттың көмегімен анықтауға да тырысып баққан. Мәселен, XIX ғасырдың бірінші жартысында Бартолеме де Лас Касас есімді епископ «Америкаға үндістер қайдан келді?» деген сұрақтың жауабын тікелей Таураттан іздеген және оны әлгі кітаптан табатынына да күмәнданбаған сияқты. Өйткені Таураттың белгілі бір бетінде «Палестинаны жаулап алған соң, Израильден он тайпа халық қуылаған болатын» деген жолдардың кездесетінін аталмыш епископ жақсы білгенге ұқсайды. Көп ұзамай «үндістердің» арғы тегін еврейлерден тарататын, яғни жоғарыдағы әлжуаз гипотезаны қостайтын жүзге тарта жақтаушылар да табыла кеткен. XVI ғасырда әлгілердің қатарында Диого Дуран мен Гонсалес Фернандес де Овьедо, XVII ғасырда — Хуан де Торкемада, Грегорио Гарсия сияқты сәуегей ғалымдар да жамырай үн қосқан. Ал олардың ішінен өте-мөте белсенділік танытқан 1650 жылы Амстердам қаласында жарық көрген және ондаған тілдерге аударылып басылған «Америкалықтардың шығу тегі» атты белгілі еңбектің авторы Менас ибн Израиль есімді раввин болатын [Стингл 1984].

XVIII ғасыр христиандық Еуропаның еврейлерді аяусыз қуғындалған шағы болғандықтан, жазықсыз халық қуғын-сүргінге жиі-жиі ұшырап, тоз-тоз болып, бас сауғалап кеткен. Дәл сондай кезде, аталмыш раввин «суға кеткен тал қармайды» дегендей, Таураттағы Израильден қуылған он тайпа еврейді Жаңа Әлемнен іздеп, тіпті өзі жазған кітаптың бір тарауына «Міне, Израильдің үміті» деген тақырып беріп, байырғы америкалықтардың арғы тегін еврейлерден тарата бастаған. Осы пікірді қолдаушылар тіпті

XIX ғасырда да жалғасын тауып жатты. Мысалы, солардың бірі - ағылшын лорды Кингсборо болған. Ол жиған-терген бар қаражатын түгелдей сарп етіп, XIX ғасырдың ортасындағы байырғы Мексика «үндістерінің» қолжазбаларын жинақтап, көлемді-көлемді бірнеше кітап бастырып шығарады. Ондағы Кингсбороның басты мақсаты — Мексиканы мекен еткен ацтек, майя, т.с.с. «үндістердің» бәрі дерлік тікелей Израильден қуылған он тайпадан тараған ұрпақтар екенін дәлелдеу болған. Бірақ лордтың үміті ақталмай қалады. Баспадан шығарған әлгі кітаптары өтпей, оған жұмсаған 32000 фунт стерлинг ақшасы түгелдей күйіп кетеді. «Жығылғанға жұдырық» демекші, аталмыш кітаптарға жұмсалған қағаздың иесі қарызын өтемегені үшін оны Дублин түрмесіне қаматып тастайды. Бейшара болған Кингсборо сол жерде безгек ауруына шалдығып, көп ұзамай жан тапсырады. Сонымен, о дүниеге аттанған Кингсборомен бірге америкалық «үндістердің» арғы тегін еврейлерден тарататын жасанды гипотеза да тарих архивіне жол тартады. Өйткені бұл болжамның ешбір қисыны да, ғылыми негізі де жоқ болатын.

Милослав Стингл келтірген деректерге қарағанда, XVII ғасырда америкалық «үндістердің» арғы тегі жөнінде жоғарыда аталған пікірлермен қоса шындыққа мүлде жанаспайтын басқа пікірлердің де қатар жүргенін байқауға болады. Мысалы, Латвияда болып қайтқан Эңрико Мартинес атты бір испандық Рига қаласының маңында тұратын адамдардың, шамасы каранимдер болуы керек, «үндістерге» өте қатты ұқсайтындығын көлденең тартып, соның негізінде «үндістер» Латвиядан тараған деген тұжырым жасайды. Енді біреулер «үндістерді» байырғы теңіз жиһангерлері болып саналатын финикиліктердің ұрпақтары десе, қайсы біреулер оларды татарларға теліген. «Үндістердің» арғы тегін Рим әскерлері талқандаған Карфагеннен қашып шыққан босқындардан таратушылар да кездескен. Тіпті оларды байырғы шумерлерден, малайлықтардан, Африка берберлерінен, мысырлықтардан немесе Молук аралдарын мекендеушілерден тарататындар да ұшырасқан. Ал ұлты ағылшын, аты шулы теңіз қарақшысы Уолтер Рэли болса, инка «үндістерінің» көсемі Манко Капакты, тіпті, британдық корсар деп бөсіпті.

XIX ғасырдың сексенінші жылдары америкалық «үндістердің» арғы тегі жөнінде және бір жаңа теория пайда болады. Бұл теорияның авторы Флорентино Амегино есімді Аргентинаның белгілі палеонтологы еді. Ғалымның пайымдауынша, жер шарының әр түкпірін мекен ететін адамзат баласы о бастан-ақ бір тектен тарамаған, керісінше олар бір-біріне байланыссыз-ақ әр жерде өз бетімен пайда болған, яғни әлемде полигенизм ошақтары орын алған-мыс. Амегиноның ойынша, ондай ошақтар жер бетінде сегіз болған. Демек, бұл теория негізге алынатын болса, «үндістер» басқа жақтан ауып келмеген, керісінше, Америка материктерінің өзінде жаратылған болып шығады. Амегино ұсынған жоғарыдағы теорияны белсене жақтаушылардың бірі, әйгілі чех саяхатшысы Альберто Войтех Брич құлашын Амегинодан да алысқа сермепті. Ол тіпті «үндістер» ғана емес, бүкіл адам баласы мен сүтқоректі жануарлар да о баста Оңтүстік Америкада, дәлірек айтқанда, Патагонияда пайда болып, одан Африкаға, одан Азия арқылы Солтүстік Америкаға бастапқы қалпынан мүлде өзгеріп, қайта оралған деп батыл тұжырым жасайды. Ол бұл тұжырымды 1907 жылы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу кезінде жер қойнауынан өзі тапқан «байырғы адамның» қаңқа сүйегіне негіздеп айтқан болатын. Алайда, жаңағы археологиялық материалдарды ғалымдар тереңірек зерттеген кезде, оның байырғы адам емес, маңдай

сүйегі қазіргі заман адамының маңдай сүйегіне қатты ұқсайтын жыртқыш аң екені анықталады. Сөйтіп, соңғы теория да іс жүзінде дәлелденбей, бұға айналып, жайына қалады.

XX ғасырда ғалымдар байырғы америкалықтардың арғы тегін Еуропадан, Африкадан немесе Таяу Шығыстан іздеуді тоқтатады. Енді олардың тегін Азия, Австралия, Антарктида сияқты материктер мен соларға таяу жатқан мұхиттардағы аралдардан іздеу қолға алына бастайды. Соның нәтижесінде тағы да жаңа болжамдар мен соны тұжырымдарға жол ашылады. Сондай болжамдардың бірін португалдық антрополог Мендес Корреа ұсынған болатын. Ғалымның пайымдауынша, америкалық «үндістердің» арғы тектері о баста Австралиядан қоныс аударған және олар теңіз арқылы емес, Американың оңтүстік қиыр шетіндегі Отты Жерге Тасмания және антарктикалық аралдар тізбегі арқылы келіп жеткен. Бірақ ол болжамның да ешбір қисыны жоқ. Өйткені олай деуге екі себеп бар. Біріншіден, адам баласының ондай шексіз алыс сапар шегуіне Антарктиканың қатыгез климаты мүмкіндік бере қоймағаны айдан анық. Екіншіден, әлгі болжамды дәлелдейтін бірде-бір археологиялық айғақ күні бүгінге дейін табылмай отыр.

Өйткенмен, бірен-саран болса да бұл болжамды қолдаушылар мен қостаушылар да табыла кеткен. Солардың бірі Франция ғалымы Поль Риве болатын [Rivet 1926]. Поль Риве малай-полинезиялық кейбір тайпалар мен Оңтүстік Америкадағы Патагония және Отты Жер аймақтарын мекен ететін чон «үндістерінің» этнографиясы мен сөздік қорларын зерттей келе, әлгілердің арасында белгілі бір жақындық бар деген қорытындыға келеді. Мұндай тұжырым жасамас бұрын, П.Риве алдымен, жоғарыда атап өткендей, малай-полинезиялық тайпалар мен америкалық «үндістерді» этнографиялық тұрғыдан салыстыра келе, оларды жақындастыратын мына бір ұғымдарға назар аударды:

- 1) гамак (аспалы төсек);
- 2) аспалы көпір;
- 3) қару ретінде алыстан лақтыратын тақтайша;
- 4) үрме трубка;
- 5) балшықтан жасалған оқпен ататын садақ;
- 6) олжалыққа алынған адамның бас сүйегі;
- 7) Пана сыбызғысы;
- 8) дабыл соғу үшін қолданылатын жарғақ барабан;
- 9) сазды үн шығаратын садақ;
- 10) труба тәріздес ұлу;
- 11) ағаш қабығынан жасалатын ішімдік — тапу;
- 12) тіс қашау немесе қосымша тіс салу;
- 13) қаралы сәтте саусақ кесу;
- 14) бас сүйекті тесіп ем жасау;
- 15) ағаш басына баспана салу;
- 16) ойлы-қырлы жерді текшелеп өңдеу тәсілі;
- 17) ұлу — ақша;
- 18) адамды мас қылатын ішімдік жасау кезінде ашығу процесін тездететін дән мен тамырды шайнап ұнтақтау;
- 19) тоқу станогы;
- 20) бумеранг

т.с.с. Бұдан әрі П.Риве лингвистикалық материалдарды, атап айтқанда, малай, полинезия тілдері мен Америкадағы Калифорния, Мексика жерін мекендейтін хока тобына жататын «үндістердің» тілдерінің арасындағы жақындықты көлденең тартады. Бас-аяғы америкалық хока тобына кіретін 38, меланезиялық 263, полинезиялық 37, микронезиялық 10, индонезиялық (малайлық) 187 тілдің сөздік қорынан қотарып алынған лингвистикалық материал тізбегі келтіріледі. Бірақ, өкінішке орай, осыншама материалдың молдығына қарамастан, ғылыми тұрғыдан ешбір лингвистикалық сараптама жасалмаған. Сөздер тізбек-тізбегімен беріледі де, негізгі француз сөздері алфавит тәртібімен орналастырылады. Жұмыстың соңында әлгі тілдерде кездесетін кейбір ұқсас сөздердің негізінде П.Риве мынандай тұжырым жасайды: америкалық «үндістердің» тектік құрамында төрт халықтың, атап айтқанда, австралиялықтардың, малай-полинезиялықтардың, азиялықтардың және эскимстардың үлестері бар.

Алайда, жоғарыда аталған Меңдес Корреа секілді Польш Ривенің пікірін де ғалымдардың көпшілігі қолдамайды, себебі америкалық «үндістердің» арғы тегінің Азиядан шыққандығын дәлелдейтін археологиялық айғақтар мен лингвистикалық айғақтар П.Риве келтірген дәлелдерден әлдеқайда басым жатыр. Мысалы, «үндіс» тілдері мен солтүстік шығыс Азия халықтарының тілдеріндегі ұқсастықтар жөнінде терең зерттеу жұмыстарын жүргізген америкалық ғалым Эдуард Сэпирдің [Sapir E. Language, 1921] келтірген айғақтары жоғарыда айтылған П.Ривенің пікірін толықтай жоққа шығарады.

Жоғарыда аталған әр түрлі тұжырымдар мен болжамдарды сараптай келе, америкалық «үндістердің» арғы тегінің басқа жақтан емес, тек қана Азиядан қоныс аударғандығы дау турғызбайтын шындық деуге толық негіз бар. Өйткені бұл тұжырымда дәлелсіз құрғақ пайымдаулардан гөрі ғылымның ең соңғы жетістіктері мен әдістемелік талаптарына сәйкес келетін соматологиялық, морфологиялық, краниологиялық, генетикалық, антропологиялық, геологиялық, археологиялық және лингвистикалық зерттеу жұмыстарының салықалы нәтижелері мен салмақты дәлелдері жатыр.

Сонымен, “сайысқа” түскен сан-алуан болжамдардың ішінен ғылыми негізі терең, дәйектілігі салмақты азиялық көзқарас басымдыққа ие болып, жеңіп шықты. Бірақ бұл басқа гипотезалар мүлде қате немесе түкке тұрғысыз деген ұғымды білдірмейді. Керісінше, өзге пайымдар, пікірлер немесе болжамдар мен көзқарастардың да алатын орны ерекше. Олай болмаған жағдайда мәселені жан-жақты талқылау мүмкін болмас еді. Әрі шындыққа да көз жеткізу оңай болмас еді. Ғылыми талқы, әдетте, шындыққа жол ашады. Сосын, қабылданбаған болжамдардың ішіндегі идеялардың бәрі бірдей қате деуге болмайды. Олардың да кейбірі тартымды және нанымды айғақтарға негізделген. Олар назардан тыс қалған жоқ, қайта жеңіп шыққан көзқарасты байыта түскеніне дау жоқ. Мәселен, сондай балама болжамдардың ішінде ерекше көзге түсетін бірегейі - Джеймс Черчвардтың гипотезасы. Оны басқалардан ерекше етіп тұрған басты себеп - оның нағыз балама тарихқа қатысты екендігі.

Ағылшын полковнигі Черчвард 1886-жылы Индияда әскери қызметте жүргенде бір индуc дін қызметшісімен достасады. Әлгі индуc оған жүздеген жылдар бойы ғибадатхананың бір қуысында сақтаулы жатқан тасқа басылған ескі жазулардың (“накаль жазулары”) сырын ашуға көмектеседі. Байырғы жазулар ұмыт болған өркениет жайлы сыр шертеді. Әлгі өркениет өте ерте заманда Тынық Мұхиттағы материкте пайда болып, гүлденеді де, соңыра алапат апаттан соң өзінен көп бұрын өмір сүрген Атлантиданың тағдырын қайталап, су түбіне кетеді.

Джеймс Черчвард қалған ғұмырын ғайып болған әлгі өркениеттен аман қалған белгілерді іздеуге арнайды. Индиядан соң ол Бирмада, Оңтүстік теңіздерінің аралдарында, Австралияда, сосын, әрине, Америка континенттерінде, Аляскада, Аризонада және Мексикада болады. Сонымен қатар ол майялардың тарихымен, геологиямен, ескі діндермен, археологиямен, физикамен, тіл білімімен т.с.с. айналысады. Сөйте келе, біздің әлемнің балама тарихын жазады [Черчвард 1997].

Бүкіләлемдік балама тарихта Америкаға да орын берілген. Оны сипаттай отырып, Черчвард бұл континенттерде адамдар қай кезде пайда болған, олар қайдан келген деген сұрақтарды айналып өте алмайды, әрине. Полковник әлгі сауалдарға мүддірместен:

“Америкаға адамдар Му деген ел мен оның колонияларынан келген”, - деп, тіке жауап қайтарады. Бірақ география мамандары мен тарихшыларға беймәлім бұл қандай ел болуы мүмкін? Ал Черчвард болса, ол елді “адамзаттың байырғы отаны” дейді.

Ғалымның топшылауына, әлгі континент солтүстіктегі Гавай аралдарынан басталып, мұхиттың оңтүстік жағалауына дейін созылып жатқан. Оның оңтүстік шекарасы Пасха мен Фиджи аралдарын жалғастыратын сызықпен шектелген. Му елінің территориясы батыстан шығысқа 5000 мильге, ал солтүстіктен оңтүстікке 3000 мильге созылып жатқан. Континент тар бұғаздар мен теңіздер жалғастыратын үш үлкен жеке құрылықтардан тұрған. Му елінің халқы бір-бірінен ерекшеленетін 10 тайпадан тұратын 64 миллион адамды құраған. Басым көпшілігі ақ нәсілді, қалғандары сары, қоңыр және қара түсті болған.

Му елі адамзат өркениетінің орталығы мен отаны болған. Бірақ дамудың шарықтау шегіне жеткен кезде, аяқ астынан алапат апат болып, жер сілкінісі мен вулкандардың атылуы қатар келген. Отқа оранған Му елін таудай толқындар жайпап, континент құрып кеткен.

Джеймс Черчвардтың пайымдауына, Му елінің гүлдену тарихы мен құрдымға кетуі жоғарыда аталған “накаль таблицаларында” жазылып қалған. Му елінің тарихта болғанын растайтын байырғы жазуларды көптеп табуға болады. Мәселен, олар Британия музейінде сақтаулы тұрған классикалық үнді эпосы “Рамаанда” немесе “Троан қолжазбасында” кездеседі. Байырғы майялардың Юкатанда жарық көрген бұл кітабы – “Му елі” туралы баян. Тағы бір дерек көзі – “Кортес кодексі”. Бұл кітаптың жарық көрген кезі де “Троан қолжазбасымен” тұспа-тұс келеді. Бұлармен қоса “Лхаса жылнамасы”, сол сияқты Мысыр, Грекия, Орталық Америка жән Мексикадан табылған жүздеген құжаттармен қатар АҚШ-тың батыс штаттарындғы жартастарда да жазулар қалған. Сақталып қалған ғибадатхана ғимараттарының қалдықтарында көрініс тапқан дизайн мен декоративтік символдар да құрдымға кеткен Му елінен хабар береді.

Черчвардтың пайымдауына, Оңтүстік теңіздерінің кейбір аралдарында, атап айтқанда, Пасха, Мангаиада, Тонгатапуда, Понапеде және Мариан аралдарында Му дәуірінен хабар беретін тастан тұрғызылған байырғы ғибадатханалар мен қираған ғимараттардың үйінділері кездеседі. Мәселен, Юкатандағы Ушмаль қаласында жартылай қираған ғибадатхананың қабырғасына “Біздер келген батыстағы жерлерге арналады” деген ескерткіш жазу тамғаланған. Ал Мехико қаласының оңтүстік батысындағы көркем пирамида қабырғаларына көрік беріп тұрған жазуларға қарағанда, әлгі пирамида да ұмыт болған “батыстағы жерлерге” бағышталған ескерткіш екені байқалады.

Черчвард Мысырда, Бирмада, Индияда, Жапонияда, Қытайда, Оңтүстік теңіз аралдарында, Орталық және Оңтүстік Америкада, сол сияқты солтүстік Американың “үндіс” тайпаларында және басқа да байырғы өркениет орталықтарында табылған кейбір көне символдар мен аңыздардың соншама ұқсастығына назар аударып, әлгі мәліметтер тек бір ғана дерек көзінен, яғни Му елінен тамыр алған болуы керек деген пайымға иек артады.

Жоғарыда аталған құжаттар мен олардағы Му елі туралы деректер шыныменен-ақ кездесетін сияқты. Бірақ қазіргі ғылым (демек, қазіргі көпшілік білетін әлем тарихы) із-тозсыз жоғалып кеткен әлгі континентті мойындамайды. Сондықтан оған орын тек балама тарихтан беріледі. Басын ашып айту керек, әлгі тарихты зерттеген немесе “жасаған” жалғыз Джеймс Черчвард

Саркофагқа алып баратын баспалдақтар

емес. “Му” деген атауды айналымға алғаш рет Брассер де Бурбур деген ғалым майя жазуларының сырын ашатын балама кілт ретінде кіргізген болатын. Себебі “Троан қолжазбасынан” ол Му елін жойып жіберген жойқын вулкан туралы оқыпты. Майя жұмбағын зерттеген Огюст Ле Планжо дейтін және бір белгілі ғалым да майя қолжазбаларында Му елінің жойылып кеткені туралы мәліметтің шын мәнінде бар екенін растаған. Юкатандағы көміліп қалған байырғы қалаларды аршып алуға алғаш кіріскендердің бірі ретінде ол майя жазулары мен Египет иероглифтерінің арасындағы байланысты табуға тырысқан. Ле Планжо адамзаттың байырғы отаны Му елі екені туралы гипотезаны жан-тәнімен қолдаған. Бірақ Му елін ол... Атлантида деп пайымдаған.

Сонымен, Джеймс Черчвардтың балама тарихы бойынша, Америкада адамдар қалай пайда болған деген сұрақтың жауабы оп-оңай шешіле салады. Мұнда алғаш келгендер, әрине, сол опат болған Му континентінен қоныс аударғандар болып шығады. Сосын, ол адамдар ол маңға апаттан бұрын келген. Бұл “қай кезде орын алған?” деген сұраққа да Черчвард қиналмай жауап береді. Оның есебі бойынша, Майя патшалығы Му елінің Орталық Америкадағы колонияларының бірі болған әрі ол патшалық әлгі заманнан 35000 жыл бұрын өмір сүрген. Демек, Му өркениетінің пайда болуы әлдеқайда бұрын орын алған. “Адамзаттың байырғы отаны” болған Му елінің гүлденген шағы, ең кем дегенде, 50000 жыл бұрын, ал құрдымға кетуі, шамамен, 12000 жыл бұрын орын алған.

Адамдардың Солтүстік Америкада қашан пайда болғаны туралы сөз қозғайтын болсақ, бұл жөнінде нақты айғақтар жоқтың қасы деуге болады. Бірақ хоупи, зунья және пуэбло “үндістерінің” ескі аңыздарында олардың Америкаға қайықпен батыс жақтан келіп жеткені туралы айтылады. Ендеше, олардың Жаңа Әлемге келген кезін жанама айғақтарға сүйене отырып, осыдан 12500 жыл бұрын орын алған деп топшылауға болады. Демек, пуэбло “үндістері” тікелей Му елінен келген болса, онда олардың Америка материгінде өмір сүріп келе жатқанына 12000 жылдан кем болмауы тиіс [Черчвард 1997].

Черчвард өзі ұсынған әрбір болжамды өз пайдасына шешу үшін, кейде тым артық кетіп, негізгі тұжырымдарын дүдәмал айғақтармен дәлелдеуге тырысқан. Соның бір мысалы мынау. Оның ойынша, Юкатан жарты аралының солтүстігіне қоныстанып, келе-келе көбейіп, бүкіл Мексика мен Орталық Америкаға тараған халықтардың бәрі де моңғолтекестер болған. Олар онда Азиядан келмегенде қайдан келеді? Бірақ Черчвард үшін “азиялық” версия тым “ескі әрі қарабайыр” секілді болып көрінеді. Сондықтан моңғолтекестер Америкаға Му елінен келіп қоныстанған деп шорт кеседі. Бірақ әлгі елге о баста олар... Азиядан келген деп топшылайды.

Адамзаттың Тынық мұхитта “байырғы отаны” болғаны жайлы және оның бағзы заманда опат болғанының бұлтартпайтын дәлелдері жоқ. Черчвард ондай айғақтар келтірмейді. Оның зерттеу тақырыбының өзегі, шынымен де адамзат тарихына дейінгі заман мен дәуірде өмір сүріп, құрдымға кеткен Му елі сияқты. Бірақ ғалым келтірген айғақтардың бүгінгі “үндістердің” тарихи тамырына ешбір қатысы жоқ. Екіншіден, “Му гипотезасындағы” адамдардың Жаңа Әлемде пайда болу хронологиясы жоғарыда сөз болған алғашқы қоныстану “тізбектері” немесе “толқындарымен” біршама үйлеседі.

Алайда Черчвардтың ең ғажап әрі оқырманды бей-жай қалтырмайтын тұсы — оның лингвистикалық пайымдары. Олардың кейбіреуін нағыз мәдени феномен деуге болады.

Американың Аризона штаты Джеймс Черчвардтың аса ден қойған аймағы болатын. Полковниктің пайымдауынша, бұл штат - Му елінен қоныс аударған байырғы адамдар қалдырған іздерге толы мекен болып есептеледі. Ал осы жолдардың авторы - өзім де Аризонаға Черчвардтан соң жүзден аса жыл кейін ат басын тіреп, Аризонаның археологтар үшін, оның ішінде тек классикалық археология өкілдері емес, лингвистикалық археологиямен айналысатын ғалымдар үшін де таптырмайтын алқап екеніне көз жеткізіп қайтқанымды жасырмаймын. Сол жерде жүргізген жан-жақты зерттеу жұмысымның нәтижесі жергілікті “үндістердің” тілдері мен әлемге тарап кеткен түркі тілдерінің арасында белгілі

бір ұқсастықтардың бар екенін дәйекті дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Өмірде жиі болып жататыны сияқты, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары бұл саладағы зерттеу жұмыстарымды бастап кетуге кездейсоқ жағдай себеп болды. Ол кезде Алматыдағы Қазақ педагогикалық шетел тілдері институтының оқу істері жөніндегі проректоры болатынмын. Қазір бұл оқу орны Абылай хан атындағы Қазақтың халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті болып аталады. Американың Аризона штатына қарасты Тусон қаласы Еліміздің бұрынғы астанасы Алматымен бауырласып, өз қаламыздың мәрі мені Тусонға уәкіл етіп жіберген болатын. Тусондықтардың шын ықыласымен жіберген шақыруын қуана қабылдап, қасыма ағылшын тілін жетілдіруге іріктеп алған он шақты студентке бас болып Америкаға аттанып кеттім. Онда келісімен студенттер Аризона университетіне тіркеліп, оқуларын бастап кетті. Ал мен болсам, әлгі оқу орнында алғаш рет қазақ тілінен сабақ бере бастадым. Апталық жүктеме - сегіз сағат. Қалған уақытымды университеттің қоры өте бай кітапханасында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысыма бағыштадым.

Қазақ тілінен менен дәріс алған американдық топтың дені студенттер мен жас мұғалімдер болатын. Бірақ олармен бірге сабаққа алпыс сегіз жасар Диссауэр деген азамат та қатысып жүрді. Ол арғы тегі неміс бизнесменнің отбасында дүниеге келіпті. Балалық шағын рентген аппаратын сатумен айналысатын әкесімен бірге көп жыл бойы Түркияда – Стамбулда өткізгендіктен түрік тілін емін-еркін меңгеріп алыпты. Қазақ тілінің түркі тобына кіретінін білетіндіктен, ола менің сабақтарыма қызығушылық танытып, әдейі қатысып жүргенін жасырмады. Сабақтан кейін менімен сұқпат құрып, түркі тобына жататын басқа тілдер туралы айтып беруімді өтіңді. “Ондай тілдер баршылық. Мәселен, олардың қатарына қазақ тілінен басқа түрік, әзербайжан, түрікмен, өзбек, башқұрт, татар, алтай, құмық, қарачай-балқар, тува, саха, хакас, шор және гагауз сияқты, бас-аяғы қырыққа тарта тілдер жатады,” - деймін мен оған.

Сіз Қазақстанның қай жерінде тудыңыз?

Еліміздің Алматы облысының оңтүстік шығысындағы әйгілі Хантәңірі шыңының етегінде дүниеге келіпмін.

Онда сіз тауларды ұнататын болдыңыз ғой!

Дәл солай.

Олай болса, Тусон - өзіңіз көріп тұрғандай, жан-жағын таулар қоршап тұрған қала. Ол кезінде шалқып жатқан, бірақ кейін тартылып қалған көлдің орнында тұр. “Үндістердің” тілінде бұл “Шук сон”, яғни “Қара көл” немесе “қара су” деген ұғымды білдіреді.

Өңгіме соңында Диссауэр маған тау аралап қайтуға ұсыныс жасады. Мен бірден келісе кеттім. Сонымен, Диссауэрдің көлігіне отырып алып, тауға бет алдық. Кенеттен менің көзіме, жол бойындағы белгілердің бірі болуы керек, “Baba Toak” деген сөз тіркесі оттай басылды. Бұл таудың аты болар деген ой сап ете қалды. Өйткені әлгі тіркес Түрікменстандағы Небит-даг немесе Қырымдағы Карадаг, Аюдаг ия болмаса Қазақстандағы Алатау, Қаратау сынды топонимдерге ұқсас болып көрінді. Көлікті тоқтатып, әлгі сөз тіркесін суретке басып алдым да Диссауэрден оның мағынасын сұрадым. “Бақа тау,” - дейді ол маған. Түйсігім алдамаған болды ғой деп, жерден жеті қоян тапқандай қуандым.

Зерттеу жұмысым осылайша кенеттен басталды. Келесі күні ертемен кітапханаға жетіп, жергілікті топонимдерді іздестіруге кірістім. Іздеген жоғым бірден табылды. Жергілікті “үндіс” тілдерінің бірінен doag, thoag (тау) немесе tonk (дөң) деген сөздерді кездестірдім. Аризонада аяғы тауға бітетін он шақты топонимдік сөз тіркестері бар екені анықталды.

Алтын шыққан жерді белден қаз демекші, мен енді басқа “үндіс” тілдерінің сөздіктерін ақтарып, олардың түркі тілдерімен байланысын зерттеуге бел байладым. Бұл маған қиындық туғызған жоқ. Өйткені кандидаттық және докторлық диссертацияларым қазақ және түркі тілдеріндегі табу мен эвфемиздерді басқа тілдердегі осы құбылыстармен шендестіре зерттеуге арналғандықтан, салыстырмалы лингвистика маған жақсы таныс болатын. Мәселен, түркі халықтарының тыйымдары бір-біріне өте ұқсас болып келеді. Дәл сондай ұқсастықтарды Америкалық “үндістерінің” мәдени-әлеуметтік құндылықтарынан да табуға болады. Мысалы, екі жақтағы қасқыр мен аққуға байланысты тыйымдар өте ұқсас. Навахо “үндістерінің” мал санауға салатын тыйымдары да түркі халықтарының сондай тыйымдарынан аумайды. Осыған қарап, этномәдени және этнолингвистикалық тұрғыдан, америкалық “үндістердің” арғы тегі түркі емес пе екен деген болжамның туындағанын жасырмаймын. Өйткені ондай ұқсастықтар жайдан-жай болмайды ғой.

Шындығында да солай болып шықты. Табылған ұқсастықтар белгілі бір жүйелі сырдың барын аңғартты. Бұл мәселеге кезінде Диего Ланда есімді испандық миссионердің де назар аударғаны қосымша түрткі болды.

Табылған параллельдердің дұрыстығын түркі тілдеріндегі кейбір сан есімдер мен америкалық “үндістердің” юто-ацтек тобына жататын тарахумара және майя тілдеріндегі сан есімдердің ұқсастығы да қуаттай түсті. Бір, екі, үш деген сандар екі жаққа да ортақ болып шықты. Оның үстіне, әдетте, бірден онға дейінгі сан есімдер өзгеріске өте сирек ұшырайды әрі олар өте тұрақты келеді. Бұл заңдылық лингвистикада көптен белгілі. Сонымен қатар Америкада ең байырғы өркениеттердің бірін қалыптастырған майя тіліндегі кел және кет деген етістіктердің түркі тілдеріндегі баламаларының айтылуы ғана емес, жазылуы мен мағынасы жағынан да ұқсас болуы көп нәрсені аңғартты.

Майялармен қоса конкистадорлардың ацтектер мен инктердің де мәдениеттерін жойып жібергені белгілі. Қатыгез жау олардың қалаларын талқандап, қирамағанын өртеп, қалғанын жермен жексен еткен. Бірақ отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын бір ғаламат дүние бар. Ол – тіл. Сондықтан болар, майялардың байырғы өркениеті күйреп қалса да тілі өлмеген. Ол замандардан бері мыңдаған жылдар өтсе де, тіл әлі тірі! Оның диалектілері де сақталып қалған. Майя тілінде қазіргі кезде Жаңа Әлемнің бірнеше елдері сөйлейді. Бір айқын мысал мынау: Юкатан жарты аралында “Bakalar” деген көл бар. Испандық миссионер көрсеткен этимологиясы – кәдімгі біздің тілдегі бақалар. Морфологиялық тұрғыдан, бұл бақа деген түбір сөз бен лар деген көптік жалғаудан тұрады. Демек, әлгі көлдің бақалы болғаны ғой.

Немесе келесі мысалға назар аударайық. 1552-жылы жоғарыда аталған испандық миссионер қағазға түсірген Юкатан жарты аралындағы Таш иице, Тулум, Ялкау, Яшин, Яш чилан, Цибинче, Туле, Калак мул, Коба, Ак, Чама, Кок уин, Дауле, Исбор, Аймар, Усимасынта, немесе Оңтүстік Америкадағы Ир Уя, Тунга секілді майя топонимдеріне татар ғалымы М.Арибжанов та назар аударып, олардың түркі сөздері мен сөз тіркестеріне өте ұқсайтынын тілге тиек еткен [Арибжанов 1976; Каримуллин 1976]. Қазақ тілінің нормаларына сәйкестендірсек, жоғарыдағы майя топонимдері былайша сөйлер еді: Тас іші, Тұлым, Жалқау, Жасын, Жас жылан, Шыбыншы, Толы, Қалақ мол, Қоба, Ақ, Көк ойын, т.с.с. Ұқсастық көзге ұрып тұр. Мұны кездейсоқтық деп айту қиын. Керісінше, мұнда бір сыр-сандықтың тығулы жатқаны байқалады.

Демек, лингвистикалық археологияның негізгі мақсаты да осындай ұқсастықтар мен заңдылықтарды тарих қойнауынан “қазып алып”, зерттеп-зерделеп, бүгінгі күннің кәдесіне жарату дер едім. Меніңше, “лингвистикалық археология” деген терминнің еш оғаштығы жоқ. Керісінше, бұл термин салыстырмалы лингвистикаға ауадай қажет сияқты. Себебі дәуір өзгерген сайын тіл де өзгеріп отырады. Бұл - бұлжымайтын заңдылық. Қоғам дамыған сайын жаңа идеялар мен технологиялар, жаңа ұғымдар пайда болады. Ескі идеялар мен технологиялар айналымнан шығып, тарих қойнауына жол тартады. Соның салдарынан бір жағынан тілдің сөздік қоры неологизмдермен толығып отырса, екінші жағынан, ескірген ұғымдардың атаулары архаизмге айналып, қолданыстан шығып отырады. Мәселен, Шекспир заманынан бері төрт ғасырдан аса уақыт өтті. Ал қазіргі ағылшындар ұлы драматургтың өз заманында жазған дүниелерінің бәрін бірдей түсіне бермейді. Бұған таңданудың қажеті жоқ. Өйткені Шекспир заманындағы ағылшын тілі мен бүгінгі ағылшын тілінің арасында айтарлықтай айырмашылық бар. Бұл айырмашылық екі замандағы ағылшын тілінің сөздік қорынан да, сөздік құрамынан да, грамматикалық, фонетикалық және морфологиялық заңдылықтарынан да айқын байқалады.

Ал Американың байырғы халықтарының, яғни жергілікті “үндістердің” тілдеріне байланысты айтатын болсақ, уақыт арақашықтығы мұнда ондаған мың жылдармен есептелетінін ұмытпаған жөн. Оның сыртында әлгі халықтардың тілдерінің де өте көп екенін, дәлірек айтқанда, екі мыңның үстіне шығып кететінін де ескерген жөн. Ендеше, осыдан 20-30 мың жыл бұрын Азиядан Америкаға қоныс аударған кез-келген этнос тілі өзінің бастапқы күйінен қаншалықты алыстап кететінін елестету қиынға соқпаса керек. Демек, өзінің байырғы отанынан мыңдаған жылдар бұрын Америкаға қоныс аударған жұрттың тілі мен бүгінгі Азиялықтардың тілдерінен ұқсастық іздеу бір тамшы сүтті теңізге тамызып, соның қаймағын іздеумен тең. Одан гөрі қазіргі “үндістердің” сөздіктерінен, аңыз-ертегілерінен немесе бұрынғы қалпын сақтап қалған жоғарыдағыдай топонимдерінен олардың түркілік Азиядан шыққандығын дәлелдейтін айғақтар іздеу, яғни лингвистикалық археологиямен шұғылдану әлдеқайда тиімді.

Ондай айғақтарды “қазып алу” мүмкіндігі де жеткілікті. Ол қандай мүмкіндіктер болуы мүмкін? Мысалы, логикалық болжам жасау мүмкіндігі. Меніңше, америкалық “үндіс” тілдерінің Азиядан тарағанын дәлелдейтін айғақтарды ең алдымен Беринг бұғазына тиіп тұрған Азия материгі мен Аляскадан іздестірсен ойда қонымды көрінеді. Егер ұқсастықтар бар болса, ең әуелі олар эскимостар мен оларға көршілес алеуттердің тілдерінен байқалуы тиіс. Қуанышқа орай, бәрі де біз болжағандай болып шықты. Мәселен, Д.Х.Вебстер мен В.Зибелл және С.А.Якобсон құрастырған эскимос тілінің сөздіктерінен айтылуы жағынан да, мағынасы жағынан да түркі тілдерінің көпшілігіне, оның ішінде қазақ тіліне де ортақ дәл сондай сөздермен [Hrdlicka 1942] сәйкес: ата — ата; әке; atiga — аттасым; атаага — атам; akkaga — ағам; аана — ана; аанага - әжем; aullaktuk — аулақтау; каяак — қайық; annun — аң; kirgavik — қырғи; tattirgak — тырна; annaak, akmak — шақпақ (тас); manpa — мына; erte — ерте; emuk — ему сияқты сөздерді кездестіреміз. Сонымен қатар ата, ана, қайық деген сөздер эскимос тілімен туыстас алеут тіліне де ортақ екені дәлелденіп отыр. Мұндай материалдар тек эскимос немесе алеут тілдерімен ғана шектелмейді. Тайға таңба басқандай бұлтартпас дәлелдерді басқа тілдерден де кездестіріп отырмыз. Мысалы, Америка Құрама Штаттарының оңтүстік батысындағы Аризона

күні бүгінге дейін мекен етіп келе жатқан ежелгі америкалық этностардың бірі — папаголар (папаго — бұршақ жейтін адамдар деген ұғымды білдіреді — Ә.А.). Америкалық «үндістердің» юто-ацтек тілдер тобына кіретін папаголықтар мақта деген ұғымды да, мақтадан тоқылған бұйымдарды да tokih, яғни тоқы деген сөз арқылы білдіреді. Сонымен қатар папаго — ағылшын сөздігіндегі doag, thoag (даг, тау), tonk (дөң), ba:b (баба, ата), ka: k (қақпас, әже), ali (әлди), salivi (шалбар) сияқты сөздердің түркі тілдеріндегі баламаларымен түбірлес әрі мағыналас екенін де жоққа шығару мүмкін емес.

Аризона штатындағы Алматымен бауырлас Тусон қаласының солтүстік жағында орналасқан таулардың бір сілемі Baba Toak, яғни Бақатау екеніне ондағы құрамында toak (тау) сөзі кездесетін байырғы америкалықтардан қалған жер атауларының жалпы саны онға тарта екеніне біз жоғарыда тоқталғанбыз. Олардың ішінде Shuak Toak (Қаратау), Ki-na Toak (Бурлытау) секілді жер атаулары да кездеседі.

Осы тұста басын ашып айта кететін бір мәселе, жоғарыда аталған юто-ацтек тілдер тобына папагодан бөлек және жиырмага тарта тілдер мен диалектілер, атап айтқанда, Аризонадағы пима, хоупи, Мексика жеріндегі ацтек, тарахумара, яки, майо, кора сияқты тілдер де кіреді.

Хоупи «үндістері» туралы арнайы еңбек жазған Фрэнк Ватерз хоупи тілінің юто-ацтек тілдер тобына жататынын, хоупилердің о баста Беринг бұғазы арқылы Американың оңтүстік батысындағы Аризона жеріне келіп қоныс тепкенін және олардың моңғолтекес екенін әрбір жаңа туған хоупи нәрестесінің жамбасында болатын «моңғол дағы» байқататынын сөз етеді [Dobyns 1983]. Фрэнк Ватерз бұл пікірді белгілі антрополог Гарольд Стерлинг Глэвдиннің «Азиядан шыққан адамдар» атты ғылыми еңбегіне сүйене отырып жазған [Thornton 1987].

Фрэнк Ватерз келтірген және бір-екі пікірге тоқталмай өту мүмкін емес. Ғалым ескі дәуірден осы заманға дейін жазылған жыланамалар мен тарихи мұрағаттарды ой елегінен өткізе отырып, былай дейді: «Азиядан Америкаға теңіз арқылы өту Викингтер мен Колумбтың Атлант мұхиты арқылы жасаған сапарларынан көп ғасырлар бұрын басталған. Бұл жөнінде қытай тілінде жазылған ең көне классикалық еңбектің аты - «Shan Khai King». Бұл кітап шамамен біздің заманымызға дейінгі 2250 жылдары жазылған. Сол еңбекте Ұлы шығыс теңізін кесіп өтіп, ар жақтағы 2000 мильге созылған құрлықта жасалған сапар суреттеледі. Көпке дейін ертегі мен аңызға баланып келген бұл еңбек осы күнгі Американың көз тартар жерлерінің, оның ішінде Ұлы нұрлы каньон және басқа жерлердің нақтылы географиялық сипаттамасы екені дәлелденіп отыр. Мұндағы «Ұлы шығыс теңізінің» Тынық мұхит екенін, 2000 мильге созылған құрлықтың қазіргі Солтүстік Америка, ал «Ұлы нұрлы каньонның» бұл күндегі Гранд Каньон екенін байқау қиын емес. Демек, бұдан шығатын қорытынды — қытай жиыангерлері Америка материгін біздің заманымыздан 2250 жыл бұрын ашқан. Ендеше, Америка Азия әлеміне Колумбтан 3742 жыл бұрын белгілі болған десек, асырып айтқандық болмайды.

Мән бермеуге болмайтын Ф.Ватерз келтірген екінші дерек те таңдандырмай қоймайды. Ол былай. Бір ескі кітапта [Shaffer 1992] жазылған материал бойынша, біздің заманымыздың 668-1175 жылдары аралығында қазіргі Мексика орналасқан жерге лек-лек моңғолтекестер келіп қоныстанған. Олар Моңғолияның Толлан деген аймағынан келген. Ол аймақ Байкал көлі мен Толы өзенінің бойына жақын орналасқандықтан Анахуак (Су бойы) болып аталған. Теңізден өтіп келген соң әлгі моңғолтекестер жаңа

Ай пирамидасы

Майя күнтізбесі

Майя жазулары (иероглифтер)

мекендеріне өздерінің байырғы жер-су атауларын беріп, оларды да Толлан, Тула деп атай бастаған. Кейінірек ол өңір де су бойына жақын орналасқандықтан Анахуак болып аталып кеткен, себебі ол заманда қазіргі Мехико қаласы орналасқан жерде шалқар көл жатқан. Ал көлдің жағасын жайлаған халық өздерін нахуатлактар деп атаған және өздерінің о баста Ацтланнан келіп қоныстанғанын, жеті тайпаға бөлінетінін тарих қылып айтқан. Нахуа тілінде сөйлейтін халық өздерін нахуатлактар деумен қатар байырғы отаны Ацтланмен байланыстырып, ацтектер деп те атаған.

Дәл осы жерде басын ашып айта кететін бір мәселе бар. Ол - ағылшын немесе басқа Еуропа тілдерінде жазылған ғылыми әдебиетте кездесетін «монголоидтар», «монголтекестер» деген терминдерді тек монғолдармен ғана байланысты қолданылатын мағынасы шектеулі терминдер деп ұқпау қажеттігі. Біздің ойымызша, ол терминдердің мағыналық аясына Шығыс Азияны мекендейтін этностардың көпшілігі, оның ішінде түркі тектес этностар да сыйып кететінін ескерген жөн әрі бұл пікірдің негізсіз емес екенін нақты мысалдармен дәлелдеуге де болады.

Енді ацтектер жөніндегі сөзді қайта сабақтап, олардың о баста Америкаға Азиядан келіп орналасқаны рас болса, оны дәлелдейтін лингвистикалық материал бар ма, бар болса, олар қандай деген сияқты сұрақтардың жауабын іздеп көрелік. Осы мақсатпен Eliseo B. Aragon [Стингл 1984] және Rosario María Gutierrez [Rowe 1956] есімді ғалымдардың қолымен жазылған нахуа тілінің сөздіктерін зерттегенімізде құрамында түркі тілдерінің бәріне де ортақ тере (төбе) сөзі бар ацтектердің жүзден аса байырғы топонимдері мен олардың этимологиялық анықтамасын кездестірдік. Олардың кейбірі төмендегідей:

Бірінші кесте

Ichkatepek – Мақтатөбе	Kuauatepek – Бүркіттөбет
Xiutepek – Шөптөбе	Tetzontepек – Тастөбе
Xonakatepek – Пиязтөбе	Xochitepek – Гүл төбе
Xumiltepek – Қоңызтөбе	Mazatepek – Бұғытөбе
Moyotepek – Шыбынтөбе	Ocoxatepek – Құмтөбе

Мұндай топонимдер қазіргі Мексиканың оңтүстік жартысында орналасқан Веракруз, Мехико, Гуэрреро, Оахака және Чьяпас штаттарында өте жиі кездеседі. Американың үлкен атласынан бұл тайға таңба басқандай айқын көрініп тұр.

Ацтектердің Азиядан шыққандығының әрі оның түркі тектес халықтармен жақындығының тағы бір дәлелі ацтек деген этнонимнің этимологиясынан анық байқалады. Ғалым В.А.Никоновтың пікірінше, ацтек деген атау а(к)цтлан деген сөзден өрбіген. Ацтек тілінде ақ деген сөз «ақ», ал цилан деген сөз «жылан» деген ұғымдарды білдіреді.

Ацтектердің тілі сонымен қатар майя, кечуа тілдерімен де туыстас екені белгілі. Мұны кезінде Бернардо Феррарио [Ferrario 1938] дәлелдеген болатын. Түркі тілдері мен кейбір Америка «үндіс» тілдерінің жақындығы жөнінде ой қозғағандардың бірі де сол Бернардо Феррарио еді. 1935 жылы Рим қаласында өткен шығыстанушылардың он тоғызыншы халықаралық конгресінде жасаған баяндамасында кейбір морфологиялық, лексикалық және синтаксистік ұқсастықтарды негізге ала отырып, ол түркі тілдері мен кечуа тілінің арасында генетикалық жақындық бар деген соны пікірді ғылыми әлемнің алдына көлденең тартты [Ferrario 1938]. Кейінірек бұл пікірді Ж.Дюмезиль де қостады. Ол түркі тілдері мен кечуа тілін жақындастыратын дәлелдердің бірі ретінде екі жақта да префикстер мен жалғаулықтардың қолданылмайтынын тілге тиек етеді. Ж.Дюмезиль сонымен қатар кейбір фонетикалық және лексикалық ұқсастықтарға да мысал келтіре отырып, түркі тілдері мен кечуа тілінің арасындағы жақындықтың ең басты дәлелі ретінде бірден алтыға дейінгі сандардың мына ұқсастығын атайды:

Екінші кесте

Сандар	Кечуа тілінде	Көне түрікше	Чуваш тілінде
1	* phiwi	bir (bir)	пере, пер
2	iskau (iskau)	aki, iki	ике, ик
3	kimsa (kinsa)	uc (uc)	висе, вис
4	tawa	tort (tort)	тавата, тават
5	pisqa (pisqa, phisqa)	bas, bis	пилек
6	suqta, (suhta)	alti	улта, улт

Түркі тілдеріндегі кейбір сан есімдердің «үндіс» тілдеріндегі кейбір сан есімдермен ұқсас келетіндігі тек кечуа тілімен шектелмейді. Мұндай ұқсастықты біз юто-ацтек тобына жататын тарахумара тілінен де кездестірдік. Мәселен, тарахумара тіліндегі 1 және 2 сан есімдерінің түркі тілдеріндегі дәл сондай сан есімдерге өте ұқсас екенін байқамау мүмкін емес. Оның үстіне түркі тілдерінің барлығына ортақ бір және екі деген сандарға тарахумара тілінің біге, биле (біге-ті) және ока, оква [Путешествие в древность 1983] сандарының немесе майя тіліндегі 3 (osh) пен түркі тілдеріндегі 3 (үш) санының сәйкес [Rivet 1926] келуін кездейсоқтық деуге де негіз жоқ.

Америка «үндістерінің» ішінде жан-жақты дамыған бірегей жазу жүйесі тек майяларда ғана болған. Ғылымда бұл он алтыншы ғасырдан мәлім. Алайда одан бері төрт ғасыр өтсе де майя иероглифтерінің астрономия мен күнтізбелерге қатыстысы болмаса, басқасы бәз қалпында күні бүгінге дейін сыры ашылмаған жұмбақ күйінде мызғымай тұр. Осыдан мың жылдан астам уақыт бұрын ұлы майя өркениетінің тілі болған майя тілі мен оның диалектілері - бүгінде Мексика, Гватемала және Белиз мемлекеттерін мекен ететін бірнеше миллион «үндістердің» ана тілі. Тек Мексиканың өзінде ғана бұл тілде сөйлейтін «үндістердің» саны миллионға жуықтайды. Олардың ең көп шоғырланған жері - сол елдің оңтүстік шығысындағы Юкатан жарты аралы. Міне, сол Юкатанда 1562 жылы сапарда болған Диэго де Ланда есімді миссионердің қолжазбаларының орысша нұсқасын [Диэго де Ланда 1955] негізге ала отырып, татар ғалымы М.Арибжанов байырғы майя тілі мен түркі тілдерінің арасында генетикалық жақындық болуы керек деген болжам жасайды [Арибжанов 1976]. Алайда Диэго де Ландадан қалған қолжазбада жоғарыда аталған ежелгі топонимдердің не аудармасы, не этимологиясы берілмеген. Демек, М.Арибжановтың майя топонимдеріне байланысты жоғарыда айтқан болжамының қисыны болғанымен әзірге ғылыми тұрғыдан нақтылы дәлелі жоқ. Дегенмен, кезінде Диэго де Ланда испан тіліне, Ю.В.Кнорозов орыс тіліне аударған кейбір майя сөздері мен майя күнтізбесін түркі сөздерімен салыстыра отырып, майя тілі мен түркі тілдерінің арасында белгілі бір жақындық болған деген М.Арибжановтың пікірін мүлде жоққа шығаруға болмайды. Оған оның мақаласындағы мына екі кесте дәлел [Арибжанов 1976].

Үшінші кесте

Майя тілінде	Ланда аудармасы бойынша	Татарша бала-масы	Кнорозов бойынша аудармасы
кин	күн	кин (кен)	күн
кош	құс	кош	құс
ем ку	құдайдың төмен түсуі	ем ку	құдайдың төмен түсуі
ишла уль	раушан гүл	исле гуль	иісті гүл

Төртінші кесте

№	Айлардың майя тіліндегі атаулары	Зерттеушілер аудармасы	Айлардың татарша атаулары	Кнорозов аудармасы
1	Яш кин	жас күн	яш кин	жас күн
2	Моль	мол	мул	мол
3	Чен	құдық	чен	шын
4	Яш	жаңа	яш	жас
5	Сак	ақ	сак	сақ
6	Кех	бұғы	киек	бұғы киік
7	Мак	жабу (жаю)	?	?
8	Кан кин	сары күн	кан кин	қанды күн
9	Муан	бұлтты	?	?
10	Паш	барабан	?	?
11	Кайяб	көп	коеп	қую (нөсер)
12	Кумху	күн күркіреуі	кумгу	көкшілдену
13	Поп	өрме	?	?
14	Уо	бақа	оу	аң, балық аулау
15	Сип	(аң құдайының аты)	сип	сеп (себу)
16	Соц	жарқанат	соц (сос)	сүз (сүзу)
17	Цек	(мағынасы берілмеген)	цек	шешек
18	Шуль	соңы	шул	соңы

Майя тілі мен түркі тілдерінің арасындағы жақындықты А.Г.Каримуллин де құптайды [Каримуллин 1976]. Ол Ю.В.Кнорозовтың майя тілі жөнінде жазған монографиясынан [Кнорозов 1955], сол сияқты Диэго де Ланданың және басқа ғалымдардың еңбектерінен алынған майя, кечуа, сиу сөздері мен татар тілінің сөздерін салыстыра отырып, олардың арасында көптеген ұқсастық бар екенін дәлелдейтін төмендегідей мысалдар келтіреді:

Бесінші, алтыншы кестелер

Кнорозов тәржімелеген майя сөздерінің қазақшасы	Олардың татарша — қазақша мағыналары
Йаш — жасыл жаңа Кун — күн Ош — үш Ооч — ас Ич — ішінде Кулл — қол көтеру Чукул — ағаш жару Мол — мол, молшылық	Яшь — жас; яшел — жасыл Көн — күн Өч - үш Аш — ас; тағам Эч — ішек қарын, іш Кул — қол Чуку — шүку, тесу Мул - мол, молшылық
Майядан Ланда аударған сөздердің қазақшасы	Олардың татарша — қазақша мағыналары
Қош — құс Акап — нағашы аға Имиш — жеміс Ичин — құдық Аак — ақ Бака — құрбақа, бақа Ик - екі	Қош — құс Ага, ака - аға Жимеш — жеміс Эчу, эцу — ішу Ак — ақ, таза, ақшыл Бака — бақа Ике - екі

А.Г.Каримуллин пайдаланған ғылыми еңбектердің бірі сиу тілі мен түркі тілдерінің жақындығына арналған. Бұл еңбектің авторы О.Рериг сиу «үндістерінің» арасында екі жыл тұрып, олардың тілін үйренумен қатар аңыз-ертегілерін де зерттеп, сиу тілінің түркі тілдеріне жақындығын дәлелдейтін лингвистикалық материал жинаған. Олардың біразы төмендегідей:

Жетінше кесте

Сиу тілінде:	Татарша:	Қазақша:
Tan — tang	таң	таң
tani — tangi	тану	тану
Tannim	танымын	танымын
Ate	әти	әке
Ina	әни, ине	ене, ана
Ekta	яқта	жақта
Oya	аяк	аяқ
Kiwa, ozuye	куа, узу	куа, озу
Icu	эчу, эсу	ішу
Yasu, yaso	ясау	жасау
Yuta	йота	жүту
Kokta	күкте	көкте, аспанда
Koda	кода	құда (қайын)
Kajr	қыеп	қыып
Toka	тәуге	біріншіден
Tapa	туп	доп
Kan	кан	қан
Mi	мин	мен
Bagana	баганалау	баганалау
Oteliika	өту, өтелек	күйік, тамға
Karsun	кабу	қабу
Yotanka	ятанқы	жатыңқы, (орындық)

Майя тілі мен түркі тілдерінің байланысын арнайы зерттеген швед ғалымы Сигу Викандер [Wikander 1967] майя тілі мен түркі тілдеріне ортақ жүздеген сөздерді салыстыра зерттеудің нәтижесінде бұл тілдердің арасында генетикалық жақындық бар деген тұжырым жасайды. С.Викандер тілге тиек еткен лингвистикалық материалдардың қазақ тіліндегі баламаларын берсек былай болып шығар еді:

Сегізінші кесте

Майя тілінде:	Татарша:	Қазақша:
Aak	ак, ага	ақ, ағу (суға байланыста)
Baldiz	балдыз	балдыз
Bayal	бай	бай, мол
Bayal	буяу	бояу, боя
Bur	бор, бору	бүр, бүру
Cik	чык, шыгу	шық, шыгу
Iki	ике	екі
Kat	кат, кату	қат, қату (сүт қату)
Okce	үкчә	өкше
Sat	сат, сату	сат, сату
Ti	теш	тіс, тістеу
Tok	тук, тукмак	тоқпақ, тоқпақтау
Tur	тор, тору	түр, түру
Tscucul	чокыр	шұқыр
Yom	йом, йому	жым, жымдау
Tic	тік	тік (шыбық, ағаш тігу)
Ceh	киек	киік
Yax	яш, яшел	жас, жасыл

Жоғарыдағыдай екі немесе одан да көп тілдерден айтылуы жағынан да, жазылуы мен мағынасы жағынан да ұқсас сөздердің

азды-көпті табылуы ондай ұқсастықтардың себебі неде деген қисынды сұраққа алып келетіні сөзсіз. Шындығында, мұндай ұқсастық мұнда кездейсоқ болуы да мүмкін. Алайда біз куә болып отырған лингвистикалық материалдардың арасындағы ұқсастықтың кейбірі болмаса, бәрі бірдей кездейсоқтықтың нәтижесі деуге негіз жоқ. Өйткені ондай ұқсастық бір-екі тілмен не болмаса бірнеше сөзбен ғана шектеліп отырған жоқ.

Ал енді бір тілдің лексемалары екінші тілдің сөздерімен ұқсас болып қана қоймай, әлгі тілдің әліпесі болса не деуге болады? Ол ол ма, әлгі әліппе-лексемалардың көмегімен бүтіндей бір эпикалық шығарма жазылса, не деуге болады? Мәселен, ағылшын полковнигі әрі ғалым Джеймс Черчвард бүкіл әлемге біздің заманымыздың 403-жылынан бері белгілі болған грек әліпесінің эзотерикалық құпия мағынасы бар деген тұжырым жасайды. Нақтырақ айтқанда, әлгі әліппе адамзаттың байырғы отаны - Му елінің қалай опат болғанын баяндайтын мәлімет деген пікір айтады [Черчвард 1997]. Сөз жоқ, бұл пайымды, жұмсақтап айтқанда, фантастика демеуге болмайды. Олай болса, эмоцияны былай қоя тұрып, Черчвард ұсынған гипотезаға құлақ түрейік. Ол мұндай пайымға майя тілдерін зерттеудің нәтижесінде келгендігін алға тартады. Әртүрлі мәліметтер бойынша, әлгі тілдердің жалпы саны 10 топқа бөлінетін 80 диалектіден тұрады. Олардың біразы қолданыстан әлдеқашан шығып, өлі тілдерге айналған. Әлгілердің ішінен кара-майя тілін таңдап алып, ағылшын полковнигі Черчвард майя лексемаларын грек әріптерімен салғастыруға бел байлайды. Зерттеу нәтижесі олардың бір-бірімен сәйкестігін, дәлірек айтқанда, қазіргі грек әліпесінің түгелдей кара-майя лексемаларынан тұратынын анықтайды. Ендеше, Черчвард ұсынған айғақтарға назар аударайық.

Тоғызыншы кесте

Грек әліпесі мен кара-майя лексемалары

Грек әліпесі	Кара-майя лексемалары мен олардың мағыналары
Альфа	Аль (ауыр); паа (қирату); ба (су)
Бета	Бе (жүру); та (қайда, орын, жазық жер, жер)
Гамма	Ком (алу); ма (ана, жер)
Дельта	Тель (тереңдік); теңіздің түбі
Эпсилон	Эп (кедергі жасау); зил (жағаның жырылуы); оном (құйын)
Дзета	Дзэ (соғылу); та (қайда, жер т.с.с.)
Эта	Эт (бірге); ба (су)
Тета	Тэтбеба (созылу); ба (су)
Йота	Йо (күллі адамзат пен жан-жануар); та (қайда, жер т.с.с.)
Каппа	Ка (жауын, тосқауыл); паа (бүзу, кедергі болу)
Лямбда	Лам (суға бату); бе (жүру); та (қайда, жер т.с.с.)
Мю	Му (Му)
Ню	Ни (нүкте, шоқы, шың)
Кси	Кси (көтерілу, көріну)
Омикрон	Ом (айналу); ик (жел); ле (орын); он (үйіріле/соғу)
Пи	Пи (біріндеп, біріндеп орналастыру)
Ро	Ла (әзірше); бо (келіп-кету)
Сигма	Зи (суық); ик (жел); ма (жер, ана т.с.с.)
Тау	Та (қайда); у (түп, алқап/аңғар, тұңғыық т.с.с.)
Ипсилон	У (тұңғыық); па (резеруар); зи (суық); ле(орын); он (үйірілу)
Фи	Пе (келу т.с.с.); би (балшық, саз)
Хи	Хи (ауыз)
Пси	Пе (келу, кету т.с.с.); зи (бу)
Омега	О (аңда); мек (айналу); ка (жауын)

Оныншы кесте

Грек әліпшесі және оның эзотерикалық мағынасы

Грек әріптері	Қара-майя лексемалары	Сөзбе-сөз аудармасы
Альфа	Аль-паа-ба	Су қатты тулап
Бета	бе-та	ойпаң жерлерге жайылып кетті
Гамма	кам-ма	
Дельта	плель-та	төменгі жерлерге қойылған
Эпсилон	эп-зи-лон-ом	тосқауыл, жағалаулар жарылып, құйындар
Дзета	дзэта	жерге соғылды
Эта	эт-ба	сумен бірге
Тета	тэт беба-бе	Су жайылып
Йота	йо-та	тіршілік біткеннің бәрін көміп
Каппа	ка-паа	тосқауылдар жол беріп
Лямбда	лам-бе-та	жер суға батты
Мю	Му	Му
Ню	ни	Тек шыңдар ғана
Кси	кси	су бетінен қылатып
Омикрон	ом-ик-ле-он	құйын орала соғып
Пи	пи	бірте-бірте
По	ла-бо	келмейінше
Сигма	Эи-ик-ма	салқын ауа
Тау	Та-у	Бұрынғы тау аңғарлары
Ипсилон	у-па-зи-те-он	енді суық та терең тұңғық. Дөңгелек шұңқырларда
Фи	Пе-би	батпақ пайда болды
Хи	хи	аузы
Пси	Пе-зи	ашылып бу
Омега	о-мек-ка	будақтап вулкан бүрікті

Әдеби тәржіме

«Жазық жерлерге қарай жойқын су лап берді. Ойпаң жерлер суға толды. Бөгеті бар жерлер жырымдалған жағалауға айналды. Жер алапат судың тегеурінді соққыларына тап болды; жаны бардың, жан-жануарлардың бірі қалмай, су астына кетті, бөгеттер жарылып, Му елі суға батып ғайып болды. Судан тек шыңдардың төбесі ғана көрініп, салқын ауа келіп жеткенше, үйіріле соққан дауыл басылмады. Бұрынғы жазық далалар енді терең де тұңғық әрі тастай суық қоймаларға айналды. Олардың маңында батпақ жағалаулар пайда болды. Үңірейген қуыстардан будақтаған бумен қоса вулкан лавалары атқылады» [Черчвард 1997].

Джеймс Черчвардтың пайымдарына сенуге бола ма? Оны оқырманның өзіне қалдырайық. Бірақ ғалымның тарихи зерттеулері “біздің”, яғни ресми танылған тарихымызға емес, балама тарихқа арналса да, тілдердің туыстығына байланысты көтерген мәселелері өте маңызды. Біздің ойымызша, лингвистикалық археологияның мақсаты да осы болуы керек. Егер Черчвардтың “қазбалары” майя мен грек тілдерінің байырғы туыстығын дәлелдеп, ал соңғы екі ғасыр бойы ғалымдардың жүргізіп келе жатқан “қазба жұмыстары” майя тілдері мен түркі тілдерінің туыстығын құптағаны болса, онда... Онда ғылыми әділеттілікті сақтай отырып, адал зерттеушілердің дәстүрімен біздер грек тілі мен түркі тілдерінің арасындағы

туыстықты да мойындауымыз керек. Әңгіме бүгінгі емес, әрине, байырғы замандарда орын алған, тілдердің ортақ тамырдан тараған о бастағы жақындығы туралы болып отыр.

Ең жаңа ақпараттық технологиялармен қаруланған, тәуелсіз халықаралық орталықтардың жүргізген зерттеулері бойынша, грек тілінің жасы 43000 жылға теңеледі екен. Демек, түркі тілдерінің жасы да одан кем болмауға тиіс. Уақыт қойнауына жетелейтін келесі қадамдар, логика бойынша, ең байырғы ата тілге алып баратын болады. Бәлкім, лингвистикалық археологияның армандаған нысанасы да осы болар. Өкінішке орай, бұл нысанаға қол жеткізудің оңай болмайтыны да анық.

Му гипотезасының авторы о замандағы ата тілді тауып қойғандай әсер қалдырады. Черчвард үшін “адамзаттың байырғы отаны” - Му елінің тілі — ата тілдің дәл өзі секілді. Адамдар ол тілде ондаған мың жылдар бұрын сөйлеген. Демек, тіл отқа салса да жанбайтын сияқты. Му елі отқа оранып тұңғыққа батып кетсе де, оның тілі аман қалған диалектілерде әлі де қолданыста жүргені байқалады. Ата тіл туралы пайымдарды аталмыш ғалым байырғы Му отарларының, мысалы, бүгінгі Индия жерінде 20000 жылдан аса уақыт бұрын өмір сүрген Нага мемлекеті жерінен табылған мәдениет сынықтары мен жазба ескерткіштердің негізінде жасаған. Демек, нага-майя тілінің жасы да соған шамалас болған. Черчвардтың ойынша, ол 43000 жылдан кем өмір сүрмеген байырғы ата тілге ең жақын тіл болған.

Нага-майя тіліне көз жіберіп, мысалы, оны орыс тілімен салыстыратын болсақ, қызық дүниелерге тап боламыз. Мәселен, “бе” деген майя сөзін алайық. Оның мағынасы “жүру, кету, қозғалу, алға басу” деген ұғымдарды білдіреді. Ал “бе” деген түбір сөздің орыс тіліндегі мағынасы нені білдіреді? Осы түбірден өрбитін “бег” (жүгіріс), “бежать” (жүгіру) т.с.с. ұғымдар да алдыңғылармен мағыналас болып тұр емес пе? “Эи” деген сөз байырғы майя диалектінде “салқын, тоң” деген ұғымдарды білдіреді. Орыс тіліндегі “зима” (қыс) деген ұғым алдыңғыдан туындап тұрған жоқ па? Орыс тілінде эи деген түбірден басталатын сөздер аз, бірақ олар майя сөзімен мағыналас. Байырғы египеттіктердің тілінде “ка” деген сөз “жан” деген ұғымды сол сияқты “бөгет” немесе сыртқа шығып қалған “шөгінді” деген ұғымдарды білдірген. Шындығында да, байырғы майялар мен египеттіктердің нанымдарында “жан” адамның тәнін тастап, сыртқа шығып кететін екінші “сыңары” болып есептелген. Соған қарағанда, байырғы тілде сөздердің тура мағыналарымен қатар құпия, эзотерикалық мағыналары да болған. Ата тіл құрамы өте тығыз да қысқа әрі көп мағыналы сөздерден құралған сыңайлы. Мәселен, майя тіліндегі “ма” деген сөз “жер”, “ел” және орыс тіліне де тән “мать” (ана) деген ұғымдарды білдіреді. Майя сөздерін әлемнің барлық тілінен кездестіруге болады. Черчвардтың пайымдауынша, қазіргі Индияда сөйленетін тілдердің басым көпшілігі нага-майя тілінен тамыр алатыны күмән туғызбайды. Ғалымның айтысына қарағанда, жапон сөздерінің тең жартысы, сол сияқты мексикалық “үндіс” сөздерінің жартысы да сол нага-майя тіліне тиесілі сияқты. Байырғы майя сөздерін күллі Еуропа тілдерінен, әсіресе, әліпшесі кара-майя лексемаларынан тұратын грек тілінен де көруге болады [Черчвард 1997].

Ата тіл болған. Бұл гипотеза ғылымға қайшы келмейді. Адамзаттың байырғы отанында ол тіл сөйленген. Ол тілдің болуы мүмкін деген пікірдің еш зияны жоқ. Адам баласы байырғы отандағы сөйлеген тілімен бірге бүкіл әлемге тараған. Джеймс Черчвард үшін әлгі отан — Тынық Мұхитта опат болған континент. Ал біздің замандасымыз, белгілі ресейлік офтальмолог Эрнст Мулдашев үшін байырғы отан — Тибет.

Сонымен, адамзаттың байырғы отаны қайда? Уфалық

офтальмологтар бұл сұрақтың жауабына өз жолдарымен келген болатын. Эрнст Мулдашев басқаратын Бүкілресейлік көз және пластикалық хирургия орталығы адамның ұлты мен нәсілін көз аумағының 22 геометрикалық сипатының негізінде анықтайтын тәсіл ойлап тапқан-ды. Отыз бес нәсіл өкілдерінің ең толық әрі іргелі классификациясын жасаған Кеңес дәуірінің ғалымы А.Ярхоның кітабынан алынған сапалы фото көшірмелердің негізінде нәсілдер арасындағы офтальмологиялық айырмашылықтар барынша анық айқындалған. Одан кейін “орташа статистикалық көздерге” тән сипаттар есептеліп шығарылған. Әлгі сипаттар тек тибеттік нәсілге ғана тиесілі [Мулдашев 2000].

1925-1926-жылдардың аралығында Николай Рерих Тибет пен Гималайға бірнеше экспедиция жасап, адамзат баласы алдымен Тибетте пайда болып, күллі планетаға сол арадан тараған деген болжам айтқан еді. Рерих бұл пайымды тарихи және діни айғақтарды сараптаудың негізінде ұсынған. Э.Мулдашев пен оның әріптестерінің зерттеулері де Тибет жаққа сілтеме жасайды. Бұл кездейсоқ тұжырым емес сияқты, өйткені одан ары қарай жүргізілген зерттеу жұмыстың нәтижелері де соңғы көзқарастың дұрыстығын дәлелдейді.

Әлемнің әртүрлі нәсіл өкілдерінің көздерін Эрнст Мулдашев математикалық дәреженің “орташа статикалық көзге” жақындау өлшеміне сәйкес орналастырған. Нәсілдердің таралу тармақтары мен өсіп шыққан тамырлары төртеу. Басқаша айтқанда, төрт нәсілдің тибеттік нәсіл көздеріне жақындық дәрежесі, шамамен, бірдей. Олар — палео-сібірлік, оңтүстік азиялық, памирлік және арменоидтық нәсілдер. Отыз бес нәсілді таралу тармақтары мен тамырларына сәйкес бөліп тастағаннан кейін, зерттеушілер олардың өкілдерінің суреттерін әлем картасындағы өздері мекен еткен жерлерге орналастырып, олардың арасын, тамырға жақындықтарына сәйкес, сызықтармен қосып қойды. Нәтижесінде адамзаттың планета бетінде төрт бағыт бойынша жылжыған офтальмогеометриялық схема жүйесі пайда болды:

- A бағыты: Сібір — Америка — Жаңа Зеландия;
- B бағыты: Тайланд — Индонезия — Австралия;
- C бағыты: Памир — Африка;
- D бағыты: Кавказ — Еуропа — Исландия.

Әрине, біздерді ерекше қызықтыратыны Сібірден Америкаға жол тартатын ең ұзын A бағыты екені айтпаса да түсінікті болар деймін. Бұған тибеттік нәсілден басқа палео-сібірлік, орал-алтайлық, лапаноидтық, балтықтық, оңтүстік-сібірлік, орта-азиялық, эскимостық, маньчжур-корейлік, атлантикалық, тынық-мұхиттық, орталық-америкалық және полинезиялық нәсілдер кіреді.

Көздердің өзгеріп отыратын негізі жол сызығы, дәлірек айтқанда, адамзаттың көші-қоны Тибеттен басталып, Оңтүстік Сібір мен Алтайға (палео-сібір, оңтүстік-сібір, алтайлық нәсілдер) барады. Одан әрі жол шығысқа тартады. Мұнда пайда болған эскимос нәсілі Беринг бұғазынан аттап, Америка асады да, атлантикалық нәсілге (Канаданың солтүстігі мен АҚШ-тың шығысы), сол сияқты орталық-америкалық, оңтүстік-америкалық, патагониялық және тынық-мұхиттық нәсілдерге негіз болады.

Көздердің (көші-қонның) өзгеріп отыратын негізгі жол сызығынан бірнеше тармақтар бөлініп шығады. Мәселен, оңтүстік-сібір нәсілінен, эскимостарды қоспағанда, орта-азиялық және маньчжур-корейлік нәсілдер бастау алады.

“А бағытының көрсетілген аумағында адамзат Тибеттен солтүстікке қарай қоныс аударды,” - деп жазады Э. Мулдашев өзінің “Біздер кімнен тарайдық?” (“От кого мы произошли?”) деген

кітабында. “Жаңа қоныстар мен климат жағдайларына бейімделу адамның (палео-сібірлік нәсілдің) көздері мен бет әлпетінің өзгеруіне әсерін тигізбей қойған жоқ. Палео-сібірлік нәсілден орал-алтайлық нәсіл бөлініп шықты. Менің ойымша, олар - қазіргі башқұрттар мен алтайлықтар.

Орал-алтайлық нәсіл өз кезегінде батыстағы тұйық тармақтың бастау көзі болды. Оларға лапоноидтық (лопарлар) және балтық нәсілдері жатады. Соңғылардың өкілі, меніңше, финдер болуы керек. Сонымен қатар мен балтық нәсілін (мүмкін, лапоноид нәсілімен бірге) өзім көздерін зерттеген қазіргі татарлардың арғы тегі болуы мүмкін деп ойлаймын. Осы тармаққа, бәлкім, эстондықтар мен венгрлердің де қатысы бар.

Бірінен-бірі өрбитін офтальмогеометрикалық өзгеріс жүйесінің келесі кезеңі — оңтүстік-сібірлік нәсіл. Бұл — Оңтүстік Сібір мен Қазақстан жерінде кеңінен тараған нәсіл. Меніңше, бұл топқа қазіргі қазақтармен қатар көптеген Солтүстік халықтары (ненең, якут, чукча және басқалар) жатады. Оңтүстік-сібір нәсілінен үш жеке тұйық тармақтар бөлініп шығады: орта-азиялық, маньчжур-корейлік және эскимос нәсілдері. Орта-азиялық нәсілдің қатарына, бәлкім, қазіргі моңғолдар да жатады. Маньчжур-корей нәсілі - бүгінгі солтүстік қытайлықтардың, жапондықтар мен корейлердің арғы тегі. Эскимостардың тұйық тармағы Чукотка, Аляска, Канаданың солтүстік жағалауы және Гренландияға тараған.

Оңтүстік-сібір нәсілі сонымен қатар Америка континентіне тарап, онда бірте-бірте атлантикалық нәсілге (солтүстік-америкалық үндістерге) айналды. Адамзаттың Америка континентінің солтүстігінен оңтүстігіне қарай одан әрі қоныстануы кезінде нәсілдердің бір-бірімен алмасуы орын алды. Офтальмогеометрикалық өзгерістердің нәтижесінде атлантикалық нәсілден оңтүстік-америкалық нәсіл пайда болды. Ол, меніңше, алдымен Солтүстік Америкада пайда болды да, содан соң басқа нәсілдермен оншалықты араласпастан континенттің оңтүстігіне қоныс аударды. Оңтүстік-америкалық нәсілден палео-америкалық нәсіл, ал одан патагондық нәсіл туындап, ол тынық-мұхиттық тұйық нәсілге жол ашты. Офтальмогеометрикалық айғақтарға қарағанда, патагондық нәсілден орталық-америкалық нәсіл пайда болды. Ол, менің болжамымша, кейінірек Оңтүстік Америкадан Орталық Америка аймағына қоныс аударды. Бұл нәсілді қазір мексикандықтар — майялар мен ацтектер — құрайды.

Оңтүстік-америкалық нәсілден, көздердің бірізді өзгеріске ұшырау жүйесі бойынша, полинезиялық нәсіл бөлініп шықты. Ал соңғы нәсіл суда жүзе алатын құралдар жасап, Тынық мұхиттан жүзіп өтіп, ит арқасы қияндағы Жаңа Зеландияға жетті. Осы тұста Тур Хейердалды қалай еске алмайсың? Ол Тынық мұхитты кесіп өтуге болатынын қамыстан жасалған “Ра” кемесінің көмегімен дәлелдеп еді ғой. Сонымен, Жаңа Зеландия аборигендері, офтальмогеометрикалық айғақтардың нәтижесі бойынша, жақын жатқан Австралиядан емес, керісінше, қиыр алыстағы Оңтүстік Америкадан келіп жеткен. Мен сонымен қатар ло-ло деген тайпаның Жаңа Зеландиядан Тибетке жеткені туралы да оқыдым. Ендеше, Тибеттен басталған сапар Тибетпен аяқталды” [Мулдашев 2000].

Эрнст Мулдашев өзіне: “Офтальмогеометрикалық тәсілдің нәтижелері тарихи айғақтармен сәйкес келе ме?” деген сауал қоя отырып, тарихшылардың әдетте ұлттар мен ұлыстар жайында олардың тілдері мен мәдениеттеріне қарап пікір айтатынын еске салады. Бірақ Мулдашевтің пікірінше, бұл мүлде жеткіліксіз. Өйткені өзге халықпен етене жақын араласқанда ана тілдің алмасып

Фреска

кетуі әбден мүмкін. Мәселен, орыс тілі көптеген ұсақ ұлттар мен ұлыстардың ана тіліне айналып кетті. Қазір чуваш, мордва, коми секілді ұсақ этностардың арасында тек орыс тілінде сөйлеп, тек сол тілді ғана ана тіліне балайтындар өте жиі кездеседі. Басқа халықтармен тығыз араласқанда халықтың төл мәдениеті де өзгеріп кетуі мүмкін. Сондықтан тарихи шындықты дәл іздеп табу үшін нақты математикалық есепке негізделген офтальмогеометрика сияқты объективті тәсілді пайдалану қажеттігіне Эрнст Мулдашев жете назар аударады. Сонымен, офтальмогеометрикалық тәсілмен сызылған адамзаттың көші-қон бағыттарының да америкалық “үндістердің” азиялық тегі туралы гипотезаны дәлелдей түсетін дәйекті фактор екеніне Эрнст Мулдашев ешбір күмән келтірмейді. Ал біз болсақ, уфалық офтальмологтардың тиянақты жүргізген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелерін Америка континенттеріне алғаш қоныс аударғандардың байырғы отаны Азия екенін мойындататын қосымша дәйек қана емес, бүкіл әлемге кеңінен танымал жоғарыдағы гипотезаның түбегейлі теорияға айналуына сүбелі үлес қосатын теңдесі жоқ ғылыми жетістік деген ойдамыз.

Қорытынды

Сонымен америкалық “үндістердің” түпкі тегін анықтау үшін 1990 жылдан бермен қарай, олар туралы ғылымның әр саласы тұрғысынан жарық көрген зерттеулерді назардан тыс қалдырмай, үздіксіз зерттеу жұмысымен айналысып келе жатқан ғалым ретінде америкалық үндістердің о бастағы отаны алып Азия деген гипотезаны ешбір күмәнсіз де белсене қолдайтынымды оқырман байқап отыр ғой деген пікірдемін. Алайда бұл гипотезаның әлі де сол гипотеза күйінде қала беруін қызғыштай қорғайтын еуроцентристік алып күштер әлі де жеткілікті. Бірақ шындық қап түбінде жатпайды. Ерте ме, кеш пе нақты теорияға айналған шындықтың аузы буылған әлгі қапты тесіп шығатыны қақ. Себебі Азия этностары мен Американың байырғы халықтарының арасындағы жиі үзілмеген қатынастардың бар екендігіне археологиялық, этнографиялық, антропологиялық, лингвистикалық, қраниологиялық және генетикалық зерттеулердің нәтижелерімен қатар арнайы ұйымдастырылған сапалы да салмақты ғылыми экспедициялардың материалдары қоса көз жеткізеді. Бірақ аталмыш гипотезаның толыққанды теорияға айналуы үшін әлгілерден де сенімдірек дәлелдер жетіспей тұрған сияқты. Өз кезегінде олар міндетті түрде ашылады. Жетпей тұрған тізбектер, мүмкін, бұрынғыдан да тереңірек лингвистикалық зерттеулердің нәтижесінде келер деген үміттеміз. Себебі жоғарыда аталған “үндіс” тілдерінің өзге диалектілерінен де айғақтар табылуы ғажап емес. Оның үстіне, жоғарыда атап өткендей, байырғы америкалықтар екі мыңнан аса тілдер мен диалектілерде сөйлеген ғой. Сондықтан бұрын зерттелмеген тілдерден де қосымша дәлелдер шығып қалуы әбден ықтимал.

Америкаға алғашқы адамдар қашан келген деген сұрақтың да нақты жауабы әзірге жоқ. Ең кең тараған болжам бойынша, бұл ғажайып уақиға осыдан 12000 жыл бұрын орын алған және қоныс аударған алғашқы адамдар түгелдей азиялық бір тектен тараған, сондықтан олардың тілдері жалғыз ғана ата тілден тамыр алады деген пайымға саяды. Алайда археологиялық зерттеулердің нәтижелері әлгі көрсеткішті бірде 15000 жылға теңесе, енді бірде 19600 жылға, кейін 25-40 мың жылға теңестіреді. Сосын қоныс аударушылар бірнеше дүркін келді ме, бұл жағы да анық емес. Қазіргі болжам бойынша, олардың алдыңғы легі Америкаға 40-35 мың жыл бұрын, екінші легі - 28-25 мың жыл, ал соңғы үшінші легі 14-12 мың жыл бұрын қоныс аударған. Бірақ бұл шынымен солай ма? Бұл бұрынғыдан да тереңірек зерттеулерді қажет етеді. Бүгінгі таңда әлем ғылымы бұл мәселемен белсенді айналысуда.

Осыдан бес ғасыр бұрын өзі армандаған жағалауларға келіп жеткен Христофор Колумб ғаламаттай жаңа ғылыми бағыт ашқанын да, және онымен байланысты туындайтын мәселелердің бес ғасырдан кейін де шешуін таппайтынын елестете алған жоқ еді. Бүгін белгілі болып отырғандай, әлгі мәселелердің шешімі енді 21-ғасырдың еншісінде. Біздің ойымызша, тарихи ізденістер арқылы шындыққа жету үшін тек қалыптасып қалған тәсілдерді қолдану жеткіліксіз. Ол үшін әлгілермен қатар жаңа дәуір ұсынып отырған жаңа білім тәсілдері мен жаңа мүмкіндіктерді де, бұрын күтпеген жаңа айғақтарды да қатар пайдалану қажет.

Майя күнтізбесі

Майя патшасы Пакаль Вотанның саркофағы

Майя маскасы

Байырғы майялар

Майя құдайының бейнесі

MIGRATION OF THE ANCIENT “INDIANS” ANCESTORS OF AMERICAN “INDIANS” FROM ASIA AND THEIR ALTAIC ORIGIN

**Prof. Adil AKHMETOV,
Kazakhstan**

The idea of Native Americans and their heritage have always been a source of mystery. There have been countless debates over the accuracy of their legacy, and where they came from. Scientists of the world are still patiently searching for the homeland of American “Indians” or more correctly native population of America. Some think they ascend to a small group of hunting and crop collecting people, who once migrated to the New World from Asia about 12-15 thousand years ago. Others believe, on the contrary, that there were several stages of migration to America. The author of the most popular “three-stage migration” hypothesis Joseph Grinberg divided native Americans into three groups, according to their language differences. The Amerinds are “Indians” of North, Central and South America, who moved there about 11 thousand years ago. The second group is Nadene Indians - Athapascan, Apache and Navajo, inhabiting northwest of USA, Canada and Alaska for 9 thousand years. And the third group is the Eskaleutians, i.e. Eskimo and native population of the Aleutians, who came to America 5000 years ago. But archaeologists alongside with anthropologists have other points of view.

Recent discoveries in New World archaeology along with new scientific methods for analyzing data have led to new ideas regarding the origin of the first peoples of the Americas and their time of arrival.

The traditional theory presumes that the first Americans crossed the land bridge from Siberia to Alaska around 11,500 years ago and followed an

“ice-free corridor” between two large Canadian ice sheets (the Laurentide and Cordilleran) to reach unglaciated lands to the south. These first inhabitants whose archaeological sites scattered across North and South America, were called the Clovis people, named after the town in New Mexico where their fluted spear points used for hunting mammoth were first found in 1932.

There is now convincing evidence of human habitation sites that date earlier than the Clovis culture including sites located in South America. Monte Verde, a well-studied site located along a river near southern central Chile, dates 12,500 years ago. This site contains the buried remnants of ancient dwellings, stone tools including large bifacial projectile points, and preserved medicinal and edible plants. How did people manage to settle this far south at such an early date? As an answer a coastal migration route is now gaining more acceptance, rather than the older view of small bands moving on foot across the middle of the land bridge between Siberia and Alaska and into the continents. Emerging evidence suggests that people with boats moved along the Pacific coast into Alaska and northwestern Canada and eventually south to Peru and Chile by 12,500 years ago - and perhaps much earlier. Archaeological evidence in Australia, Melanesia, and Japan indicate that boats were in use as far back as 25,000 to 40,000 years ago. If that is the case the sea routes would have provided abundant food resources and easier and faster movement than land routes.

In addition to archaeological research on ancient human sites the genetics scientists had also contributed to this study. It was not until a few years ago that geneticists realized the importance of DNA in relation to things such as evolution. They practice two techniques, which usually give a good account during such reconstructions: analysis of male chromosome and of a certain DNA-type coding female line. Peter Underhill has recently discovered a specific change of male chromosome in all three language groups of American “Indians”. This fact indicates close relationship of these three groups of American natives. The scientist thinks that mutation, which formed “American” type of male chromosome, had happened about 30,000 years ago during either early stage of North America’s colonization, or in some other place, where ancestors of Americans dwelled.

Today scientists agree that roots of the American “Indians” have Asian origin. According to A. Torroni, genetics scientist from America, the DNA variety of New World Native “Indians” includes four groups – A, B, C and D.* When scientists discovered same groups in DNA of Asian Mongols, they decided that ancient “Indians’ ” motherland was situated in the east of Central Asia. At the same time scientists never considered Siberia as possible start for migration to America,

until they found the said groups in Altaian DNA with 57% frequency, which is higher than 48% Mongolian frequency and 46-55% Chinese frequency.

This discovery motivated genetics scientists from Biologic Problems of North in Magadan (Russia) to study other Siberian nations. They have studied the DNA of Tuva and Buryatya population, which belong to Asian anthropological type and origin from Trans-Baikal and Eastern Mongolia. Their ancestors inhabited territories of present Tuva and Buryatia during lower and middle Paleolithic period. DNA of Tuva and Buryatia population appeared to contain all four types of “American DNA” groups - A, B, C and D.* Tuva DNA has 72% frequency, Buryats - 52%. Such facts allowed scientists to suggest that people, inhabiting ancient South and East Siberia, most likely were ancestors of American “Indians”. American scientists, who performed an advanced research on DNAs of the Kets and Altaians from the Yenisey River Basin and Altai Mountains, respectively, discovered a unique male Y chromosome – “Siberian”, which is ancestral to original “American”, suggests the same hypothesis. On the other hand these data prove the hypothesis of Russian scientist Yu. Rychkov about an ancient society having existed somewhere in Siberia 26000 years ago and gave birth to two ethnogeny branches - Siberian and American. Thus, the recent genetic studies helped to find Siberian dwellings of “Indian” ancestors tracing back to Trans-Baikal and Baikal regions, the Sayans and Altai region.

But adventures of ancient Americans are still not over. Siberia, widely known as part of Asia, is also part of Eurasia, where the ancient people were free to move about. No wonder that detailed genetic analysis indicated European origin of “Siberian type” of male chromosome. Scientists from Magadan believe that first Siberian migrants appeared to be crossbred – their fathers were European men, and mothers Mongol women. Such race-mixed nations still live in Central Siberia. This hypothesis also corresponds to archaeological data, describing American territories.

Kennebec human skeleton, recently discovered in America and aged 9,5 thousand years, has European anthropological type, the scientists report.

Another DNA study conducted by Ugo Perego from the Sorenson Molecular Genealogy Foundation in Salt Lake City and the University of Pavia in Italy suggests that nearly all of today’s American Indians in North, Central and South America trace their ancestry to just 6 women whose descendants immigrated to America about 20,000 years ago. The result doesn’t mean that only six women gave rise to the migrants who crossed into North America from Asia in the initial migration on to the continent.

Rather, it suggests that only six women had left particular DNA legacy that persists today in about 95 percent Of American Indians.

DNA studies conducted by a group of Spanish scientists* among Quechua and Aimara speaking peoples have also observed their close genetic ties with Amerindians and Asians.

New discoveries in one or other field of study give start for reinterpretations of evidence not only from the same field but also from other fields. That is why it is quite natural that scientists are now searching for not only archaeological, paleontological, anthropological, and biological evidence to determine who the first Americans were, when they arrived in the New World, and what happened subsequently, but they are also searching for convincing linguistic evidences leading to the Asian background of the languages of Native Americans as well.

Studies of Native American languages have shown them to be extremely diverse, representing nearly two hundred distinct families, some consisting of a single language. The degree of diversity is thought to have required tens of millennia to develop through a combination of immigration into the New World and diversification through the accumulation of normal linguistic changes through time. Claims that these languages descend from only three separate linguistic stocks are regarded by most specialists as extremely unlikely.

A group of scholars (S.Wikander, M.Aribjanov, Abrar Karimullin, Polat Kaya, Otto Rohrig, Zaki Validi Togan, Mirfatih Zakiev, Adil Akhmetov) definitely confirm certain links and structural affinities between American and Turkic languages. This statement is strongly endorsed not

only by Turkic (Tuva, Altaian) heritage of Native American DNA discussed above but also numerous linguistic evidence shared by both American “Indian” and Turkic languages. In this connection I would like to draw your attention to the following tables:

Table № 1*

Types of mtDNA of populations of different continents

CONTINENT	TYPE of mtDNA	Frequency among population (%)
AFRICA	L	76
EUROPA	H	39
	I	7
	K	8
	X	RARE
ASIA	A	12
	B	4
	F	4
	M	57
	C	21
AMERICA (AMERINDS)	D	14
	A	44
	B	22
	C	18
	D	16
	X	VERY RARE

Source: I.A.Zaharov. Central Asian Heritage of First Americans

Table № 2*

Distribution of different identified mtDNA (%) among peoples of Central Asia

People	Studied samples	DNA GROUPS				OTHER ASIANS
		A	B	C	D	
ALTAIANS	92	3.3	3.3	30.4	9.8	20.7
HAKASES	54	3.7	5.6	35.2	9.3	22.0
SHORS	42	0.0	2.4	7.1	9.5	45.4
TUVA (TUVINIANS)	36	5.6	14.0	36.1	16.7	21.9
SOYOTS	34	8.8	2.9	17.6	50.0	9.0
BURYATS	40	5.0	5.0	20.0	25.0	37.5
RUSSIANS	196	0.0	0.0	0.5	0.5	0.0

This paper was presented by the author to the international conference “The peoples’ first great migrations” organized by Ambassador Oljas Suleimenov in the UNESCO headquarters in Paris in 2008,

*Бейбітшілік пен тұрақтылық - күн сайын еңбекпен қорғап,
нығайтып отыратын халық игілігі*

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,

Қазақстан халқына Жолдауынан, 11 қараша 2014 ж.

*Мир и стабильность - это общенародное достояние,
которое нужно каждодневным трудом защищать и укреплять*

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,

Послание народу Казахстана, 11 ноября 2014 г.

*Peace and stability are national property which should be protected
and consolidated by daily labour*

Nursultan NAZARBAYEV

A message to Kazakhstan people; November 11, 2014

АШАРШЫЛЫҚ

ИНАЧЕ, ЗАЧЕМ МЫ...

ДРЕВНИЕ ГОВОРИЛИ: «СЛАВНОЕ ИМЯ И МУДРАЯ КНИГА, ОСТАВЛЕННАЯ ПОСЛЕ СМЕРТИ ЧЕЛОВЕКОМ ЛУЧШЕ, ЧЕМ ДВОРЕЦ ИЛИ ЧАСОВНЯ НА КЛАДБИЩЕ». ПАМЯТЬ БЕССМЕРТНА. ЭТО ИСТИНА, ПРОВЕРЕННАЯ ВРЕМЕНЕМ. У ВСЕХ, КТО ПОМНИТ И ЗНАЕТ - ОСОБАЯ СТРОКА В БИОГРАФИИ СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ - ГОДЫ РЕПРЕССИИ, ОТГОЛОСКИ КОТОРОЙ БУДУТ ИДТИ ЧЕРЕЗ ВЕКА

В государственном архиве Акмолинской области хранятся ценные материалы, констатирующие драматические события прошлой эпохи. Это фонды партийных документов Кокшетауского областного комитета Коммунистической партии, где среди прочих документов есть персональные дела руководителей, членов партии, подвергшихся репрессии. Вот имена лишь некоторых: Аубакир Ильясов, Олжабай Айтмагамбетов, Кусаин Бимуканов, Шайхи Баянбаев, и многие другие.

Есть прекрасные строки поэтессы Л. Галицкой о гордой птице:
«Умирала птица на рассвете.

*Крылья распластала по траве.
Крик её мог слышать только ветер,
Шевеливший перья на крыле.
Не бывать ей больше в дальних странах,
И гнездо ей больше не придётся вить.
Просто выстрел и — сквозная рана...».*

Просто выстрел. И нет человека. А «нет человека — нет проблем»? Получилось так. Я напому лишь несколько имен из списка расстрельных десятков тысяч безвинно погибших.

Аубакир Ильясов - заместитель председателя Щучинского райисполкома.

ма. Досье свидетельствует: 11 января 1938 г. Щучинский райком партии Северо-Казахстанской области исключил Ильясова А.Б., работавшего заместителем председателя райисполкома из членов ВКП(б) как врага народа.

Немного находилось смельчаков среди партийно-советской номенклатуры тех лет, кто без оглядки мог выступить против перегибов в осуществлении социально-экономических задач государства, а то и откровенного произвола и беззакония в отношении населения. Неравнодушные были, но они были в меньшинстве. И среди них и наши вышеперечисленные земляки, патриоты своего государства.

Как свидетельствует дело так называемого «врага народа» А.Ильясова 1906 года рождения: образование среднее, член партии с 1927 года, осужден и расстрелян 5 октября 1938 года решением тройки УНКВД Северо-Казахстанской области. Он был «агентом японской разведки и членом антисоветской контрреволюционной националистической организации».

Трудовая деятельность Аубакира Ильясова начиналась в его родном Щучинском районе, продолжил в г. Кокшетау — батраком, затем учился в школе «кирбатрачества» в г. Петропавловске. В 1926 году прошел школу наборщиков в г. Москве. Год проработал делопроизводителем уисполкома в Петропавловске, и вновь учеба в лесном техникуме в Боровом. Учитывая его образование, компетентность и трудолюбие, назначается председателем Кокшетауского райкома союза сельскохозяйственных и лесных рабочих, через год становится секретарём партийного комитета совхоза № 13 Тонкерейского района, в 1931-1933г.г. — директором МТС села Марьевка, затем заведующий орготделом Атбасарского райкома партии. В его трудовой биографии были и другие должности — это председатель обкома союза работников зерносовхозов в г.Петропавловске, председатель Зерендинского райисполкома, заместитель председателя Щучинского райисполкома. И где бы ни трудился, какую — бы должность ни занимал, честно выполнял работу, отстаивал своё мировоззрение, пополнял свои знания и старался принести пользу своему Отечеству.

Из постановления бюро Кокшетауского областного комитета партии от 10 ноября 1989 года: «О партийной реабилитации Ильясова А.Б.». 6 февраля 1958 года военный трибунал Туркестанского военного округа отменил приговор в отношении Ильясова А.Б. и прекратил дело за отсутствием в его действиях состава преступления. В связи с чем судебными органами реабилитирован и восстановлен членом ВКП(б) с 1927 года посмертно.

В 30-е годы по мере обострения кризиса в социально — экономическом развитии в целом страны Советов широкие масштабы приобрели поиски виновных — вредителей, подрывных антисоветских элементов и участников подпольных организаций.

Олжабай Айтмагамбетов - колхозник, секретарь партийной ячейки колхоза Кзыл —тан Кокшетауского района также пополнил списки расстрельных: 5

января 1933 арестован органами ОГПУ. Кокшетауский райком партии исключает его из партии за «расхищение колхозного имущества». 13 июня 1933 году решением тройки ОГПУ осуждён к трём годам лишения свободы. 30 мая 1989 года - реабилитирован.

Уроженец Акшасорского аулсовета Кокшетауского района 1904 года рождения Олжабай Айтмагамбетов осознанно избрал путь к лучшему будущему. Прилагал свои силы и знания, стремления и энергию к построению «прекрасного далёкого». Грянули репрессии...

Они жили на свете с чувством полных хороших задумок, сил, самозабвенно верили в идею лучшей жизни, и их же за добросовестный труд, за любовь в Родине - расстреливали, отправляли в концлагеря, унижали, уничтожали, убивали.

Абсурдность предъявленных обвинений была очевидной, но это не смущало тех, кто фабриковал подобные дела. Для придания «делам» «национал — фашистов» и других «врагов народа» широкомасштабного характера была придумана версия о заключения ими блока с троцкистами и правыми.

На основе таких обвинений был репрессирован и Кусаин Бимуканов — крестьянин, 1903 года рождения из аула Махамбет, Щучинского района Кокшетауского уезда, руководитель кандидатской группы КП (б) при колхозе «Ульге —Алган».

6 сентября 1937 года был исключён из партии как агент, национал — фашист, и как враг народа. 2 декабря того же года решением тройки УНКВД Северо — Казахстанской области

осуждён по ст.58 УК РСФСР. Приговорен к расстрелу, приговор был приведён в исполнение 16 декабря 1937г. Осталась семья из пяти человек: три сына — Среда, Сабырхан, Надирхан, дочь Багила и супруга Сакип. После расстрела отца для них началась совсем иная жизнь детей «врага народа». Они не видели ни детства, ни юности, да и молодости тоже, так как их всю жизнь сопровождало клеймо детей «врага народа». Терпели издевательства, учиться было недозволено...И лишь через полвека ему вернули честное имя: 20 апреля 1989 году Кусаин Бимуканов был реабилитирован посмертно.

Определение военного трибунала Туркестанского военного округа, в то время секретного от 20 июля 1959 года констатирует: «проверкой установлено, что компрометирующих данных на инструктора Зерендинского райкома партии

Шайхи Байнбаева не имеется, а также о его принадлежности к партии Алаш — Орда, об участии в антисоветском восстании 1921 года. Он был репрессирован необоснованно». Ещё одна горькая правда, но человека уже нет.

Из скудных архивных данных известно, что Шайхи учился в городе Омске в 1919 году, на курсах по подготовке кадров. В регистрационном бланке члена ВКП(б) написано: 1895 года рождения, из крестьян — бедняков, окончил одноклассную Ташчинскую аульную школу №1, Петропавловского уезда Акмолинской области в 1916 году. После продолжил учёбу в г.Москве на двухгодичных курсах партийных работников при КУТВ имени Сталина 1931 — 1933 г.г.

Трудовую деятельность начал в 1918 году и продолжил до 1931 года учителем. После успешного окончания столичных курсов в 1933 году направлен заведующим отделом пропаганды райкома партии, затем инструктором, где и проработал до 1938 года.

Беда пришла не неожиданно: 27 мая 1938 года бюро Зерендинского райкома партии исключает из членов партии «как разоблачённого врага народа», где Шайхи Байнбаев состоял с 1926 года. 28 октября того же года решением тройки УНКВД Северо-Казахстанской области приговорен к расстрелу. Формулировка звучит так: «за участие в националистической алашординской организации, шпионские действия в пользу японской разведки». Приговор был приведён в исполнение того же дня - 28 октября 1938 года.

Эти безвестные три фамилии. За ними — сломанные, трагические судьбы нескольких поколений детей, внуков «врагов народа».

Весь Казахстан представлял единый лагерь, в котором не виделось просвета.

Просматривая дела, знакомясь с ними в ходе своей деятельности, приходишь к выводу — геноцид был осознанным: механизм уничтожения людей не был неразборчивым: истреблялся генофонд, интеллигенция, духовная составляющая нации, и те, кто стремился к образованию, кто мог бы завтра стать путеводной нитью казахского народа

Долг каждого из нас - вспомнить всех поименно, разработать проект подворового обхода каждого дома в каждом селе, пока еще жива Память. Составить списки безвинно осужденных, вывести из небытия тысячи и тысячи погибших. Иначе, зачем мы...

Gulbarshin SALYK, director of state archive of the Akmolinsk region, ethnographer

WHY TO LIVE...

THE ANCIENTS USED TO SAY, THAT "A GLORIOUS NAME AND WISE BOOK LEFT BEHIND AFTER A MAN'S DEATH IS BETTER THAN A PALACE OR A CHAPEL IN THE CEMETERY"

Memory is immortal, it is verity proved by time itself. Those who remember and know have preserved in memory years of repression as special line in the biography of older generation; the echo of those years will pass through centuries. Valuable materials which certify dramatic events of the past epoch are kept in state archive of the Akmolinsk region. These are fund of party documents of Kokshetau regional committee of the Communist party, among other documents there are personal cases of repressed leaders and members of the party. These are the name of only some of them: Aubakir Ilyassov, Olzhabay Aytmagambetov, Kussain Bimukanov, Shaykhi Bayanbayev, etc.

There are beautiful lines dedicated to a proud bird by poetess L.Galitskaya:
*«A bird with sprawled wings
Was dying at dawn.
Only wind stirring its wings
Could hear its screams.
Neither far lands nor nestling
Would await it tomorrow
It was a mere shot and wound ...».*
It was just a shot and a man was dead; it turned out that "if there is no man, there is not a problem". I should recall just a few names from the list of dozens of thousands of the executed.

Aubakir Ilyassov was deputy chairman of Shchuchinsk district executive committee. His case states that on January 11 1938 Shchuchinsk district party committee of North Kazakhstan Region expelled

Ilyassov A.B. who had been working as a deputy chairman of the district executive committee from C.P.S.U. members as a public enemy.

There were not many brave men among representatives of the Soviet and party nomenclature (Nomenklatura) who could make a stand against extremes in implementation of social and economic tasks of the government, as well as against outrageous violence and lawlessness. Those who were not indifferent were in the minority; our fellow countrymen, patriots of their land were among their ranks.

According to data in the case of so-called public enemy A.Ilyassov born in 1906, he obtained secondary education, joined the party in 1927, and was condemned and shot on October 5 1938

by NKVD troika of North Kazakhstan region. He was “an agent of the Japanese intelligence service and a member of anti-Soviet counterrevolutionary nationalistic organization”.

His professional experience started in his native Shchuchinsk district, later he proceeded as a farmhand in Kokshetau, after that he studied in a farm work school in Petropavlovsk. In 1926 he studied in typesetters' school in Moscow. For a year he worked as a clerk in Petropavlovsk executive committee, and later he studied in forestry technical school of Borovoye. Due to his education, competence and diligence, he was appointed a chairman of Kokshetau district union of agricultural and forestry workers. In a year he became a secretary of the party committee of state sheep-farm #13 in Tonkereysk district, in 1931-1933 he was a director of machine and tractor station in Maryevka village. Later he became a director of organization department in Atbassar district Party committee. His working career included other positions, such as chairman of regional committee of union of state grain farms' workers in Petropavlosk, chairman of Zerendinsk district executive committee, deputy chairman of Shchuchinsk district executive committee. Wherever he worked and whatever position he held, A.Ilyassov honestly performed his work, upheld his opinion, gained knowledge and tried to make himself useful for his homeland.

Decree of the bureau of Kokshetau regional party committee dated November 10, 1989 “On political rehabilitation of Ilyassov A.B.” states that on February 6 1958 military court of Turkestan military district recalled a sentence which had been passed on Ilyassov A.B. and dismissed the case for absence of elements of crime in the act. Thus he was rehabilitated and posthumously reinstated as a Communist party member.

In the thirties as social and economic crisis in Soviet countries gathered pace, the degree of enemy hunting, i.e. search for saboteurs, anti-Soviet subverters and members of conspirational organizations greatly increased as well.

Olzhabay Aytmagambetov was a kolkhoz member, secretary of the party cell of Kyzyl-tan kolkhoz in Kokshetau region, he was among people condemned to shooting, i.e. on January 5, 1933 he was arrested by OGPU (Joint State Political Directorate). Kokshetau district Party committee expelled him from the

communist party for “plunder of kolkhoz property”. On June 13 1933 he was sentenced to three years of imprisonment by decision of OGPU troika. On May 30 1989 O.Aytmagambetov was rehabilitated.

Olzhabay Aytmagambetov was born in 1904 in Akshasorsk aulsovet of the Kokshetau region. He deliberately chose path to a better future. He used his knowledge, applied his energy and made efforts to build bright future, but the period of repressions started.

During their lives they had good ideas, they had strength to enthusiastically believe in the idea of better life, but they were executed by shooting, sent to labour camps, humiliated and killed for their faithful labour and love for motherland.

Absurdity of the charges was obvious, but it did not disturb those who took part in fabrication of such cases. A version about their connection with Trotskyists and the Right was concocted for whipping up cases of “fascists” and other “public enemies”.

Kussain Bimukanov was also repressed on the basis of such charges. He was born in 1903 in Makhambet aul of the Shchuchinsk district of Kokshetau region, head of the candidate's group of CPb in “Ulge-Algan” kolkhoz.

On September 6, 1937 he was expelled from the party as national fascist and public enemy. On December 2nd that year by the decision of UNKVD troika of the North Kazakhstan region he was imposed death sentence under 58th article of CC of RSFSR. He was sentenced to death; the sentence was executed by shooting on December 16, 1937. He left a family of five: three sons — Sred, Sabyrkhan, Nadirkhan, daughter Bagila and wife Sakip. After their father's death, they started leading completely different life, the life of “public enemy's” children. They did not have a chance of having normal childhood or youth, as during their entire lives they were branded as public enemy's children. They had to undergo mockery and did not have a chance to study. Only after half a century he good name was cleared: on April 20, 1989 Kussain Bimukanov was posthumously rehabilitated.

Classified resolution of Turkestan military tribunal dated June 20, 1959 states, that “inspection proved that there is no compromising evidence for instructor of Zerendinsk district Party committee

Shaykhi Bayanbayev and his connection with Alash-Orda party, as well as for his participation in anti-Soviet uprising in 1921. He was wrongly repressed.” It is bitter truth.

Scarce archival data show that Shaykhi underwent a personnel training course in Omsk in 1919. His registration form of the C.P.S.U (b) indicates that he was born in 1895 in a family of poor peasants, graduated from Tainchinsk aul school #1 of the Petropavlovsk district of Akmolinsk region in 1916. He proceeded with his studies in Moscow by completing two-year course for party officials under Stalin's Communist University of the Toilers of the East in 1931-1933.

His working career started in 1918; from 1931 he had been working as a teacher until successful graduation from Moscow course in 1933 when he was appointed head of propaganda department in district Party committee, later he became an instructor in the department; he held this position till 1938.

All of a sudden, on May 27, 1938 bureau of Zerendinsk district Party committee expelled him from the party as “an exposed public enemy”, although he had been among party members since 1926. On October 28 that year he was condemned to shooting by the decision of UNKVD troika of the North Kazakhstan region. The statement reads as follows, “for participation in nationalist Alash-Orda organization and espionage activities in the interests of Japanese intelligence service.” Sentence was executed that very day, i.e. on October 28, 1938.

These three unknown names hide broken and tragic fates of several generations of children and grandchildren of “Public enemies”.

Kazakhstan used to be a labour camp without even a gleam of hope.

Looking through files, studying them you can make a conclusion that genocide had deliberate character, and mechanism for people's elimination was indiscriminate: the genefond, intelligentsia, a spiritual component of the nation, those who strove for education and could have played role of guiding thread for Kazakh nation were annihilated.

Our duty is to remember names of all the repressed, and to work out a project of visiting every yard in every village while the Memory is still alive. We should make lists of wrongly condemned and rescue thousands of deceased from the oblivion. Otherwise why do we live...

ЕНЕУСІЗ ҚАЛФАҢ БАЛФЕРИНА

*ЖУСАН
ДЖУСАН
ZHUSSAN*

Бүгінгі тәуелсіздігіміздің арқасында барымызды бағалап, жоғымызды түгендеп жатқан тұста кезінде талантына тамсандырып, халқының қадір-құрметі мен қошеметіне бөленген, күні кеше дүниеден өткен дара тұлғаларымыздың есімдерін ардақ тұтып, елге сіңірген өлшеусіз еңбегін елеусіз қалдырмай, ұрпақтарына үлгі ету — баршамызға аманат. Міне, сондай құрмет пен мәртебеге лайық өнер тарландарының бірі — кешегі 50-60 жылдары сахнаның сәніне айналып, қазақтың тұңғыш балеринасы атанған биші, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген әртісі

Нұрсұлу Тапалова.

Нұрсұлу Тапалова көзі тірісінде қазақ үшін барын берген, алтынға айырбастамас ғұмырын сыйлаған, қазақтың мәдениеті мен өнерін дамытуға күш салған; талантының арқасында дүркіреп көтеріліп, кейіннен елеусіз, ескерусіз, іздеусіз қалған жандардың бірі. «Өзі жоқтың — көзі жоқ» демекші, артында арындап тұрған іздеушісі болмаған соң ба, қазақ өнерінде өзіндік орны мен ізі бар Нұрсұлу апамыз туралы өзінің көзі кеткелі маңдытып ештеңе жазыла қоймағаны бізді де таңдандырмай қалмады. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында оның өмірі мен өнері жайында жазылған біраз материалдар мен мағлұматтарды жинақтаудың сәті түсті. «Мәңгі Ел» танымдық-тарихи журналы сол пікірлерді ықшамдап, талантты тұлғаны туған халқымен қайта бір қауыштырғанды жөн көрді.

Базарбек ТҮКІБАЙ

Тағдырдың ащы тұздығы...

2007 жылы Ақтөбе облысының 75 жылдық мерейтойы тұсында облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорын әйгілі жерлестеріміз туралы деректермен толықтыру барысында Алматыға арнайы іссапармен барып, қазақтың тұңғыш балеринасы атанған биші, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген әртісі Нұрсұлу Тапалованың өмірі мен өнеріне зерттеу жасадық.

Ал енді қолда бар деректерге сүйенсек, сонау 1934 жылы 11 жасар Нұрсұлудың көзіндегі ұшқынды көріп, бойындағы талантын тап басып таныған Ахаң, академик Ахмет Жұбанов оны өнер атты үлкен өмірге бағыттап, талабына қанат бітірген екен. Мектепте оқыған кезінен би үйірмесіне қатысқан бүлдіршін Нұрсұлу 1936 жылы қазақтың өнерпаз қыздары Күләш Байсейітова мен Шара Жиенқұловалардың атағы ауылға жеткенде солар жүрген ортаға түсуді армандайды. Ақыры арман алға жетелеп, Алматыға аттанған Нұрсұлуды театрдың көркемдік жетекшісі Қ.Жандарбеков пен балетмейстер А.Александров қамқорлықтарына алып, оған Мәскеудің не Ленинградтың хореографиялық училищелерінің ұлттық бөлімдеріне түсуге кеңес береді. Алайда, Тапалова сол театрда қалуды қалап, оқуға бармай қалады. Алғашқыда көркемөнерпаздар қатарынан қабылданған өзге әртістер секілді А.Александровтың жетекшілігіндегі театр студиясында дәріс алып, аяқ ұшына тұрып билеудің қыр-сырымен танысып, кейін кордебалетте қызмет жасай бастайды. Жас бишіге арақидік жеке билерді сеніп тапсырады. «Қыз-Жібек», «Қалқаман-Мамыр» қойылымдарында Н.Тапалова Шара Жиенқұлованы ауыстырады.

«Жеті жылдық мектепте оқып жүргенде көркемөнерпаздар көрмесінен іріктеліп, он үш жасымда Абай атындағы академиялық опера және балет театры жанындағы би мектебіне түскен едім. Соңда Күләш Байсейітованың қамқорлығында жүріп, Шара апайдың да көмегі көп көрдім. А.Александров, Г.Уланова, Е.Лифанова, Ю.Ковалев сияқты өнер иелерінің де биші болып қалыптасуыма әсері тиді», — деп жазыпты Н.Тапалова өз естелігінде.

Қазақтың біртуар бишісі 1938 жылға дейін кордебалет әртісі, кейіннен жеке балет бишісі, 1941-1953 жылдарда осы театрда прима-балерина бола жүріп, ұлттық операларда жеке билер шығарады. Сол кездегі Кеңестер одағының ұлттық билерін нақышына келтіре орындайды. «Нұрсұлу Тапалованың дайындықсыз сомдаған классикалық үлгідегі «Заремасы» нағыз Шығыстың аруы болып шықты. Оның биін көріп отырып, биге елітіп кетпеу мүмкін емес болатын. Классикалық бидің көптеген қиындықтарын өз бетімен жеңе отырып, Н.Тапалова оны түрлі образдар мен сезімдерді айшықтаудың құралы ете білді. Ол әрбір сахнаға шығардың алдында қатты толқитын, оның әр биінде өзіндік қолтаңбасы айқын көрінетін, сол кездегі талантты бишілердің арасында ерекшеленіп тұратын...», — деп жазады «Менің балетім» деген кітабында халық әртісі Болат Аюханов. Осы жылдары Н.Тапалова — «Киноконцерт», «Белая роза», «Жамбыл» — бас-аяғы жиырма шақты кинофильмдерге түсіп, актерлік қырынан да танылады. Еңбегі жанып 1947 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі»

деген құрметті атаққа ие болып, бір жылдан соң Алматы қалалық кеңесінің депутаттығына сайланады.

1953 жылы Н.Тапалова театрдан кетіп, ән-би миниатюралары жанрындағы эстрадалық салаға біржола бет бұрады. Сөйтіп, Қазақтың Мемлекеттік Жамбыл атындағы филармониясына ауысып, Кеңес Одағы мен одақтас республикалардың ән-би ансамбльдерінің жеке бишісі болып қызмет етеді. 1958 жылғы газет қиындысында Н.Тапалованың Мәскеуде өтетін қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне барар алдында туған топырағы Ақтөбе облысы жұртшылығына өз өнерін көрсеткені, сүйікті бишіміздің сол сапарына әзірлеп жүрген номерлерінің бірі — Әзірбайжанның халық әні «Джубжәләрімге» мың бұрала билеп, музыка сазына сан құбылған қимылдарымен адам жанының іңкәрлік сезімдері мен нәзік иірімдерін соншалықты терең ұғындыру үлкен талант иесінің ғана қолынан келетінін айғақтай түскен.

Осы онкүндікте «Біржан-Сара», «Абай», «Назугум», «Дударай» операларының сахналық көріністерін тамаша биімен әрлеген Нұрсұлу Тапалова қазақ би өнерін дамытуға үлес қосқаны, көрермендеріне эстетикалық-рухани ләззат сыйлағаны үшін Мәскеуден оралғаннан кейін «Құрмет белгісі» орденімен марапатталып, «Тың игеруге қатысқаны үшін» медаліне, басқа да мемлекеттік грамоталарға ие болады. 1975 жылға дейін сахнадан түспеген Н.Тапалова қазақ, қырғыз, өзбек, армян, испан, орыс және тағы басқа да ұлттардың билерін өз деңгейінде, биік талғаммен орындап отырған.

Қазақтың біртуар тұлғалары Шәкен Айманов, Нұрғиса Тілендиев, Ғарифолла Құрманғалиев, Ахмет Жұбановтармен бір сахнада өнер көрсеткен Нұрсұлу кезінде Бауыржан Момышұлы, Бақытжан Байқадамов сынды саңлақ ағалардың отбасыларымен де достасып, араласып-құраласып тұрған.

Мен Алматыда іссапарда болғанымда Нұрсұлу Тапалова жөнінде біраз мәліметтер жинап, Абай атындағы академиялық опера және балет театры директорының орынбасары Валентин Пак мырзаның көмегімен ол туралы сирек кездесетін деректер мен суреттерді, 1946-1958 жылдардағы концерттік бағдарламаларының көшірмесін де алып қайттым. Нұрсұлу апамыздың жолдасы, қазақ боксының атасы Шоқыр Бөлтекұлының көзі тірі кезінде де, кейін де мақалалар жазып, кітап шығарған белгілі публицист-қаламгер, апайды көзі тірісінде көріп, сұхбаттасқан Мейрамбек Төлепберген мен Селезнев атындағы хореографиялық училищенің хореографы Анвара Садықовалар деректер жинау барысында көп көмек көрсеткенін айта кеткім келеді.

Нұрсұлу апамызға Тәңірдің өнермен бірге сұлулықты да қоса сыйға тартқанын М.Төлепбергеннің «Шоқыр» атты кітабындағы асылдың өзі мен көзіндей болып жүрген қызы Тотының өз анасы туралы «Небір мықты қылқалам шеберлері қазақтың сұлу қыздарының суретін саларда менің анамның сымбатты мүсінімен салыстыра қарап алып барып кірісетін еді» дегенінен-ақ өмірде тал бойында міні жоқ сұлу жаратылысымен қоса сахнаның да ажарын ашып жіберетін тылсым құдіретін оның көзін көргендер тамсана

айтады. Балерина апамыз сахнада ұршықша үйіріле мың бұралып, әр қимылы текеметтің гүліндей сан құбылып, алуан бояулармен астасып, жарқ-жүрқ етіп жатқандай әсер қалдырғанымен, оның әрбір қадамы мен қозғалысының бәрі дәл есептеулі болатын, сырт көз одан қылаудай кінәрат таппай, тек ләззатқа кенелетін.

Көз көргендердің осынау естеліктерін толғана отырып жалғастырған консерваторияның халық аспаптар кафедрасының меңгерушісі Зере Бисенбаева апай: «Нұрсұлу кәсіби бишілерге зәру болып келген қазақ өнерінің олқы жерін толтырған тума талант. Ендеше, осындай алдыңғы буын өнер тарландарын ұмытпай, олардың шығармашылығын ұдайы насихаттап отырсақ, би өнерінің талай жас буын ұл-қыздары көбеймесе, азаймас еді. Мысалы, ақтөбелік жас биші Шара Нақыпбекова Нұрсұлу апасының ізін басып, «Голливуд жұлдызы» атанғаны соның айғағы», — деп ағынан жарылған.

Қазақтың маңдайына біткен қос тұлға — кезінде шандоз шеберлігімен Абай атындағы опера және балет театры, Қазақконцерт, филармония сынды өнер ордаларының ғана емес, жалпы ұлттық өнеріміздің абыройын аспандатқан Нұрсұлу Тапалова мен қазақ боксының атасы Шоқыр Бөлтекұлы Алматының Жамбыл мен Амангелді көшелерінің қиылысында орналасқан «Әртістер үйі» деп аталатын үшқабатты үйдің шағын ғана бір бөлмелі пәтерінде дүниеден өткенше өмір сүріпті. Айсұлу, Тоты атты екі қыз тәрбиелеп өсірген. Қазір Санжар, Бауыржан атты немерелері бар.

Әйгілі биші отбасының сыйлас досы әрі көршісі болған музыка зерттеушісі Петр Аравинмен кездескенімізде ол Нұрсұлудың жас кезінде алғашқы ақындар айтысына қатысқан бейнетаспаны тауып беріп, біздің мұражайымызға сыйға тартты. Бірақ, ең өкініштісі сол, Нұрсұлу апамыз бен Шоқыр ағамыз тұрған үйдің пәтеріне ұрпақтарын іздеп барғанымызда қыздары әлдеқандай себептермен көшіп кеткенін біліп, санымызды соғып қалдық. Дерегін де ешкім айта алмады. Сондай текті тұлғалардың артында қалған ұрпақтары көшуге мәжбүр болғанда «қайда бара жатырсыңдар?» деп жөн сұрайтын да ешкім болмағанына не дерсің енді. Көршілерінің айтуынша, балалары Алматының маңындағы бір ауылға қоныс аударған сыңайлы.

Бұл бірі қазақ өнерінің, екіншісі қазақ спортының бастауында тұрған көрнекті екі тұлғаның тұғырдан түскеннен кейінгі қиын тағдырының бүгінгі жалғасындай, өзгеге жалпақшешейлік танытып, өзімізге келгенде өзекке тебер өресіздігіміздің куәсіндей болып көрінді. Шіркін-ай, ұлтымыздың ардақтыларына көзі тірісінде жанашырлық танытып, қамқорлық жасар, қадіріне жетер бір жанның табылмағаны қандай өкінішті еді. Тіпті оны айтасыз, көздері кеткеннен кейін қыздарына жатақхананың да бір бөлмесін қимай, қаңғытып жіберген безбүйректікке не деуге болады. Қазір Нұрсұлу апамыздың атында Алматы мен Астанада бір көше жоқ. Мұны мәдениеттің маңайында марқайып, қарақан басының қамынан артылмай, шырт түкіріп жүрген шенеуніктер ескермесе, ең болмағанда Тәуелсіздік құрдастарының намысын оятар деген ойдамыз.

Нұрсұлу Тапалова халықтың тұрмысы титықтап, ел еңсесі көтеріле қоймаған 1998 жылы қайтыс болғанда бокстан халықаралық дәрежедегі төреші, бапкер Серік Әбдінаев бастаған спортшы қауым рәсімін жасап, марқұмды мәңгілік мекеніне апарып салыпты. Ол Нұрсұлу апамыз бен оның жұбайы Шоқыр Бөлтекұлы тірісінде қимас досы болған батыр Баукеңнің, Бауыржан Момышұлының зиратына жақын жатқанын, бірақ екеуінің де қабірі қарайтылмағанын, не белгі қойылмағанын қынжыла баяндаған. Кезінде ұлт мақтанышына айналған асылдарымыздың мұндай аянышты тағдыры, жасыратыны жоқ, біздің елдігіміз бен азаматтығымызға сын, кешірімес күнә еді. Журналистер жазып жүріп, елеусіз қалған қос дарынның басына ақыры белгі қоюға мұрындық болды.

Дүние жүзіне танымал балет дүлдүлдері Галина Уланова мен Майя Плисецкаялармен кешегі 40-жылдары Абай атындағы Академиялық опера және балет театрының сахнасында бірге өнер көрсетіп, гастролдік сапарларда бірге жүрген, «Бақшасарай фонтаны» спектаклінде олармен бірлесе жүп құрған, ұлттық хореографияның қалыптасып-дамуына бір кісідей үлес қосқан ұлағатты тұлға Нұрсұлу Тапалова қандай құрмет пен мәртебеге де лайық екенін ұмытпасақ екен, ағайын!

Зада МҰҚАШЕВА,

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қор қызметінің меңгерушісі

«Бәрінен де сен сұлу»

Өмірінің соңғы кездері, оның жанына жиналған өңкей қиқымдар талантты бишінің тасасында тұрып тас атып, басына көлеңке түсірді. Әйтеуір жан-жақтан қаумалағандар оны өз биігінен құлатқысы келіп бақты. Биші олармен тартысуындай тартысып, қырқысуындай қырқысса да, әділдігіне жете алмай, соның кесірінен 1953 жылы театрмен біржола қош айтысты. Оның талантының барлығын, алатын асуы, шығатын шыңының бұл емес екенін айтып, араша болған Болат Аюхановтың айқайы ауада қалықтап ұшып жатты. Естіген құлақ, көрген көз де болмады. Әйткенмен биші қол қусырып қарап қалмай, әйтеуір арыстанның қақпанынан азат болып, өзінше қарапайым тіршілік еткісі келді. Жамбыл атындағы филармонияның ән-би миниатюрасы жанрындағы эстрадалық салада қызмет істеді. Оның репертуарында қазақ, қырғыз, өзбек, армян, испан, орыс, тағы басқа ұлттардың билері болды. Оны бұл жерде де республикамыздың түкпір-түкпірі, алыс-жақын шетелдер де тани бастады. Оның өзіне ғана тән қимыл-қозғалысы туралы Одақ республикаларының баспасөздері бірінен-бірі қалыспай, жарыса жазып жатты. Бірақ адам баласының басына талантпен қатар түртпекті де көп берген болар, бишінің кеудесінен итеріп, түмсығын шүйіргендер ол жерде де табылды.

«Ең жаман нәрсе — өз кемшілігіңді көрмеу, ең ауыр нәрсе — сенімсіздік, ең қиын нәрсе — сенің ізгілікті ойыңды қаралау», — деп Әкім Ысқақ осындайда айтқан болар. Небір түртпектерден кейін ұлттық би өнерімен әлемдік балетті қатар бағындырған биші өмірінің соңғы сәттерінде тағдырдың тәлкегіне көп ұшырайды. Ол 1998 жылы мәңгілікке көз жұмды. Дегенмен оның қалай, не үшін қайтыс болғаны құпия қалды. Көзі тірісінде «көре алмаушылардың» қаңқу сөздерінің астында қалған, оның сыртынан «Нұрсұлу соңғы кездері ішіп кетіпті» деген өсек-аяндар ел арасында желдей есіп кеткен. Оның сол ішкілікке салынуына түрткі болған себепті ешкім де білген жоқ, есесіне баяғы қазақ қоғамындағы іштарлық таланттыларымыздың қатарын тағы бір сейілткен еді. Адам жаны қатып қалған мүсін емес, бәлкім Нұрсұлу Тапалова сол кездегі әділетсіздік пен күншілдікке төтеп бере алмаған болар. Мүмкін іште қайнаған сырды сыртқа қалай шығарарын білмей аласұрған шығар, қалай десек те, оны түсінгендер болмады, түсінсе де түсінуге тырыспады. Сол кездері әлгіндеі алыпқашпа әңгімелерді таратқандар осы жағын ойлап та көруге уақыттары болмады. Өйткені, олар бишінің тек ақ жанын қаралауға құштар еді, әйтеуір бишінің аттап басқан ізін аңдып, сөз етумен болды. Бақтааластары басынан бағын тайдыруға тырысты. Ақын Мұхтар Шахановтың «Мүмкін бізді таңар шулап өсекке, Мүмкін бізді түсінбейді көп адам» деп келетін өлең жолдары кешегі балет бишісінің аузынан түскендей ойға қалдырады.

Сондай қаңқу әңгімелерді тауып жүргендердің дені сол кезде қыз-келіншектер болады. Себебі, қыз-қырқынның көз құртына айналған қазақ боксының атасы, тұңғыш боксшы, бапкер Шоқыр Бөлтекұлы Нұрсұлумен шаңырақ көтергеннен бастап-ақ биші де ел арасында әңгіменің негізгі тақырыбына айналады. Есесіне Шоқыр Бөлтекұлы қолына қондырған бақыт құсы — Нұрсұлуын «бәрінен де сен сұлу» деп еркелетіп өткен екен. Бүгінде сол қос өнердің тарландары Шоқыр Бөлтекұлы мен Нұрсұлу Тапалованы да есімізден шығарып тастадық. Шоқыр Бөлтекұлы да боксшы, қылақаламшы болған. Оның суретшілік қырын Бейлімбет Майлиннің өзі жоғары бағалаған. Бір кездері ол қазақ өнерінің қарашаңырағы «Қазақфильмде» суретші болғанын да білмейтіндер көп.

Несін айтамыз, бүгінде сол қазақтың маңдайына біткен қос талантты да жас ұрпаққа таныстырудан қалыппыз. Бұған дейін де, әлі де ол екеуі туралы тамаша лебіздер айтқан адам баласы табылмай келеді. Есесіне олардың қазақ спорты мен өнеріне қосқан үлесін айтып та, жазып та жатқан әріптестеріміздің барына қуанамыз. Олардың қаламынан шыққан естеліктер Нұрсұлу апамыз бен Шоқыр атамызға лайықты бағасын алып бере ме екен, әлде олардың да дауыстары кезінде бишіні арам шөптерден арашалай алмай аласұрған Болат Аюхановтың күйін кештіре ме? Биші Ғайникамал Нығметжанқызы «Білесіз бе, мен ол кісіні кездейсоқ көшеден кезіктірдім. Кім біледі, мүмкін танымас па едім. Бірақ білесіз ғой, пендешілік пайыммен біреу елден ерек қымбат, не өте жадау киінсе соған назар аударатын әдет емес пе? Апаидың үстіне ілген киімінің жұпынылығы сонша, аяп кеттім. Өзіне қадалған жанарды сезді ме, ол бір сәт маған жалт етіп қарады. Жүрегім дір етті. Нұрсұлу Тапалова. Кәдімгі аты жер жаһанға жайылған Нұрсұлу апаиды ғой мынау... Өзгерген. Тек бір кездегі сұлу жүздің сарқығынан сыр шерткен қара көздегі жарқыл ғана. Тамағыма тас тұрғандай үнім шықпай қаттым да қалдым. Ол кетіп бара жатты. Егде тарқан сайын еңкейе түсетін қарапайым қара кемпірге келіңкіремейді. Сұңғақ та көңігі балериналарға тән қос табанын көлбеу тастай тәкаппар да асқақ жүріс...», — дейді өз естелігінің бірінде.

Иә, рас, бүгінде сәл атағы шықса «менмендіктен» аса алмай, «жұлдыз» ауруына шалдығып, елмен бірге жерді басуға арланып шыға келетіндер көп. Атақ үшін ар-ұятты ысырып салып, «алаған» қолы алып қалуды ғана қалайтындар жетерлік. Ал спорт пен өнер әлеміне өшпес ізін қалдырып, бірі шаршы алаңнан, енді бірі сахнадан мәңгі орнын тапса да қарапайымдылықтан айнымаған олардың соңында байлық та қалмапты. Одан да өкініштісі, олардың соңында қалған балаларына бұл қазекем көңіл айтып, қолтықтан демеуді де білген жоқ. Тірі жан иесі бұл өмірден бір емес, екі бірдей жұлдыздың ағып кеткенін ойлануға мұршасы болмады. Қазақ боксының атасы Шоқыр Бөлтекұлы мен қазақ балетінің жарық жұлдызы Нұрсұлу Тапалованың халқына қалдырғаны көп болғанымен, ұрпақтары оларға лайықты бағаларын беріп, құрметтей де алмады. Өкінішті-ақ. Әйтеуір жүректері «қазақ» деп соққан қос талантты жандар көзден кетсе де көңілден кетпесе екен деп тілейміз.

Жадыра МҮСЛІМ,
Астана қаласының тұрғыны

Шоқырдың шаңырағы

Бұрынғы Масаншы мен Жамбыл көшелерінің қиылысындағы үшқабатты әртістер үйінің бір бөлмелі пәтерінде қоңырқай ғана тірлік кешу — шоқтығы биік Шоқырдың қанағатшылдығы мен қарапайымдылығын қатар көрсетеді. Кең үй сұрап, біреудің алдына баруды ар санапты. Болмаса Дінмұхамед Қонаевтың есігін батыр Бәукең екеуінен басқа ешкім ресми рұқсатсыз, қақпай кіре алмаса керек. Айсұлу мен Ақтотыдай қос гүлі дүниеге келген тар ошақтың құны ол үшін басқадан қымбат тұрған. Шоқырдың шаңырағы біреулер үшін көзге ілгер жасау-жиһазы жоқ, қаланың тар қуыс үйі болса, қазақтың сол кездегі зиялы қауымы үшін шат-шадыман қуанышқа толы небір базарлы күндердің куәсі. «Шығыстың Заремасы» атанған Нұрсұлуға ән арнаған сазгер де, Шоқырмен елінің шоқтығын көтерген ақын да, бәрі-бәрі осы бір бөлмелі пәтердің тұрақты қонақтары. “Біздің үйде Ғарифолла Құрманғалиевтің ән шырқағаны есімде қалыпты”, — дейді Тоты Шоқырқызы. Шоқырдың боксқа сіңірген еңбегін бағалаған бір кісі «Шоқа, мынаны мініп жүріңізші», — деп астындағы су жаңа мотоциклін ұсыныпты. Әлгі азаматтың қолынан кілтті алған бойда Шоқыр бұларға көзі жыпылықтап қарап тұрған қазақтың бір қарағөз жеткіншегін «әй, бала, бері кел» — деп, шақырып алыпты да, мотоциклдің кілтін ұстата салыпты. Әлгі жомарт мырза да, түсіне де кірмейтін мотоциклді олжалаған бала да есі шығып тұрғанда Шоқаң жаяу аяңдап ұзап кетіпті.

Батыр Бәукең, Бауыржан Момышұлының өзі: «Екі-ақ нағыз қазақ бармыз, бірі — мен, бірі — Шоқыр», — дейді екен. Қылышынан қан тамған 40-жылдары өз тегін «ов» емес, «ұлы»

деп жаздырған екі қазақтың соғыстан соңғы жылдары бір-бірімен аралас-құралас өмір сүргенін білетіндер бар болу керек. Қызы Тотының айтуынша, екі «ұлы қазақ» Алматының көшесімен таяқтарын қолына алып келе жатқанда көшенің тентегі мен телісі тақ тұрады екен. «Екі жынды қазақ келе жатыр, сақ болыңдар», — деп бір-біріне белгі бермесе, олардың көшедегі бейбастақ, құлық-сұмдық әрекеттерін байқап қалатын екеуі тырағайлатып қуа жөнеледі екен әлгілерді. Кейін дүниеден озған соң да қазақтың екі ұлына қатар топырақ бұйырыпты.

Шоқыр Бөлтекұлы 1994 жылдың 6 сәуірінде 78 жасында дүниеден озды. Арада 4 жыл өткенде зайыбы Нұрсұлу Елубайқызы да қайтпас сапарға аттанды. Бірі қазақтың тұңғыш боксшысы, бірі тұңғыш кәсіби балет бишісі, бірі тұңғыш спорт шебері, бірі Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген әртісі, бірі Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген жаттықтырушысы — «қос тұңғыш» туған елінің топырағында байыз тапты. Екеуі де Кеңсайда жерленген. Айтушылар, екеуінің де басына мардымды белгі қойылмаған дейді. Шіркін, Маңғыстаудың тасынан қиып тұрып, бір-бір құлпытас қадар ма еді бастарына?! Шоқырдың бір бөлмелі пәтерінің жиі меймандарының бірі — Мұқан Төлебаев. Аллаға шүкір, ол кісі бұл күнде Алматының бір көшесін иеленіп отыр. Шоқыр атамыздың ең болмаса табанын аудармай қоныстанған құтты шаңырағы «Әртістер үйіне» бір тақтайша ілу де ешкімнің ойына келмейті.

Әнуарбек БИМАҒАМБЕТ,
белгілі баспагер

Қос талант

«Алматының күншығысында иісі қазақтың жақсы мен жайсаңы мәңгіліктыным тапқан Кеңсай қорымы жатыр. Онда кім жоқ дейсіз... Үлкен қорымның алақандай бір пұшпағында шөп-шалаң басқан бір төбешік-мола бар. Қойылған белгі тастан онда жатқандардың кім екенін ажырату да оңай емес. Білетіндер болмаса, былайғы жұрт ол жер мола екенін аңғара қоймасы хақ. Онда иісі қазақтың маңдайалды сұлуы, жұртты тамсандырған, таңғалдырған, таңдандырған биші Нұрсұлу Тапалова жатыр, онда Нұрсұлудың жары, қазақ боксының атасы атанған, қазақ даласында бокстың негізін салған атақты боксшы Шоқыр Бөлтекұлы жатыр...

Кеше қазақ үшін барын берген, алтынға айырбастамас ғұмырын сыйлаған, қазақтың мәдениетін, спортын дамытуға күш салған дара дарын — қос тұлғаның бүгін елеусіз, ескерусіз қалғаны, бұл пәниден бақиға аттанғандарына он жылдан астам уақыт өтсе де, әлі күнге моласының басы қарайтылмағаны жүрекке қыжыл, көңілге мұң ұялатады. Өзге жұрт, өз ұлтының атын асқақтатқан

дарындарын жер-көкке сыйғызбай көтермелеп, ескерткіш соғып, көшенің атын беріп, ұмытылып қалмас үшін жанталасып жатар еді. Біз ондай тірлікке бармақ тұрмақ, қос таланттың басын қарайтуға қарекет жасамай отырымыз. Енжарлық па, әлде...

Дегенмен қос таланттың артынан іздеуші де табылар, иісі қазақтың есті бір азаматы олардың басын қарайтып, құлпытас та қояр. Соған бек сенімдімін» деп газетке жазған едім. Мақала жарық көрісімен, сол кездегі Мәжіліс депутаты, белгілі азамат Ирак Елекеев қос арыстың басын қарайту жөнінде бастама көтерді. Сол-ақ екен маңғыстаулық азаматтар және Алматы қалалық спорт басқармасы қазақ боксының атасы Шоқыр Бөлтекұлы мен оның жары биші Нұрсұлу Тапалованың басына тас қойдырды.

Сейсен ӘМІРБЕКҰЛЫ,
журналист

Суреттер орталық мемлекеттік мұрағатынан алынды

О ЧЕМ ШЕПЧЕТ ВОЛЫНЫЙ ВЕТЕР КЕНСАЯ

Казахстанская независимость возвращает имена личностей, восхищавших народ своим талантом, уважением и признанием. Вместе с тем, многие из них еще остаются в неизвестности и полном забвении. И не потому, что жили они в далекие годы, когда трудно восстановить хронологию. Вовсе нет. Наше порою циничное равнодушие, прорастая мхом безразличия, стирает из памяти имена — жемчужины. Время жестоко и неумолимо вершит свой ход. В нем нет такого понятия: «оставлю на потом». Оно безжалостно размывает границы памяти, и на смену чувству вины приходит обыкновенный расчет и желание ограничить себя от обязательств. Гражданских. Собственных. Но его есть такое понятие — Совесть и Память. Эти понятия не взаимозаменяемы.

Самый знаменитый и красивый некрополь Казахстана — Кенсай. Здесь все соответствует духу просторного, свободного ущелья. Здесь в числе многих имен Казахстана нашли упокоение и заслуженная актриса Казахской ССР Нурсулу Тапалова — украшение сцены пятидесятых и шестидесятых годов, первая балерина казахского народа, и ее супруг — заслуженный тренер по боксу Шоқыр Болтекулы. Их прижизненная скромность словно отразилась на их могилах. И не всякому оценивающему некрополь с художественной точки зрения, ведомо: быть Первым — не значит остаться в памяти народной.

Нурсулу Тапалова отдала всю себя для развития казахской культуры и искусства. Благодаря таланту, в свое время прославилась, но со временем была вычеркнута из памяти, и оказалась всеми забытой.

О ней известно очень мало. Чтобы восполнить это пробел, «MgE» решил собрать воедино материалы и дать возможность читателям вспомнить талантливую казахскую балерину, испытавшую весь трагизм судьбы: от признания до полного забвения.

Путевка в жизнь от Ахмета Жубанова

В 2007 году в канун 75-летия Актюбинской области в ходе пополнения сведениями о знаменитых земляках историко-краеведческим музеем, мы специально приехали в Алматы в командировку, исследовали жизнь и творчество заслуженной актрисы КазССР Нурсулу Тапаловой, первой балерины казахского народа.

В 1934 году Нурсулу исполнилось 11 лет, когда ее талант заметил академик Ахмет Жубанов. Он и дал ей путевку в жизнь под названием «искусство». С детства Нурсулу мечтала попасть в среду, где в то время находились такие знаменитости, как Куляш Байсеитова и Шара Жиенкулова. Чтобы осуществить свою мечту, Нурсулу приезжает в Алматы и попадает под опеку художественного руководителя К. Жандарбекова и балетмейстера А. Александрова. Они советуют ей поступить в отдел народного танца хореографического училища Москвы или Ленинграда. Но Тапалова решила дальше не учиться и осталась в театре. Вначале ее приняли в художественную самодеятельность, где она под руководством балетмейстера А. Александрова занималась в студии театра, танцевала в кордебалете. Со временем молодой танцовщице стали доверять сольные танцы. В постановке «Кыз Жибек», «Калкаман-Мамыр» она дублировала Шару Жиенкулову. В своих воспоминаниях Нурсулу пишет: «Во время учебы в семилетней школе меня отобрали в смотр художественной самодеятельности. В тринадцать лет поступила в школу танца при Академическом театре оперы и балета имени Абая. Находилась под опекой Куляш Байсеитовой, помогала Шара Жиенкулова. Огромную роль в становлении как танцовщицы сыграли деятели искусств А. Александров, Г. Уланова, Е. Лифанова, Ю. Ковалев»

До 1936 года талантливая танцовщица была актрисой кордебалета, далее сольная танцовщица балета. В 1941-1953 годы прима-балерина этого театра сочиняет сольные танцы. Нурсулу искусно исполняет национальные танцы народов Советского Союза. В своей книге «Мой балет» народный артист Болат Аюханов пишет: «Нурсулу сыграла роль Заремы без классической подготовки. Все же ее Зарема

получилось настоящей восточной красавицей! Невозможно смотреть на ее танец и не восхищаться, не чувствовать приятное воодушевление. Нурсулу Топалова сумела победить все трудности традиционного классического танца благодаря своему упорству. Она вывела на сцену очень трудные образы и показала через танец их особенные чувства зрителям. Перед каждым выходом на сцену она сильно волновалась, в каждом танце у нее был своеобразный отпечаток, она особенно выделялась среди талантливых танцовщиц...»

В 1947 году ей присваивается звание заслуженного артиста КазССР, а через год становится депутатом городского совета. В эти годы она снимается в кинофильмах «Жамбыл», «Киноконцерт», «Белая роза» и этим доказывает свой артистический талант.

В 1953 году Нурсулу Топалова покинув театр, полностью переходит в жанр миниатюр песни-танца в направлении эстрады. Устраивается на работу в Государственную Казахскую филармонию имени Джамбула сольной танцовщицей Ансамбля песни и пляски народов Советского Союза. В одной из газет 1958 года есть статья, где пишется, что Нурсулу Топалова в канун Декады казахской литературы и культуры в Москве показала искусство своим землякам Актюбинской области. Один из номеров был азербайджанский народный танец «Джубжаларимге». Танцем Топалова смогла передать буквально все эмоции. В этом и заключается мастерство, под силу обладателю большого таланта.

Нурсулу Топалова танцевала в оперной постановке «Биржан-Сара», «Абай», «Назугум», «Дударай», тем самым внося большой вклад в развитие танцевального искусства. По возвращении из Москвы удостоивается ордена «Знак почета». Награждается медалью «За участие в освоении целины».

До 1975 года Нурсулу Топалова не сходит со сцены: исполняет казахские, кыргызские, узбекские, армянские, испанские, русские танцы и танцы других народов мира на очень высоком уровне. В свое время Нурсулу выступала на одной сцене совместно с такими знаменитыми личностями казахского народа как Шакем Айманов, Нургиса Тлендиев, Ғарифолла Курманғалиев, Ахмет Жубанов, дружила с семьями Бауыржана Момышулы, Бакытжана Байкадамова.

Во время командировки в Алматы собраны некоторые сведения о Нурсулу Топаловой. С помощью заместителя директора Академического театра оперы и балета имени Абая Валентина Пака удалось найти редкостные сведения, фотографии и копии концертных программ 1946-1958 годов.

В сборе сведений о казахской танцовщице Нурсулу Топаловой помог известный публицист - писатель Мейрамбек Топебергенов, который при жизни виделся и общался с ней, а также Анвар Садыков - хореограф училища имени Селезнева.

В книге М. Топебергенова «Шоқыр» дочь Нурсулу Топаловой Тоты говорит о том, что Бог подарил ее матери вместе с талантом природную красоту.

- Многие знаменитые мастера пера прежде чем рисовать красивую казахскую девушку долго общались с ней, рассматривали ее утонченную фигуру - эти воспоминания свидетельствует о том, что она обладала безупречной красотой, была украшением

сцены. Зрители замирали и восхищались ее мастерством, получали огромное удовольствие от ее танцев, где каждое движение, каждый шаг был отточен.

Заведующий кафедрой национальных инструментов консерватории Эзере Бисенбаева отметила: «Нурсулу обладала врожденным талантом. Она восполнила потребность казахской культуры в профессиональных танцовщицах. Мы должны распространять творчество нагее казахского народа: от этого талантливому молодому поколению только польза. Следуя примеру Нурсулу, молодая танцовщица Шара Накипбекова из Актобе стала голливудской звездой».

Две личности казахского народа — Нурсулу Топалова прославившая национальную культуру казахского народа всему миру и Шоқыр Болтекулы — знаменитый казахский боксер свою жизнь проживали в одной комнате в «Доме артистов» на пересечении улиц Жамбыла и Абая в Алматы. Воспитали двух дочерей - Тоты и Айсулу.

Друг семьи, сосед знаменитой танцовщицы, исследователь музыки Петр Аравин нашел и при встрече подарил нашему музею видеозапись, где впервые в молодости Нурсулу принимала участие в состязании акынов. Но, к сожалению, мы не могли найти потомков Нурсулу и Шокир, они скорее всего выехали за рубеж.

Это горькая судьба двух личностей, стоявших у истоков казахского искусства и спорта. После славы их постигло жалкое существование - свидетельство того, что чужих мы возвышаем до небес, когда дело доходит до своих, проявляем хладнокровие, безразличие, равнодушие. Сейчас сожалеем о том, что в то время не нашлось никого, кто мог бы поддержать и помочь заслуженным деятелям. Да и что можно сказать тем бюрократам, которые после их смерти выгоняют их детей из общежития на улицу?»

Ни одна улица Алматы и Астаны не названы в честь великой и скромной балерины. Если имя первой казахской балерины до сих пор не замечено чиновниками культуры, то вряд ли о ней узнают ровесники нашей независимости.

Нурсулу ушла из жизни в 1998 году. Спортивное сообщество во главе с судьей международной категории, тренером по боксу Сериком Абдиналиевым совершив все обряды, проводило ее в последний путь скромно и тихо. Впоследствии поступила информация: могила не ухожена, заброшена, хотя находится рядом с захоронением Бауыржана Момышулы.

Такая горькая судьба часто постигает наших знаменитостей, великих личностей, вносящих своим талантом вклад в процветание Казахстана и живущих при этом скромно, пребывая в гармонии с самим собой.

Мы должны поднять завесу еще над одним именем, забывая имена наших просветителей во всех смыслах этого слова - бесчеловечно, непростительно. Нурсулу Топалова в военные сороковые годы выступала со всемирно известными балеринами Галиной Улановой и Майей Плисецкой на сцене Академического театра оперы и балета имени Абая, танцевала в спектакле «Бахчисарайский фонтан». Именно она внесла огромный вклад в становление национальной хореографии.

Зада МУКАШЕВА,

Актыбинский областной историко-краеведческий музей

Настоящий талант украшает скромность и интеллигентность

Простота и скромность известного боксера и балерины проявилась в том, что они всю жизнь прожили в однокомнатной квартире трехэтажного дома для артистов на пересечении улиц Масанчи и Жамбыла города Алма-Аты, считая унижением просить у кого-то просторную квартиру исходя из своих былых заслуг перед Отечеством.

А ведь никто, кроме Шоқыра и Бауыржана Момышулы не осмеливались без приглашения приходиться к Динмухамеду Кунаеву! Положа руку на сердце, кто из нас может правдиво и честно сказать, что такими связями было бы грех не воспользоваться?

Для звездной пары (хотя, осознавали ли они, что таковые и есть на самом деле?!), самыми дорогими в их жизни были дочери Айсулу и Актоты. Квартирка Шоқыра для кого-то казалась нищей и убогой, а для интеллигенции того времени была свидетелем веселых, шумных посиделок и встреч. Музыканты, посвящавшие песни Восточной Зареме - Нурсулу, поэты, прославлявшие Шоқыра были постоянными гостями в этой тесной однокомнатной квартире. «Песни в исполнении Гарифулы Курмангалиева остались в моей памяти на всю жизнь» вспоминает Тоты Шоқыркизы.

А вот еще факт из жизни этих Богом одаренных людей, удивительным образом гармонично дополняющих друг друга. Некто, оценив заслуги Шоқыра в развитии бокса, дарит ему новый мотоцикл. Тот в свою очередь передаривает его подростку-казаху, смотрящему на него восхищенными глазами. Меценат и подросток остались стоять в изумлении, замерев в немой сцене,

глядя вслед уходящему, весело улыбающемуся Шоқыру.

Герой Советского Союза Бауыржан Момышулы сказал однажды такую фразу, и не в шутку: «Есть два настоящих казаха: один - я, второй - Шоқыр». И есть люди, знающие, что в суровые сороковые годы дружили два казаха, носившие фамилии не на «ов» как это было принято в советское время, а на «улы».

По словам дочери Тоты, когда по улицам Алма-аты шли два «улы казаха», все хулиганы стояли по стойке «смирно». Из уст в уста передавалось друг другу: «идут два дурных казаха, остерегайтесь».

После смерти их похоронили рядом. Шоқыр Болтекулы ушел из жизни в 1994 году 6 апреля в возрасте 78 лет. Спустя 4 года Нурсулу Тапалова также отошла в мир иной.

Казахский боксер и профессиональная танцовщица. Он - первый мастер спорта, она - первая казахская балерина. Он - заслуженный тренер Казахской ССР, она - заслуженная артистка Казахской ССР. Оба «первые» покоятся на своей, родной земле.

Над их изголовьем витает вольный ветер Кенсая, и нет никакого опознавательного знака, надгробной плиты. Здесь нашли полную гармонию и уединение те, кто был в полном забвении при жизни, но жил, творил, покорял, любил вопреки всему!

...И поныне никому в голову не приходит вывесить мемориальную доску на стене «Дома артистов», где долгие годы жила талантливая чета.

Ануарбек БИМАГАМБЕТ

И есть бугорок, заросший сорняком...

На восточной стороне Алматы находится Кенсай, где последний приют находит казахстанская интеллигенция. ...Есть и бугорок, заросший сорняком.

А ведь там лежит казахская красавица Нурсулу Тапалова, удивлявшая народ своими танцами и ее муж - основатель казахского бокса Шоқыр Болтекулы...«...личности посвятившие себя развитию казахской культуры и спорта остаются незамеченными, забытыми...Надеюсь, найдется тот, кто воздаст должное двум талантам» - эти слова из материала,

опубликованного мною в одной из газет. После выхода этой статьи общественный деятель, известный телеведущий, в то время действующий депутат Мажилиса Парламента РК Ирак Елекеев обратился с почином. Жители Мангистау, Управление спортом города Алматы поддержали инициативу Елекеева. Забытые имена талантливой танцовщицы Нурсулу Тапаловой и известного боксера Шоқыра Болтекулы возвращаются...

Сейсен АМИРБЕКУЛЫ, журналист

...не поняты были другими людьми...

В последние годы жизни так называемые «друзья» за спиной талантливой танцовщицы старались ее очернить. Она боролась, сопротивлялась и, не добившись справедливости, в 1953 году навсегда распрощалась с театром. За нее заступился Болат Аюханов, пытающийся доказать что Нурсулу Тапалова талантлива, и что она еще может многое. Но его голос не был услышан.

Вскоре она устраивается сольной танцовщицей Ансамбля песни и танца народов Советского Союза в Казахскую государственную филармонию имени Жамбыла. Нурсулу полностью переходит в жанр миниатюр песни- танца в направлении эстрады. В репертуаре - казахские, кыргызские, узбекские, армянские, испанские, русские танцы и танцы других народов мира. Она стала узнаваема не только в республике, но и ближнем зарубежье. О ее таланте писали, не отставая друг от друга, многие издательства Советского Союза. Но тут же нашлись ненавистники, которые при любом случае очерняли ее.

«Самое плохое — когда ты не видишь свои недостатки, самое тяжелое — недоверие, самое трудное — когда очернены благие намерения» — эти слова Акима Ыскака в полной мере относятся к жизни Нурсулу Тапаловой.

Последние годы жизни танцовщица, покорившая искусством народного танца мир подвергалась преследованию. Отчего и как умерла - остается тайной. Пустили слух, что балерина запилась. Никто не пытался выяснить причину. Кто знает, возможно несправедливость, зависть, преследование и стало поводом для употребления алкоголя, возможно, некому было высказать свою непреходящую боль, ее ведь никто и не старался понять, а круг был ограничен лишь своими родными, да двумя-тремя близкими людьми.

Старались ранить душу, словно жало, впивались злые, хлесткие слова. А она и не боролась: настоящий талант всегда теряется перед лицемерием, желчью, алчностью.

Слова поэта Мухтара Шаханова «Мүмкін бізді таңар шулап өсекке, мүмкін бізді түсінбейді көп адам» (...Для того и простеганы сплетнями мы, чтоб не поняты были другими людьми...) (перевод Е. Садвакасовой) будто сказано устами знаменитой танцовщицы...

Соперницы — женщины не могли ей простить ни ее талант, ни

ее скромность, ни ее духовное богатство, и, уж конечно, ее замужество: Нурсулу вышла замуж за настоящего мужчину, первого казахского боксера, тренера Шоқыр Болтекулы. Тапалову старались очернить перед ним, но всю жизнь Шоқыр посвящал ее свои песни.

Так, людская злоба, ненависть и равнодушие вычеркнула из памяти имена двух корифеев искусства и спорта - Нурсулу Тапаловой и Шоқыра Болтекулы.

Шоқыр Болтекулы был еще художником, его творчество высоко ценил Беимбет Майлин. В свое время он был художником «Казахфильма».

Об этих двух талантах казахского народа и раньше, и сейчас мало кто пишет.

Смогут ли воспоминания коллег о Нурсулу и Шоқыр дать их творчеству достойную оценку или как в случае с Болатом Аюхановым останутся неуслышанными?

Танцовщица Гайникамал Ныгметжанкызы пишет «...случайно на улице встретила ее. Может, не узнала бы. Мы привыкли обращать внимание на того, кто особо дорого или особо бедно одет. Женщина была одета очень бедно, стало очень жаль ее. Она заметила мой пристальный взгляд, резко взглянула на меня. Я вздрогнула: эта была всемирно известная Нурсулу... От бывшей красоты осталась только искра черных глаз. У меня к горлу будто камень подкатил. Силуэт стройного стана балерины остался в моей памяти на всю жизнь неммым укором...».

Сегодня несть числа тем, кто однажды прославившись, заболевает «звездной болезнью», витает в облаках и спуститься на землю не желает и не может. Слава и богатство заставляют забывать о человечности, милосердии, сострадании, участии.

Нурсулу Тапалова оставила светлый след в балетном искусстве. Ушел из жизни и ее супруг. Никто не заметил, как тихо угасли две души, влюбленные в свое творчество, жизнь.

Но остается надежда: заслуги первого казахского боксера Шоқыра Болтекулы и яркой звезды казахского балета Нурсулу Тапаловой будут оценены по заслугам.

Жадыра МУСИЛИМ, г. Астана

Эпилог

Однажды кем-то было сказано: «...оставить свет на утренней росе может только тот, кто жил в гармонии с самим собой» Солнечные блики росы отражены в осеннем листопаде. Вольный ветер Кенсая множит эти блики и бросает их в лица прохожим, напоминая о бренности бытия и о том, что ничто в этой жизни не может быть важным, кроме Кода Памяти...

Еркежан САДВАКАСОВА

FREE WIND OF THE KENSAY

Kazakhstan independence keeps redeeming names of personalities who used to be admired and respected for their talent. Nevertheless, plenty of names still remain in absolute obscurity and oblivion; and not because it is difficult to restore chronology for they did not live too long ago. Not at all. It is our cynic negligence, overgrown with moss of indifference, erases those names from our memory. Pace of time is cruel and inexorable; it does not leave a choice and possibility of "leaving until later". It breaks limits of memory without pity; with time, sense of guilt gets replaced with reasoning and wish for restraining yourself from obligations, both civil and your own. Still, Conscience and Memory are not interchangeable.

Kensay is the most famous and beautiful necropolis in Kazakhstan. Everything here satisfies the spirit of a spacious and free gorge. Nursulu Tapalova, the honored actor of KazSSR, who was a true decoration of the scene in the period of the fifties and sixties, first Kazakh ballerina, and her husband Shokyr Boltekuly, the honored

boxing coach, have found everlasting rest in here.

It feels like if their intravivam unpretentiousness got reflected in their graves. Not everyone who assesses the necropolis from artistic point of view may understand that being the First and remaining in people's memory is not the same.

Having dedicated her life to Kazakh people, Nursulu Tapalova devoted herself to development of the Kazakh culture and art. She was famous at her time thanks to her talent, but with the lapse of time she was forgotten.

There is not much information known about her. "MgE" decided to put together all the materials in order to repair a gap and give a chance to its readers to remember that talented Kazakh ballet dancer, who had experienced both universal recognition and absolute oblivion.

Zada MUKASHEVA,

A start in life from Akhmet Zhubanov

In 2007, on the eve of the 75th anniversary of the Aktyubinsk region we set off to Almaty on a business trip with intention to study life and work of the honorary actress of KazSSR, the first Kazakh ballerina Nursulu Tapalova. I

In 1934 when Nursulu turned 11, her talent was noticed by the academician Ahmet Zhubanov. He gave her a start in life, and this start bore the name "art." At school Nursulu was studying in a dance group. Since her childhood she was dreaming about joining the environment where she would see such celebrities as Kulyash Bayseitova and Shara Zhiyenkulova. Striving for realization of her dream, Nursulu came to Almaty and fell under the tutelage of artistic director K.Zhandarbekov and choreographer A. Aleksandrov. They gave her advice to enter the Folk Dance Department in Choreography School of Moscow or Leningrad, but Tapalova decided not to go onto further study and stay in the theatre. Initially, while taking classes from her choreographer A.Aleksandrov in drama school of the theatre, she took part in amateur performances and danced in a ballet group. With time, she started to get entrusted with solo dances. In "Kyz Zhybek", and "Kalkaman-Mamyr" stagings she was a dancing double of Shara Zhiyenkulova. Nursulu wrote in her memoirs, "While at seven-year school I was selected for participation in the amateur arts festival. At the age of thirteen I entered dance school under Abay Academic Theatre of Opera and Ballet. I was under care of Kulyaash Bayseitova; Shara Zhiyenkulova also supported and helped me. Such people of art as A.Aleksandrov,

G.Ulanova, Ye.Lifanova, Yu.Kovalev played a huge role in the process of my making as a dancer."

Until 1936, Tapalova was a dancer of corps de ballet; afterwards she became a solo ballet dancer. In 1941-1953 Nursulu was the prima ballerina of that theater; at the time she was also composing solo dances. Nursulu skillfully performed folk dances of the peoples of the Soviet Union. People's artiste Bolat Ayukhanov wrote in his book "My ballet", "Although Nursulu played the role of Zarema without undergoing classical training, her Zarema turned out to be the true Eastern beauty! You can not watch her dancing without feeling pleasant enthusiasm. Thanks to her persistence, Nursulu Tapalova managed to overcome all the difficulties of the traditional classical dance. The images she brought to the scene were very complicated and showed the public all complexity of their feelings through dance. Every time before every going on stage she was feeling nervous. She left her unique imprint on every dance; Nursulu used to stand out among other talented dancers ... "

In 1947 she was awarded the title Honorary Artist of the Kazakh SSR, and a year later she became a deputy of the city council. During these years she was acting in the movies "Jambyl", "Cinema-concert", "White Rose" and thus she proved her artistic talent.

Having left the theatre in 1953, Nursulu Tapalova shifted to a genre of song and dance miniatures in variety sphere. She assumed a position of solo dancer in Ensemble of Song and Dance of the

Soviet Union's peoples, in Jambyl Kazakh State Philharmonic. In an article of one of the 1958 newspapers, it is written that Nursulu Tapalova demonstrated her artistic skills to her fellow-townsmen from the Aktyubinsk region on the eve of Kazakh literature and culture Decade which is to be held in Moscow. Among others there was an Azeri national dance called "Jubzhalaringe." Tapalova managed to convey all her emotions through dance, which is the proof of her skill and great talent.

Nursulu Tapalova made a major contribution to dancing art development, while taking part in opera stagings of "Birzhan Sara", "Abay", "Nazugum", "Dudaray". After her return from Moscow, she was awarded the Honor Order and Medal "For the Development of Virgin Lands"

Nursulu Tapalova did not leave the stage until 1975: she brilliantly performed Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Armenian, Spanish, and Russian dances as well as dances of other peoples of the world. At her time, Nursulu performed on the stage together with such famous Kazakh personalities as Shaken Aymanov, Nurgissa Tlendiyev, Garifolla Kurmangaliyev, and Akhmet Zhubanov; she was friends with the families of Bauyrzhan Momyshuly and Bakytzhan Baykadamov.

During our business trip to Almaty, we gathered some information about Nursulu Tapalova. With the help of Valentin Pak, the Deputy Director of the Abay Academic Theatre of Opera and Ballet we managed to find rare information, photos and copies of concert programs of the period from 1946 until 1958.

A famous publicist and writer Meyrambek Tolepbergen who saw and talked to Kazakh dancer Nursulu Tapalova while she was alive, as well Anvar Sadykov, choreographer in Seleznev school helped us to collect information about her.

In the book written by M. Tolepbergen "Shokyr", Toty Tapalova, the daughter of Nursulu Tapalova, says that together with talent, the God endowed her mother with.

- Before drawing beautiful Kazakh girl, many famous painters talked to her, scrutinized her sophisticated figure... These memories prove that she possessed impeccable beauty, and was a true decoration of the stage. Her unsurpassed skill made the audience freeze in their seats; they enjoyed her perfect dances where every step and movement was elegant.

Zere Bissenbayeva, Head of the Department of National Instruments of the Conservatory noted that, "Nursulu possessed inborn talent. She satisfied the demand of Kazakh culture for professional dancers. We should generally spread creative works of

our Kazakh nation, as it is only advantageous for younger generation. Having followed in the footsteps of Nursulu, young dancer Shara Nakipbekova from Aktobe became a Hollywood star.

Two great Kazakh personalities - Nursulu Tapalova, who glorified national Kazakh culture all over the world, and Shokyr Boltekuly -famous Kazakh boxer, spent their life living in a single room of the "House of Artists" on the corner of Jambyl and Abay streets in Almaty. They brought up two daughters – Toty and Aysulu.

Petr Aravin, a family friend, neighbor of the famous dancer, and an expert in music, found a video tape of young Nursulu taking part in a contest of akyns for the first time in her life; he presented it to our museum during our meeting. Unfortunately, we have not found descendants of Nursulu and Shokyr, as they must have emigrated.

Fate of these two architects of Kazakh art and sport turned out to be bitter. Living death expected them after the days of glory. Now we regret that at the time there was no one who could support and help these honorary figures. What should we tell to bureaucrats who, after their death, throw their children out from municipal apartment on the street?

There is no a street in Almaty or Astana, named in honor of this great and modest ballerina. If even our functionaries can not recognize the name of the first Kazakh ballerina, it is doubtful that age-mates of our independence will learn her name as well.

Nursulu Tapalova passed away in 1998. Having performed proper rituals, sports community, headed by the internationally certified referee, boxing trainer Serik Abdinaliyev, modestly and quietly bid her final farewell. Subsequent messages informed that her grave looked untended and abandoned, although it was located near the grave of Bauyrzhan Momyshuly.

Such bitter fate often befalls our celebrities, great personalities who devote their talent to the prosperity of Kazakhstan, while leading modest lives at peace with themselves.

We should unveil this name, as forgetting the names of our educators is inhumane, unforgivable sin. During the war years, Nursulu Tapalova was performing on the same stage with world-renowned ballerinas Galina Ulanova and Maya Plisetskaya in the Abay Academic Theatre of Opera and Ballet named after Abay, was dancing in staging of "The Fountain of Bakhchisaray". She made a major contribution to the process of national choreography's becoming.

Aydar ZHORANOV

You should know the worth of gold

In 1957 dancer Nursulu Tapalova was awarded the medal "For development of virgin lands" for her great contribution to the development of national culture, and the "Honor Order" for creating the aesthetic image of dancing art. There appeared rumours about alcohol addiction of the first Kazakh ballet dancer, which remained on theatrical stage from 1936 to 1970 Unfortunately, there are not

many written mentions about this dancer who died in 1998, and whose talent had been recognized by Akhmet Zhubanov himself. Our indifference and inability to know the worth of things, or rather of people, are to be blamed.

Zhadyyra MUSIL

True talent should be adorned with modesty and intellectuality

The last years of her life, so-called “friends” of ballerina had been constantly trying to soil her reputation right behind her back. She tried to fight and struggle, but unable to seek justice, she left the theatre in 1953. Bolat Ayukhanov put a word in for her, trying to prove that Nursulu Tapalova was a talented dancer with great potential, but his opinion was not accepted.

Soon she assumed a position of a solo dancer in Ensemble of Song and Dance of the Soviet Union’s peoples, in Jambyl Kazakh State Philharmonic. Nursulu completely transited to a genre of variety dance-and song miniatures - towards the stage. Her repertoire included Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Armenian, Spanish, and Russian dances as well as dances of other peoples of the world. She became famous not only in our country, but also in neighboring countries. Keeping up with each other, many publishing houses of the Soviet Union wrote about her talent. Once again enviers did not keep her waiting, insistently trying to soil her name.

Last years of her life, the dancer who has conquered the world with the art of folk dance, was subjected to persecution. Real reasons of her death remain unclear. A rumour that ballerina succumbed to alcoholism, was put out. Nobody tried to find out what became a reason of her death. Who knows, probably injustice, envy, and persecution gave cause for abusing alcohol, or probably there was no one whom she could confess her pain, as her environment had been confined to two or three close people.

Her rivals, women could not forgive her neither her talent nor her modesty, and spiritual wealth, nor, first of all, her marriage. Nursulu married a true man, the first Kazakh boxer, and trainer Shokyr Boltekuly.

Thus, human malice, hatred and indifference erased names of two architects of national art and sports, Nursulu Tapalova and Shokyr Boltekuly, from our memory.

In addition to his career in sport, Shokyr Boltekuly was an artist, his works were highly appraised by Beimbet Maylin. At his time, Boltekuly was an artist in “Kazakhfilm”.

Dancer Gaynikamal Nygmetzhankyzy writes, “I met her in the street by chance. It was hard to recognize her. We are used to paying attention either to those who wear very expensive or very poor clothes. Nursulu was dressed very poorly, and I felt very sorry for her. She noticed my gaze and looked sharply at me. I startled, as this was the world-famous Nursulu ... Only sparkling of her black eyes reminded of her last charm. A lump rose in my throat. Her slim silhouette as a symbol of mute reproach will remain in my memory for life...”

Nursulu Tapalova left a bright trace in national ballet. Her husband died. Nobody noticed the way two souls, loving arts and their lives, had faded away.

Anuarbek BIMAGAMBET

Epilogue

Modesty and simplicity of the famous boxer and his wife manifested in the fact that they have lived all their life in a municipal apartment of a three-story building at the intersection of Massanchi and Jambyl streets in Almaty. They considered asking someone for a spacious apartment on the basis of their past merits as humiliation; although nobody besides Shokyr and Bauyrzhan Momyshuly could enter the office of Dinmuhamed Kunayev without invitation! Very few people would not take advantage of such relations, and Shokyr was among such people.

The daughters Aysulu and Aktoty were the most precious things in lives of this couple. Someone could see their little apartment as a very humble habitation, but in fact this apartment was a witness of loud and merry parties organized

by intelligentsia. Famous musicians, dedicating their songs to Nursulu, and poets, glorifying Shokyr, used to regularly visit this apartment.

After their deaths they were buried close to each other. Shokyr Boltekuly passed away on April 6, 1994, at the age of 78. Four years later Nursulu Tapalova followed her husband.

A Kazakh boxer and a professional dancer. He was the first master of sports, and she was the first Kazakh ballet dancer. He was an Honored coach of the Kazakh SSR, she was an Honored Artist of the Kazakh SSR. Both of them “first” rest in peace in their native land.

Free wind of Kensay soars up above their graves which do not even have any identifying signs.

УЛИЦЫ НЕ НАШИХ

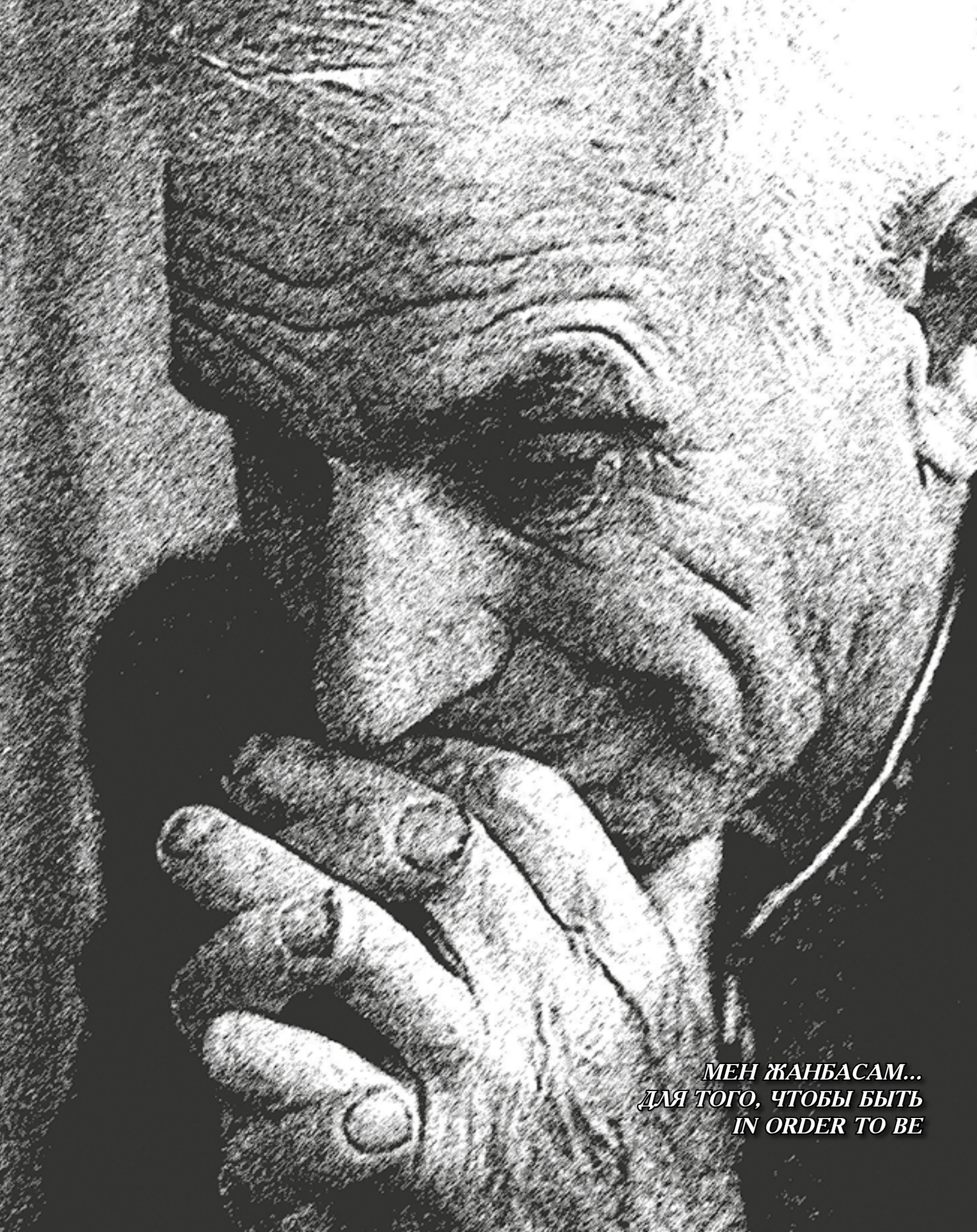
ГЕРОЕВ

Москва, ЦК ВКП(б) тов. СТАДИНУ.

По антисоветскому элементу нам был дан лимит по первой категории 4.000 человек и по второй категории 5.000 человек. Эти лимиты важными областями использованы почти полностью. Но однако антисоветского элемента органами НКВД арестовано гораздо больше. Это объясняется тем, что по вскрытым контрреволюционным организациям выявлены новые участники, что среди спецпереселенцев и соевых очень много активного антисоветского элемента и наконец необходимость коренной очистки погранполосы от всего повстанческого и активного антисоветского элемента.

Исходя из этого мы просим ЦК ВКП(б) дать Казахстану дополнительный лимит по антисоветскому элементу в количестве 5.000 человек, из коих по первой категории 2.000 человек и по второй категории 3.000 человек. Этим дополнительным лимитом мы решительно очистим республику от повстанческих и активновредных элементов.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КАЗАХСТАНА МИРЗОЯН.

*МЕН ЖАНБАСАМ...
ДЛЯ ТОГО, ЧТОБЫ БЫТЬ
IN ORDER TO BE*

КТО-ТО ПОМНИТ ОБ ЭТОМ КАМНЕ?

«В 1935 году, исследуя Джезказганскую область, Каныш Сатпаев обнаружил камень с надписью, оставленный Тамерланом в 1391 году, во время похода в казахскую степь. Осенью 1936 года данный камень был отправлен в Эрмитаж».

УЛИЦЫ НЕ НАШИХ ГЕРОЕВ

Ономастической комиссией еще весной текущего года было принято решение: одну из центральных улиц г. Астана — столицы нашей страны переименовать в улицу Каныша Сатпаева.

Общественность, интеллигенция воспряла духом: справедливость восторжествовала.

А как же иначе. След Левон Мирзоян, первый секретарь казахского крайкома, пришедший на смену кровожадному Федору Исаевичу Голощѣкину, оставил не менее кровавый.

Ученые, искренне повершившие в торжество справедливости, с охотой давали интервью казахстанским и даже зарубежным средствам массовой информации. Стали ждать.

Понятное дело — требуются определенные формальности, которых не избежать.

Вместе с тем, в этом году, весной, самому известному казахстанскому ученому, одному из основателей советской металлогенической науки исполнилось 115 лет. Юбилей, который был отмечен с особой скромностью, прошел незаметно, разве что в очередной раз была проведена международная конференция. Но и это в принципе было не особо ощути-мо на фоне того события, которое должно было свершиться. Но не свершалось.

Год 2014 на исходе. Главный университет страны — центр интеллектуальной, духовной культуры остается на улице одного из главных карателей интеллигенции казахского народа - улице Левона Мирзояна.

...Именем Каныша Сатпаева назван астероид 2402, открытый астрономом Николаем Степановичем Черных, а в Томске на Аллее геологов ему установлен бюст, вторым после его учителя Михаила Антоновича Усова.

Стоит напомнить: в становление Казахской государственности свою огромную лепту внес тот человек, который когда-то обнаружил камень Тамерлана. Но имя свое наш Каныш Сатпаев, известный всему миру, оставил для нас иным.

Еркежан САДВАКАСОВА

О Левоне Мирзояне

Известно довольно много. Родился в 1897 году в Нагорном Карабахе, рядом с древним азербайджанским городом Шуша. В неполные двадцать лет ушел в революцию и сделал потрясающую карьеру — ему еще не было и тридцати лет, когда он занял высокий пост 1-го секретаря Компартии Азербайджана.

Первые шаги по истреблению интеллигенции сделал в Азербайджане и весьма успешно

Левон Исаевич окружил себя своими единомышленниками и начал широкое наступление против азербайджанской идентичности. Это стало настоящей катастрофой, прежде всего, для бакинской интеллигенции. Собственно, ради того его и назначили.

Склонность Мирзояна к террору против тюрков была замечена гораздо раньше. Неужели он просто мстил за «геноцид» своего народа в 1915 году, якобы, развязанный турками? Бывший председатель СНК Азербайджана Нариман Нариманов писал Иосифу Сталину: «На самом деле, есть ли в данный момент в Азербайджане партия, представляющая именно Азербайджан? Я утверждаю: этой партии нет и не будет, до тех пор, пока мирзояны не откажутся от своей гнусной политики, политики обезличивания Азербайджана». Этот любопытный документ разыскал и впервые опубликовал выдающийся российский историк-кавказовед, публицист, ветеран Великой отечественной войны Рудольф Иванов.

Конечно, Сталин понимал, что так может настроить против себя целую нацию, традиционно доминирующую на Кавказе. И делать это ради лишь личных амбиций уроженца Шуши не собирался. Потому Левона Мирзояна сняли с должности в 1929 году и отправили в Пермь, а затем на Урал. Любопытно, что в этих регионах РСФСР карабахский армянин вел себя смиренно и никого не трогал. В любом случае, обезличиванием жителей двух огромных краев в России он не занимался.

...Вначале был Шая Ицкович...

Случай применить накопленный в Баку опыт по подавлению тюрков представился Мирзояну в 1933 году. То был очень тяжелый год для Казахстана. Огромная автономная республика в составе РСФСР, сопоставимая по территории с пятью Франциями, активно очищалась большевиками от коренного населения. Это делалось с помощью искусственного голода. Казахский историк Жамбыл Артыкбаев, автор учебников для школ и вузов писал: «Казахстану была уготовлена особая роль. Богатые природные ресурсы предусматривали создание здесь крупной индустриальной базы, однако рабочая сила должна была быть перемещена сюда извне, из центральных регионов России и Украины. Казахи, как кочевники и скотоводы не вписывались в будущую систему «социалистического Казахстана».

Именно поэтому Голощекин с согласия Сталина выбрал те методы коллективизации, которые не могли не вызвать полный развал казахского хозяйства и фактическое вымирание целого народа. Так был взят курс на широкомасштабный геноцид».

У людей конфисковывали скот, обрекали на неизбежную, мучительную смерть. По некоторым данным, в начале 30-ых годов прошлого века погибло более 5-и миллионов казахов, что составляло, примерно, 70 % от всего этноса. В Резолюции Парламентской Ассамблеи Совета Европы №1723, в пункте №6 говорится «В Казахстане также миллионы людей стали жертвами массового голода, а соотношения погибших и всего населения считается самым высоким среди всех народов бывшего Советского Союза».

Отмечу, наша страна не является членом ПАССЕ. Великий Голод в Казахстане (на казахском языке - Ашаршылық) организовал, как было сказано, ближайший друг и соратник Иосифа Сталина Филипп Исаевич Голощекин (Шая Ицкович Кукович). Один из самых результативных геноцидов XX-того века был в самом разгаре, когда этого большевика заподозрили в связи с фашиствующими сектантами. Пришлось отозвать его в Москву.

Замена, достойная предшественнику

Но кем заменить главного палача казахов? Кто есть равный ему? Кто сможет также хладнокровно отдавать приказы о массовом уничтожении некогда самого крупного в СССР тюркского народа? Конечно, нет ничего удивительного, что выбор пал на Мирзояна, который не находил себе достойного применения в России. Опытный, старый кадровик Коба умел подбирать самых подходящих исполнителей. Уроженец Шуши принял Казахстан в январе 1933 года.

Достоин продолжал политику своего предшественника. Голощекин уже уехал, но люди продолжали гибнуть от Голода. И в этом главное преступление карабахского армянина! Казахстанцы ели человеческие трупы, павших животных, мелких грызунов. Людоедство достигло неслыханных масштабов.

Так я стал врагом народа...

Партийный работник Мансур Гатаулин, расстрелянный по приказу Мирзояна, в своем последнем слове на суде рассказывал:

«...Выхожу из машины — никого и ничего вокруг, одна длинная база для скота стоит. Открываю дверь, а там трупы. Все огромное помещение — в штабелях трупов. У некоторых людей глаза еще открыты, но видно: с минуты на минуту умрут. Я вышел обратно, на улице крики. Безумные растрепанные женщины с ножами набросились на шофера, пытаются его зарезать. Я выстрелил в воздух, они разбежались. Пригляделся, а неподалеку очаг, большой казан на огне. Варится что-то. Приоткрыл крышку — а там, в булькающей воде, то ножка мелькнет, то ручка, то детская пятка... Вот тогда я и стал врагом врагов народа...»

Иосиф Сталин в 1933 году прекрасно понимал, что на фоне его беспрецедентных злодеяний даже Адольф Гитлер, только что пришедший к власти в Германии, выглядит словно мелкий хулиган. Это было очень опасно для Страны Советов. Поэтому вождь был вынужден распорядиться: «Остановить Голод!». Левон Исаевич послушаться не мог, конечно. После получения приказа стал спасать людей от голодной смерти — раздавать скот и зерно. Отсюда и вкралось ложное впечатление, что Мирзоян сам, по своей доброте душевной помогал казахам. Нет, разумеется.

«...Мирзоян всего лишь реализовал политику изворотливости...»

Казахстанский ученый-историк, автор о сталинских репрессиях в нашей республике Мамбет Койгелды говорил следующее:

«В годы правления Мирзояна были созданы колхозы и совхозы, открывались высшие учебные заведения. В 1936 году в Москве состоялась декада казахской литературы и искусства. Вначале декада была проведена Украиной, затем Казахстаном. Многие деятели культуры Казахстана были награждены орденами и медалями, получили звания. В тот же год Казахстан, который был автономной республикой, стал союзной республикой. Жамбыл, как представитель класса бедняков, стал известен именно в этот период. Однако все это было сделано не по личному решению Мирзояна. Напротив, все это - очередное свидетельство изворотливости советской власти. Мирзоян всего лишь реализовал эту политику.»

В 1936-ом году Левон Мирзоян сделал Казахстан полноправной Республикой СССР не по своей инициативе, разумеется. Тоже приказ Кобы. Перед Второй мировой войной надо было продемонстрировать потенциальным новым кандидатам на вхождение в Советский Союз, что быть в составе СССР не так уж и страшно. В том же году Мирзоян переименовал КазаКстан в КазаХстан в русском языке. Всего одна буква! А зачем? Говорят, чтобы не путать с русскими и украинскими казаками. Вряд ли. В то время у казаков не было своего «стана» и быть не могло. Скорее всего, карабахский армянин так хотел показать, что азербайджанцы, имеющие в своем составе племя казахлы - пришлый народ на Кавказе. Конечно, это не так.

Азербайджанцы — коренной этнос Кавказа,

они также, как и казахи, ведут свою родословную от сакских племен. Слово «қазақ» звучит в современном варианте этого огузского языка, как «газах». Казахский район, кстати, граничит с Арменией и Грузией. Кроме того, явно готовилась депортация азербайджанцев в Казахстан. Десятки тысяч их уже выслали к тому моменту из других кавказских республик в южные регионы нашей страны. Это было открытое издевательство. Так как административный центр Жамбылской области тогда носил имя самого Мирзояна. Освободившуюся территорию, прежде всего Баку и его окрестности планировали отдать Армении. Вряд ли сам второй Исаевич до этого додумался. Скорее всего, это идея Анастаса Микояна. Он то, помнивший освобождение Баку азербайджанскими и турецкими войсками в 1918 году, мог убеждать Сталина, что бакинские нефтеносные месторождения в период Второй мировой войны должны быть в «надежных руках». Чудовищный по своему цинизму план, к счастью, не был реализован, потому что Левон Исаевич просто не успел довести начатое черное дело до конца.

План по расстрелу перевыполнен...

Параллельно Мирзоян активно занимался массовыми политическими репрессиями в Казахстане. Причем не просто выполнял задания из Центра, но еще и запрашивал дополнительные лимиты на новые аресты и расстрелы! От его рук погибли Сакен Сейфуллин, Магжан Жумабаев, Ахмет Байтурсинов и многие тысячи других лучших представителей казахской нации. Сегодня считается, что сталинский назначенец приказал казнить не менее 16-ти тысяч человек. Организовывая репрессии в Казахстане, этот палач, наконец, насытился тюркской кровью, чего не успел сделать в полном объеме в Азербайджане. Вот одна из самых веских улик против Мирзояна. Ознакомьтесь с этим чудовищным документом. Поясню, «первая категория» означает «расстрел».

Строго секретно, подлежит возврату в 18 час

Снятие копий воспрещается.

Кому послана: Т.Т. Молотову, Ежову

ШИФРОВКА. Из АЛМА-АТА отправлена 19-48 14/Хі 1937 г. Поступила в ЦК ВКП расшифровывание 3/Х 1937 г. ч 12 м 50 Вх. № 2630/П

МОСКВА ЦК ВКП (б) тов. СТАЛИНУ.

По антисоветским элементам нам был дан лимит по первой категории 6 000 человек и по второй категории 5 000 человек. Эти лимиты нашими областями использованы почти полностью. Но, однако, антисоветского элемента органами НКВД арестовано гораздо больше.

Это объясняется тем, что по вскрытым контрреволюционным организациям выявлены новые участники, что среди спецпереселенцев и ссыльных очень много активного антисоветского элемента и, наконец, необходимостью коренной очистки погранполосы от всего повстанческого и активного антисоветского элемента. Исходя из этого мы просим ЦК ВКП(б) дать Казахстану дополнительный лимит по антисоветскому элементу в количестве 5 000 человек, из коих по первой категории 2 000 человек и по второй категории 3 000 человек. Этим дополнительным лимитом мы решительно очистим республику от повстанческих и активновраждебных элементов.

Секретарь ЦК Казахстана Мирзоян

Расшифрована 15/ХІ 193 7 г. в час. 13 мин 05. Напечатано 4 экз. Лукьянова

На шифровке непосредственно по тексту «за» и под чертой размашистым почерком хорошо просматриваются две фамилии: И. Сталин и Молотов. (РГАСПИ, ф. 17, о. 166, д.583, л. 29)

Президент организации юридических лиц «Союз Азербайджанских культурных центров Казахстана» Видади Салахов сам по своей инициативе разыскал в России документы, полностью изобличающие дьявольскую сущность Мирзояна.

Палач, нашедший смерть от рук палача...

В 1938-ом году Левона Исаевича самого арестовали. Обвинение было стандартным — шпионаж и подготовка террористического акта против советских руководителей. Многие исследователи считают, что это стало результатом несогласия карабахского армянина с Иосифом Сталиным по поводу переселения корейцев Казахстана с юга на север Республики.

Однако, этот вопрос пока следует считать дискуссионным. Наиболее реалистичной выглядит другая версия — Коба просто избавлялся от соучастников и свидетелей своих преступлений. Чем Мирзоян не понравился (или наоборот понравился) Николаю Ежову, который тогда возглавлял НКВД, пока доподлинно неизвестно, но под следствием палач двух народов находился подозрительно долго - год. Пытаясь спасти свою шкуру, наш бывший 1-ый секретарь оговорил многих людей, включая даже своего родственника Ивана Тевосяна.

Видные партийцы сразу открестились от Мирзояна. Из воспоминаний Михаила Шрейдера, бывшего замнаркома внутренних дел Казахстана, сидевшего в СИЗО вместе с выходящим из Нагорного Карабаха: «Когда Мирзоян подписал новые «выбитые» у него показания, что он умшленно оклеветал Тевосяна и Москатова, Берия заявил ему:

- Скоро приедут из Политбюро. Ты должен им рассказать, как оклеветал Тевосяна и Москатова, и признаться во всех своих шпионских и контрреволюционных действиях. Учти, если будешь фокусничать, мы с тебя шкуру снимем! Ведь ты — не дурак? Сам понимаешь: они уедут, а ты останешься с нами..».

Приблизительно через полчаса после этого предупреждения в кабинет, где находился Мирзоян, вошли Молотов, Маленков и Каганович.

Они, конечно, прекрасно видели, в каком ужасном состоянии был Мирзоян, но сделали вид, что все в порядке, и задали Мирзояну несколько вопросов: зачем он оклеветал Тевосяна и Москатова? С какого времени он начал свою шпионскую и троцкистскую деятельность?

Желая скорее покончить счеты с жизнью и будучи напуганным угрозами Берии о новых пытках, которых он уже не в состоянии был выносить, Мирзоян невнятно пробормотал все, что от него требовали. Потом, видя, что процедура допроса заканчивается, и члены Политбюро вот-вот уедут, Мирзоян все же не выдержал и обратился к Молотову:

- Вячеслав Михайлович, меня страшно пытали... — не смог продолжать далее и зарыдал.

- А что же с такой сволочью, как ты, целоваться, что ли? — бросил реплику Каганович, и все присутствующие, в том числе Молотов и Маленков, усмехнулись этой «остроте».

По различным документам видно, что к уничтожению Мирзояна приложил руку и 1-ый секретарь ЦК Компартии Азербайджана Мир Джафар Багиров. Он вел переписку с Лаврентием Берией и доказывал, что уроженец Шуши является врагом народа. Такая была терминология в те времена...

Справедливое возмездие состоялось. Палач был и сам казнен. Но все точки над «I» в этой истории еще не расставлены.

В нескольких городах Казахстана сохранились улицы, которые до сих пор носят имя Левона Мирзояна. Многие видные общественные деятели борются за переименование этих улиц. Однако по данному вопросу не везде принято положительное решение.

Стоит помнить: на улицах не наших героев живет, обучается и воспитывается наша молодежь...

THE STREETS OF STRANGE HEROES

IA THERE ANYBODY WHO REMEMBERS THAT STONE?

«In 1935, while researching Dzekhazgan region, Kanysh Satpayev discovered a stone with inscription made by Tamerlane in 1391 during his campaign in Kazakh steppe. In autumn 1936 that stone was sent to Hermitage».

THE STREETS OF STRANGE HEROES

This spring Kazakhstan republican onomastic commission made a decision give a new name to one of the central streets in Astana; it was proposed to name it after Kanysh Satpayev.

The public and intelligentsia were satisfied as it looked like a triumph of justice. Scientists who came to believe in a triumph of justice, willingly gave interviews to Kazakhstan and even to foreign mass media. It is understandable that certain formalities are required and it is impossible to avoid them; still, this spring the most famous Kazakh scientist, one of the founders of Soviet metallogenic science turned 115 years. An overly modest anniversary was celebrated inconspicuously, except for recurrent international conference; but it was not outlined against an expected event.

2014 is coming to an end, but main university of the country, the centre of intellectual and spiritual culture stays on the street of Levon Mirzoyan, one of the chastisers of Kazakh intelligentsia.

Asteroid 2402 discovered by astronomer Nikolay Stepanovich Chernykh was given name of Kanysh Satpayev, a bust to K.Satpayev was erected in Tomsk on geologists' lane, second after his mentor Mikhail Antonovich Ussov.

It is necessary to note that the man, who someday discovered Tamerlane's stone, made his contribution to formation of Kazakh statehood.

As for Levon Mirzoyan

There are quite a few facts known about his life. He was born in Nagorno-Karabakh near ancient Azerbaijan town Shusha in 1897. Under the age of 20 he became a revolutionary and made a wonderful career; when he was not even 30 he assumed a position of influence, i.e. he became the first secretary of Communist Party of Azerbaijan.

His first successful steps on intelligentsia elimination he took in Azerbaijan.

Levon Isayevich surrounded himself with his accomplices and assumed an offensive against Azerbaijanian identity. It turned into real catastrophe, first of all for Baku intelligentsia. As a matter of fact he was appointed for that very purpose.

Mirzoyan's propensity for terror against Turks could be noticed much earlier. Was it a plain revenge for "genocide" of his own nation in 1915, presumably unleashed by Turks. Former chairman of Council of People's Commissars of Azerbaijan Nariman Narimanov wrote to Joseph Stalin, "In fact, is there an Azeri party which could represent Azerbaijan itself at present? I insist that there is no and will not be such a party, till "mirzoyans" do not give up on their abominable policy of Azeri depersonalization". That curious document was found and published by outstanding Russian historian caucasiologist, publicist, veteran of Great Patriotic War Rudolph Ivanov.

Naturally, Stalin understood that he could antagonize entire nation, traditionally dominant in Caucasus region. He was not going to let it happen only for the sake of personal ambitions of the native of Shusha. That is why Levon Mirzoyan was removed from the post, sent to Perm, and consequently to Ural in 1929. It is curious that behaviour of the Karabakh Armenian in these regions of RSFSR was mild.

In 1933 Mirzoyan got a new chance to use his previous experience on Turks' suppression. That year was very severe for Kazakh people. A huge autonomous republic, a member of RSFSR were being purged from native population by Bolsheviks; this task was being performed with the help of artificial famine. Kazakh historian Zhambyl Artykbayev, author of school and university textbooks wrote, "Kazakhstan was destined for a special role. Rich natural resources had to provide for creating large industrial base, but it was assumed that work force should be moved here from central regions of Russia and Ukraine. Being nomads, Kazakhs did not fit in a planned system of "Socialist Kazakhstan".

Bolsheviks confiscated cattle from common people, thus condemning them to agonizing death. According to some data, more than five million Kazakhs died in the beginning of the thirties, which made 70% of the ethnoses.

The equal substitute

The native of Shusha arrived to Kazakhstan in January 1933; although Goloshchekin had already left, people kept dying of famine.

In 1933 Joseph Stalin could understand against the background of his unprecedented atrocities even Adolf Hitler, who came to power in Germany, would look like an ordinary hoodlum. Such situation could have turned out dangerous for Soviet Union that is why Stalin was compelled to make an order terminate the famine. Levon Isayevich could do nothing but abide by the order: he started saving people from death by allotting cattle and grain. Hence people got an erroneous impression that Mirzoyan helped Kazakhs out of kindness on his own initiative.

“...Mirzoyan was just implementing the policy of resourcefulness...” Kazakh historian, author of works on Stalin’s repressions in our Republic, Mambet Koygeldy said following,

“Kolkhozes and sovkhozes, as well as higher education institutions were founded during the years of Mirzoyan’s rule. In 1936 a decade of Kazakh literature and arts was held in Moscow. At first the decade was held by Ukraine, and later by Kazakhstan. Many cultural workers were awarded medals and orders, and got promotions. The same year Kazakhstan which used to be an autonomous republic became one of the union republics. Zhambyl, as a representative of poverty class, became famous in that very period. Those changes did not result from Mirzoyan’s personal decisions, quite the contrary, it was a recurrent evidence of Soviet government’s resourcefulness. Mirzoyan was just a person who was implementing that policy.”

In 1936 Levon Mirzoyan turned Kazakhstan into a full-fledged USSR Republic; naturally it was not his own initiative, but Stalin’s order. In the face of World War II it was necessary to demonstrate to potential candidates for joining the Soviet Union, that being USSR county-member would not be a dangerous idea. That year Mirzoyan renamed Kazakstan into Kazakhstan in Russian. It was just a single letter, but what was the reason? Presumably in order not to confuse Kazakhs with Russian and Ukrainian Cossacks. It is doubtful because at the time Cossacks did not and could not have their “Stan”. Most probably, the Karabakh Armenian wanted to emphasize that Azerbaijani, which included “Kazakhly” tribe, were extrinsic nation in Caucasus.

Azerbaijani are native ethnoses of Caucasus

Who originated from Saka tribes. The word “Kazakh” sounds in modern Oghuz reading as “gazakh”. Besides, Kazakh region borders Armenia and Georgia and it is obvious that there was a plan to deport Azerbaijanians to Kazakhstan. By the time, dozens of thousands had already been sent from other Caucasian Republics to southern regions of our country. It was sheer humiliation, as at the time an administrative centre of Zhambyl region bore the name of Levon Mirzoyan. The cleared territory, first of all Baku and its vicinity, was supposed to be given to Armenia. Presumably it was an idea of Anastas Mikoyan as he kept in memory liberation of Baku by Azerbaijani and Turkish troops in 1918; Mikoyan was able to persuade Stalin that Baku oil fields should be preserved in reliable hands in the period of World War II. It is fortunate that this terrific cynic plan was not completed, because Levon Isayevich did not have time to carry out the task.

Exceeding expectations...

Simultaneously, Mirzoyan was effectively conducting the repressive policy in Kazakhstan, and he was not just just executing orders from the center, but he managed to asked for additional quotas for additional arrests and shootings! Saken Seyfullin, Magzhan Zhumabayev, Akhmet Baytursynov and thousands of best representatives of Kazakh nation died by his hand. Today it is believed that this Stalin’s appointee ordered to execute about sixteen thousands people.

One of the weightiest evidence against Mirzoyan is a document given below in the text, (“first category” referred to in the text implies execution by shooting).

The document was strictly confidential. It was sent to T.T.Molotov and Yezhov from Almaty on November 14, 1937.

For Anti-Soviet elements’ execution we were given the first category limit of 6000 people and second category limit of 5000 people. These limits were almost completely used by our government bodies. Still, NKVD bodies arrested many more Anti-Soviet elements.

This fact can be explained by exposure of new participants of previously discovered counterrevolutionary organizations, by the fact that there are many active Anti-Soviet elements among special category of migrants, and, finally, by necessity of radical purge of borderland against insurgent and active anti-soviet elements. Reasoning from these facts we require from CC of C.P.S.U. an additional limit for anti-soviet elements, which should make 5000 people in total, among those, first category should include 2000 people, and second category should include 3000 people. This additional limit will let us clear the Republic from rebellious and hostile elements.

Names of J.Stalin and Molotov can be clearly seen under the “approved” line in that encryption.

Vidali Salakhov, president of the legal entities’ organization “Union of Azerbaijani cultural centres of Kazakhstan” on his own initiative found documents in Russia, which proved Mirzoyan guilty of all his crimes.

Executioner died by another executioner’s hand...

In 1938 Levon Isayevich himself was arrested. Charges were quite standard: espionage and preparation of a terrorist act against Soviet leaders. Many analysts believe that the arrest resulted from Mirzoyan’s disagreement with Joseph Stalin’s opinion on Koreans’ resettlement from south to north of the Republic.

Nevertheless this opinion should be considered as controversial. The more realistic version is that Stalin was getting rid of his accomplices and witnesses of his crimes. Nikolay Ezhov, who, at the time, was the head of NKVD, was holding Mirzoyan under investigation during a year. Trying to save his life, former first secretary slandered many people, including even his own relative Ivan Tevossyan.

Notable party members immediately dissociated himself from Mirzoyan. He was officially charged with deliberate defamation of Tevossyan and Moskatov, espionage and Trotskyist activities.

Deserved punishment took place and the executioner himself got executed, yet, the record was not set straight. There are several streets bearing the name of Levon Mirzoyan in Kazakhstan. Many outstanding public figures fight for renaming these streets, but favourable decisions have not been taken universally.

ПАМ'ЯТЬ

ТАЛГАТ БЕГЕЛЬДИНОВ

*Отанға деген сүйіспеншілігіміз -
біздің жүрегімізде Қазақстанмен бірге соғуы керек*

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

Для нас быть патриотами — значит жить с Казахстаном в сердце

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

Being patriots means living with Kazakhstan in our hearts.

Nursultan NAZARBAYEV

**ҰЛЫ ЖЕҢІСТІҢ ЖЕМІСІ
ЦЕНА ПОБЕДЫ
THE PRICE OF VICTORY**

АСПАН АДАМЫ

Алматыда 93 жасына қараған шағында авиация генерал-майоры, екі мәрте Кеңес Одағының Батыры Талғат Бигелдинов қайтыс болды.

Бигелдинов Талғат Жақыпбекұлы 1922 жылы 5 тамызда Ақмола облысы Майбалық ауылында туған. Балалық және жастық шақтарын Бішкекте өткізген. Ресейдегі Саратов және Орынбор әскери авиациялық училищесін бітірген. 16 жасында аэроклубқа оқуға түскен. 1943 жылдың қаңтарында Т.Бигелдинов Калинин майданына келеді. Мұнда оған 296-дивизияның 800-ші авиациялық полкының Ил-2 шабуылдағыш ұшағы тапсырылады. Знаменка және Кировоград қалаларын жаудан азат етуде ерлік пен әскери шеберлік көрсетіп, жаудың төрт ұшағын атып түсіргені үшін аға лейтенант Т.Бигелдиновке 1944 жылдың 26 қазанында Кеңес Одағының Батыры атағы беріледі. Осы атақты алғанға дейін ол «аспан адамы» атанып, 200 әскери ұшулар жасаған. Т.Бигелдинов Берлин үшін шайқасқа да қатысқан. 1945 жылдың 27 маусымында екінші мәрте Кеңес Одағының Батыры атағын алды. Ол Кеңес Одағының Батыры атағын екі рет иеленген 65 әскери ұшқыштың бірі болды. Талғат Жақыпбекұлы соғыстағы өзінің әскери жолын құрметпен аяқтап, 1945 жылдың 24 маусымында Жеңіс шеруіне қатысқан. 1950 жылы әскери-әуе академиясын аяқтады және 1956 жылдарға дейін КСРО Қорғаныс Күштерінің қатарында командир орынбасары және авиациялық полк штабы басшысы болып қызмет етті.

1956 жылы авиацияның генерал-майоры Бигелдинов запасқа кетті. 1957-1970 жылдар аралығында Азаматтық авиацияның қазақ территориялық басқармасының аға инспекторы және бастықтың орынбасары болды. Ал 1968 жылы Мәскеу инженерлік-құрылыс институтын сырттай бітіріп, ұзақ уақыт бойы ҚазКСР мемлекеттік құрылымы жүйесінде басшылық қызметтерде жұмыс істеді. Елдің сенімі, өзіне жүктелген міндеттің жауапкершілігі үлкен

екенін ол жан-жүрегімен сезінді. Бұл елімізде азаматтық авиацияның соншалықты дами қоймаған кезі. Істеймін деген адамға қыруар шаруа тұр. Тіпті республика басшылары Мәскеуге бару үшін алдымен Ташкентке ұшып барып, сосын ғана Мәскеуге жол тартатын. Қайтарда тағы солай. Мұның басты себебі Алматыда ИЛ — 18 ұшағы ұшып-қонатын асфальтты-бетонды берік алаң жоқ болатын. Республика басшыларына, Жұмабек Тәшеновке мәңжайды баяндап, тиісті ұсыныспен шықты. Көп ұзамай, Үкімет республикада азаматтық авиацияны өркендетудің жоспарын әзірледі. Алматыдан Мәскеуге тікелей әуе жолын тартуға Талғат Бигелдинов басты дәнекер болды. Осы бастамадан кейін еліміздің облыс орталықтары мен ірі қалаларында аэродромдар мен ұшып-қонатын жолтабандар салу қолға алынды. Жаңа мамандықты жете меңгеру үшін Мәскеудің инженерлік-құрылыс институтын сырттай оқып алды. Алматыдан соң Балқаш, Ақмола, Арқалық, Қызылорда, Қарағанды, Тараз сынды көптеген қалаларда сол заманның талабына толығымен жауап бере алатындай ұшу-қону алаңдары бар аэродромдар салынды. Лисаков кен байыту комбинатын, Жамбыл суперфосфат комбинатын, Алматыдағы Республика сарайы, республикалық кітапхана, цирк ғимаратында Талғат Бигелдиновтың қолтаңбасы бар.

Елдегі сәулет-құрылыс саласында жасаған еңбегі де еленіп, мемлекет тарапынан түрлі марапаттарға лайық деп танылып, қошемет көрсетілді. Ол екі рет «Қызыл Ту» орденімен, «Ленин» орденімен, Отан соғысының II және III дәрежелі ордендерімен, «Қызыл Жұлдыз», «Александр Невский», III дәрежелі «Даңқ» ордендерімен және көптеген медальдарымен марапатталған. Талғат Бигелдиновтың өмірі мен ерлік істері әлі талай ұрпаққа үлгі-өнеге болып қалары сөзсіз. Біз бүгін Жеңістің 70 жылдығын көріп кеткенде ғой дейміз, бірақ ажалға кім ара түскен?!

Базарбек ТҮКІБАЙ

ОСТАВЛИМЪСЯ
В НЕБЕ

С именем Талгата Бегельдина связана память о той горькой, страшной войне, где дерзкий летчик проявил себя, став дважды Героем Советского Союза.

Свою первую звезду Героя получил он в двадцать два года.

- «Совсем мальчишка», - скажет о нем генерал, вручивший награду. И «совсем мальчишка», по настоянию своего командира, надевший новую гимнастерку, перед встречей с генералом, стал привинчивать к ней ордена Отечественной войны первой и второй степеней, Александра Невского, два Красного Знамени, Славы, медали и гвардейский значок.

О боях, где довелось ему принять участие, живы легенды до сих пор. Командир дивизии рассказывал, как сбил Талгат «матерого волка» — фашистского летчика. Немец в звании майора имел на счету сто восемь сбитых самолетов. Он пиратствовал еще в Бельгии и во Франции, летал на Балканах. Фашист ни за что не хотел поверить, что его сбил сержант, имеющий всего восемь боевых вылетов. И это был первый в истории авиации бой штурмовика с истребителем с таким исходом!

Трудно представить, сколько раз Бегельдинов ходил под смертью, - как он рассказывал сыну: на территории Германии на него было несколько покушений. Как-то, когда он должен был быть в квартире, ее забросали гранатами. Спасло только то, что он отлучился не надолго. Он первый сделал аэрофотосъемку над Берлином на бреющем полете, что было очень опасно.

Кончится война, в Параде Победы на Красной площади в Москве примут участие лучшие из лучших, со всех родов войск. Даже солнцу будет трудно соперничать с блеском наград победителей. И будет среди них уже гвардии капитан Талгат Бегельдинов.

Он мог, как сам говорит, заняться домом, «гонять» шашки или домино в своем дворе, как-никак вся грудь в орденах, да и личность известная. Нет, пойдет учиться, и закончит не только военно-воздушную академию.

Трижды будет избран по настоянию земляков-акмолинцев депутатом Верховного Совета СССР. В Алма-Аты изберут депутатом городского совета, и станет он почетным гражданином Алма-Аты, Астаны и Аркалыка. Написаны книги: «Илы атакуют», «305 рейдов», «Сражение в воздухе», «Пике в бессмертие».

Актюбинскому высшему военному авиационному училищу гражданской авиации будет присвоено имя дважды Героя Советского Союза Талгата Бегельдинова, сейчас - это Военный институт сил воздушной обороны Казахстана.

В родной стране нет областного центра, в создании воздушной гавани которого не приложил своего участия Талгат Якупбекович. Казахская гражданская авиация связана прочными узами с его именем, вклад его в развитие казахстанской авиации еще предстоит оценить. Так он и работал, как воевал, вкладывая всю свою душу, учился новому и стремился сделать как можно больше и добротнее.

Мне всегда казалось, что мой отец уж точно будет жить всегда, в его потерю поверить трудно, измерить невозможно, уж очень она большая. Нет-нет приходя мысли и себя спрашиваешь, - все ли сделал, что мог, был ли внимателен и заботлив.

В отношении Талгат-ага, такой, самой настоящей легенды Казахстана такие же вопросы напрашиваются сразу. Как любят говорить американцы, - не спрашивай, что может для тебя сделать Родина, спроси у себя, что ты можешь сделать для нее? И не так уж много осталось нашего старшего поколения, нуждающегося в простом человеческом участии и внимании, понимания ими, что их жизнь, опыт да и они сами интересны молодым, подвиги их не забыты.

Талгат Бегельдинов жил в Алматы и являлся президентом благотворительного Международного фонда, который носит его имя и оказывает помощь инвалидам ВОВ и детям-сиротам.

Всей своей жизнью Талгат Бегельдинов олицетворял пример беззаветного мужества и служения Родине, высокого профессионализма, долга и чести.

Будучи в очередной раз в Астане, по давней привычке заглянула в Совет ветеранов РК. Там сетовали, уже столько времени хлопочем, чтобы наш суверенный Казахстан отметил вклад Талгат-ага и присвоил ему звание Халык Қахарманы, может звезда казахстанского героя найдет его на этот раз? Правда, теперь - посмертно...

Дина ИГСАТОВА г. Алматы

In commemoration of TALGAT BEGELDINOV,
twice Hero of the Soviet Union

HE REMAINED IN THE SKY

The name of Talgat Begeldinov is associated with horrible war. Having become the Hero of the Soviet Union two times during the war, this brave pilot proved his worth. He was awarded his first “Gold Star” Medal at the age of 22.

“He is a mere boy”, - that is what General, presenting medal to Talgat, said. The boy, who changed into clean gymnasterka before the meeting with General, started attaching 1st and 2nd class Orders of the Great Patriotic War, Order of Alexander Nevsky, two Orders of the Red Banner, the Order of Glory, Medals and the Guards badge to his shirt.

Stories about the battles in which he participated, still draw interest. Commander of his division told a story about Talgat, shooting down a practiced fascist pilot. A German squadron-leader with a record of 108 downed planes, who was pirating in Belgium, France and the Balkans, could not and did not want to believe, that his plane was shot down by an inexperienced Sergeant with 8 sorties in the past. In aviation history it was the first fight between a strike-fighter and pursuit airplane which led to such result.

It is difficult to comprehend how many times he was close to death. He told his son that several attempts were made on his life in the territory of Germany. Once, an apartment where he was temporarily living, suffered a bomb raid. He survived only because he had left it for a short while. He was the first to accomplish aero photography over Berlin while flying an airplane at a very low altitude. It was a very dangerous act.

After the war, the very best soldiers from all corps took part in Moscow Victory Parade of 1945. Even the Sun could not rival the shine of winners’ decorations; Captain Talgat Begeldinov was among them.

He could have got engaged in domestic cares, play dominoes or checkers in the yard only because his chest was covered with decorations and he was a famous person. Nevertheless he decided to study and graduate not only from Air Force Academy.

At insistence of his fellow countrymen, he was elected a Deputy of the Supreme Soviet of the USSR three times. In Almaty he was elected a Deputy of the City Council, became an honored citizen of Alma-Ata, Astana and

Arkalyk. Talgat Begeldinov wrote several books, i.e. “Ils-2 attack”, “305 raids”, “Air fight”, “A dive into immortality”.

Aktyubinsk Higher Military School of Civil Aviation was named in honour of twice Hero of the Soviet Union Talgat Begeldinov; currently, this institution is known under the name Military institute of Air Forces of Kazakhstan.

Talgat Yakupbekovich took part in creating airports in every administrative centre of his native country. Kazakhstan civil aviation is closely associated with his name; his contribution to development of Kazakhstan aviation is to be assessed in future. He used to put his heart and soul both into work and war; he learned and tried to do a lot of good.

I always thought that my father would live forever and it is difficult to believe in his loss which can not be measured, as it seems enormous. Sometimes you even ask yourself whether you did everything possible, and whether you were kind and attentive to your father,

With regard to Talgat-aga, true legend of Kazakhstan, such questions naturally suggest themselves. Americans say, “Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country”. There are not many living representatives of our older generation, merely seeking for sympathy and attention, our understanding that their life, experience and their personalities are still drawing our interest, and their feats have not been forgotten.

Talgat Begeldinov lived in Almaty and was a president of an international charitable foundation named in his honour; today this foundation provides vets of the Great Patriotic War and orphan children with aid.

The life of Talgat Begeldinov is embodiment of selfless courage and service to Motherland, high professionalism, duty and honour.

During a regular visit to Astana, I dropped in at the Council of veterans of the Republic of Kazakhstan and heard complaints, that all efforts to award Talgat Begeldinov the title of Khalyk Kakhmany have remained futile. Probably, this time the award will find its Kazakhstan hero, although only posthumously...

ВОЗВРАЩЕННЫЕ

ИМЕНА

Токен Юсупов. 106 Кавалерийская дивизия

КАЗАХИ «ХАРЬКОВСКОГО КОТЛА». 1942 ГОД.

«Харьков не зря прозвали «проклятым местом Красной Армии». Во время Великой Отечественной войны тяжелейшие бои за этот город стоили нам огромных жертв, советские войска дважды терпели здесь серьезные поражения.

В мае 1942 года неудачное наступление РККА завершилось «Харьковской катастрофой», что привело к обрушению Юго-Западного фронта и прорыву немцев к Сталинграду и Кавказу.

Последствия этого разгрома были настолько трагичны, а потери в живой силе и технике настолько велики, что Сталин сказал, обращаясь к главным виновникам провала Тимошенко и Хрущеву: «Если бы мы сообщили стране во всей полноте о той катастрофе, которую пережил фронт, то я боюсь, что с вами поступили бы круто...»

Год спустя противник вновь нанес под Харьковом чувствительное поражение — в результате контрудара отборных танковых соединений СС советские войска были выбиты из города с большими потерями.

И лишь в августе 1943 года, уже в ходе Курской битвы, Харьков был наконец освобожден окончательно. Четырежды переходивший из рук в руки город превратился в руины. Посетивший его в 1943 году Алексей Толстой писал: «Я видел Харьков. Таким был, наверное, Рим, когда в пятом веке через него прокатились орды германских варваров. Огромное кладбище...» (ист. В. Абатуров, Р. Португальский. Харьков проклятое место Красной Армии)

Интерес казахстанцев к «харьковской катастрофе» мая 1942 года самый, что на есть кровный — там погибло и пропало без вести большое количество воинов нашей страны. События тех далеких дней до сих пор ждут исследователей, хотя такие исследования и проводились ранее, начиная с конца 50-х годов прошлого столетия Институтом истории Академии Наук Казахстана.

Изданы монографии и защищены научные работы. Возможностей в наше время стало больше: многие архивные фонды стали доступны, к примеру, в России, чем никак не может «хвалиться» Казахстан — архивные фонды, относящиеся к Великой Отечественной войне, до сих пор имеют гриф «Совершенно секретно» и когда решатся его снять, неизвестно.

По крайней мере, многочисленные обращения просто тонут и где-то пропали в бездне Министерства культуры и информации РК. Будем надеяться, что Агентство по информатизации и связи сможет помочь решить этот вопрос. Понятное дело, изучать национальную историю Казахстана без архивов очень сложно, а потому рождаются мифы, в частности так возникло много мифов и небылиц, связанных с участием 106-ой национальной кавалерийской дивизии в «харьковском котле» 1942 года.

А реальность такова, что есть не мало, живущих потомков тех кавалеристов, которые уже более 70 лет ищут своих так и не вернувшихся с той войны отцов, дедов и прадедов.

Курсант учебки

Когда пришлось готовить к печати статью о комиссаре 106-й кавалерийской дивизии Нуркане Сеитове, родные дали много фотографий, но по одной никак не могли определить, когда был сделан снимок. После жарких дискуссий решили, что снимок довоенный и одним словом к разыскиваемой нами 106-й кавалерийской дивизии никакого отношения не имеет. А вот узнать историю фото совершенно случайно помог Мурат Даулбаев из Министерства обороны Казахстана — он разыскивает Канапию Даулбаева, призванного в декабре 1941 года в формировавшуюся в Акмолинске 106-ю кавалерийскую дивизию.

А случилось это так. В очередной мой приезд в Астану Баткен Каирбековна, дочь пропавшего без вести кавалериста Каирбека Капажанова просила меня связаться с Муратом Даулбаевым, с которым довелось ей съездить в Харьков в 2010 году в составе делегации Министерства обороны РК и посетить места боев этой дивизии. Мурата найти удалось без особых проблем, и когда он попросил ознакомить его с материалами по воинам кавалерийской дивизии, опубликованных ранее, ему был передан ряд статей, в числе которых и была статья о комиссаре дивизии, наркоме Нуркане Сеитове. Ответа ждать долго не пришлось. Мурат откликнулся буквально сразу, даже несмотря на поздний час — на фото о происхождении которой и были жаркие споры, он узнал свою родню Канапию Даулбаева. И дал объяснения, из которых следовало, что на фотографии действительно курсанты учебки, а сама учебная подготовка проводилась в городе Акмолинске зимой 1941-42 годов

для отправки на фронт в составе 106-й дивизии.

Вместе с Канапией были призваны из аула Кенетколь семеро, но никто из них с войны не вернулся. Базыл, отец Мурата рассказывал, что он в 1986 году встретил в районной больнице ветерана и разговаривал с ним, звали его Егенбай из аула Жолбасшы (б.Еркеншиликского района) Ерментауского района, этот дед ветеран поведал, «что последний раз он видел Канапию до начала второй авиабомбежки, тот прибежал к нему в окопы и спросил, где земляки с аула (пока известен только Макашев, остальных не помнят), затем убежал дальше искать их, и больше его не видели, потом начались взрывы вокруг».

Егенбая самого сильно оглушило и завалило землей в окопе, вытащили его немцы и забрали в плен. Был в плену в Европе, вернулся домой в середине 50-х годов, умер в конце 80-х годов.

В Банке данных погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны военнослужащих призванных с территории Казахстана числится:

Даулбаев Канапия 1922 года рождения, призван 27 декабря 1941 года Еркеншиликским РВК Акмолинской области, рядовой, пропал без вести в апреле 1942 года.

Канапия Даулбаев, чтобы попасть добровольцем на фронт приписал себе пару годов, и в январе 1942 года из Акмолинска написал несколько писем своему отцу, что служит кавалеристом в конной дивизии и отправляется на фронт. Других известий от ушедшего на фронт 17-летнего паренька не было и нет до сих пор.

МЛАДШИЙ ПОЛИТРУК

Уже на другую статью о 106-й кавалерийской дивизии откликнулся Алтай, внук Байзыкана Искендилова. В их семье удивились, когда обнаружили в интернете фотографии военного 42-го года этой дивизии. В семье Искендиловых довелось держать в руках подлинное фото, с которого и смотрел дед Алтая - Байзыканы. Фотография была подписана красным карандашом, надпись гласила «Командиры, политруки и секретари парт. организаций 106 КД, 10 апреля

Групповое фото 106 кавалерийской дивизии. В верхнем ряду пятый слева - Каиржан Байсекеев, седьмой - Базыкан Искендилов

Учебка. Канания Даулбаев стоит второй слева

Военком Серик Турсунов

1942 года г. Акмолинск». Так практически точно удалось выяснить время отправки на фронт этой дивизии.

Скупые данные военного архива Министерства обороны России свидетельствуют:

Младший политрук ИСКЕНДИРОВ БАЙЗЫКАН — ответственный секретарь парторганизации 288 кавалерийского полка 106 кавалерийской дивизии. Пропал без вести в мае 1942 года. Жена Сарсенбаева Кульжамал — г. Акмолинск, ул. Акмолинская д.49

Байзыканы Искендири уродился в Карагандинской области в 1914 году в ауле №6, был призван в декабре 1941 года городским военкоматом Петропавловска. К этому времени он работал инструктором отдела кадров Северо-Казахстанского обкома партии.

Как вспоминал его сын, Сабит Байзыканывич - ему было чуть больше шести лет и как все мальчишки играли в свои игры, по сути, они даже не осознавали о тех грозных событиях: о том, что идет война и отец уходит на фронт. В их семье помнят, что бабушка рассказывала: от Байзыканы приходили письма до конца 1943 года. Не трудно было понять, что Искендириу Байзыканы удалось выйти из харьковского окружения живым и продолжить воевать в Красной Армии. Судя по номеру полевой почты, откуда шли письма Байзыканы, воевать ему довелось уже в частях, освобождавших Харьковскую область, вернуться и выполнить то, чего не удалось добиться в мае рокового 42-го года кавалеристам 106-ой кавалерийской дивизии. Здесь его след затерялся.

ВОЕНКОМ ПОЛКА

У Байзыканы Искендири уродился друг, вместе с которым он ушел на фронт — Серик Турсунов. Перед отправкой на фронт они сфотографировались, и одно свое фото Серик подписал: «Дорогая Кульжамал! С гордостью, величайшей радостью вручаю вам личную фотокарточку на вечную память. Вспоминайте нас всегда ...» и подарил жене Байзыканы.

Турсунов Серик, старший политрук, 1908 г. р., казах, в РККА с 1930 года, призывался из запасов Кызыл-Ординского областного военкомата, был назначен военным комиссаром 288-го кавалерийского полка 106 КД.

Сакимбек Калгинбаев, сын главного ветеринарного врача 106-й кавалерийской дивизии Шайыка Калгинбаева, желая узнать о судьбе своего отца, в 70-х годах поехал в Алматы, где нашел бывшего военкома Серика Турсунова. Военком был немногословен, рассказывать ничего не стал, себя на фото узнал.

Спустя много лет только стало понятно, почему военком Турсунов, живя в Алматы по улице Панфилова, не стал давать о себе знать и тем более рассказывать о случившемся. По всей видимости, как все те, кто был с ним в этой кавалерийской дивизии в «харьковском котле» 42 года, попал в плен и, пройдя лагеря немецкие и советские, вернулся домой. Подвергать кого-либо опасности тем более близких, родных своих друзей он не желал. О судьбе военкома Турсунова других сведений нет, возможно, откликнутся и его родственники.

*В первом ряду сидят: Токен Юсупов, Сагадат Кулмагамбетов, Сапархан Аманжолов.
Во втором ряду стоят: третий слева Василий Андреев, Каиржан Бейсекеев.*

КОМИССАР МИНОМЕТНОЙ БАТАРЕИ

Уроженец Семипалатинской области Токен Юсупов закончил в 30-е годы Семипалатинский педагогический институт, работал учителем математики, затем директором школы, преподавал на рабфаке. Ему довелось работать в должности заведующего Иртышского и Лебяжьего районов Павлодарской области. До призыва в Красную Армию в 1938 году его перевели в Павлодарский обком партии. В те времена типичный путь профессионального роста для смышленного паренька-сироты.

Младший политрук Юсупов Токен, 1913 года, казах, был призван из запаса Павлодарского областного военкомата в начале декабря 1941 года. Назначен комиссаром минометной батареи 288-го кавалерийского полка 106-ой кавалерийской дивизии. Это все, что пока о нем известно.

В «харьковском котле» 1942 года количество погибших очень велико, попало только в плен около 240 тысяч воинов Красной Армии, многие из которых из плена сумели сбежать, есть среди них погибшие в концлагерях. Было немало тех, кто сумел вернуться живым в родной Казахстан.

Жена Юсупова Асия сумела добраться до Акмолы и побить перед отправкой на фронт с мужем. Она вспоминала, что встретил он ее на вокзале, на белом коне. Многие фотографии, сделанные в то время с ним, его друзьями, были утеряны — на обратном пути в поезде у нее украли чемодан, где они находились. Осталось только одна фотография в военной форме — Асия держала ее при себе. Даже этого одного фото оказалось достаточно, чтобы найти на многих фотографиях военного 1942 года политрука Юсупова Токена.

В середине 50-х годов к ним семью пришел однополчанин Токена. Пройдя все ужасы плена, отсидев в советских лагерях, он пришел к ним с надеждой, что Токен жив и поможет ему реабилитироваться. Асия, жена Токена будет ждать его до самой смерти.

МЛАДШИЙ ПОЛИТРУК КАИРЖАН БЕЙСЕКЕЕВ

На одну из моих публикаций о воинах 106 кавалерийской дивизии откликнулись родственники — они призвали на фото Каиржана Бейсекеева.

Согласно данным архива Министерства обороны России:

Бейсекеев Каиржан, воинское звание младший политрук. Последнее место службы 106 КД. Причина выбытия пропал без вести. Дата выбытия _05.1942 года. (ист. ЦАМО Номер фонда источника информации 33. Номер описи источника информации 11458. Номер дела источника информации 664 [http:// www.obd-memorial.ru/Image2/getimage?id=74766562](http://www.obd-memorial.ru/Image2/getimage?id=74766562))

Бейсекеев Каиржан Бейсекеевич, 1912 года, казах, уроженец колхоза им. Сталина Еркеншеликского района Акмолинской области, в Красной Армии с 1941 года, был призван по Акмолинскому областному военкомату. Инструктор политического отдела 106 КД. Пока это все, что известно о нем.

О 106 КАВАЛЕРИИ ЗАМОЛВИТЕ СЛОВО!

Ушедшая на фронт в середине апреля 1942 года из города Акмолинска, 106-я национальная кавалерийская дивизия была направлена на комплектование 6-го кавалерийского корпуса на Юго-Западный фронт, под Харьков, дивизии не удалось сразиться под собственным номером.

Хотя в эту дивизию были призваны из десяти областей Казахстана, основную часть составляли призывники из северных областей Казахстана, порядка двух тысяч двухсот

человек, а это больше половины личного состава, среди которых были акмолинцы. Судьба многих неизвестна и до сих пор не установлен списочный состав дивизии.

На протяжении уже ряда лет никак не удается у городского акимата Астаны получить согласие на присвоение одной из улиц нынешней столицы имени 106-ой казахской кавалерийской дивизии и установки памятника в ее честь.

Доброй памятью к предкам, ушедшим воевать, могут по всей видимости, похвалиться другие регионы, к примеру, город Петропавловск и Актобе — в этих городах есть улицы, носящие имена воинских соединений, ушедших на фронт из этих краев. Надеемся, что столица сможет показать пример уважительного отношения к памяти фронтовиков.

Потомки помнили, что на здании вокзала Акмолы была памятная плита, где было указано, что именно отсюда, в далеком 1942 году ушла на фронт и 106 кавалерийская дивизия. К 65-ой годовщине Великой Победы ее восстановили, и в установленной памятной плите на здании старого вокзала Астаны вы сможете найти, что в числе многих отсюда была отправлена на фронт и эта дивизия, только время указано неверно — февраль 1942 года. Нет нужды объяснять, что ошибку необходимо устранить. Многие в Казахстане желают знать о своих родных, так и не вернувшихся с той войны. Поиски продолжаются

106 кавалерийская дивизия. перед отправкой на фронт

Daryn IMANGALIYEV, a journalist and publicist

KAZAKHS IN THE SECOND BATTLE OF KHARKOV

REDEEMED NAMES

Kharkov is used to be called a cursed place of the Red Army for a reason, as during the Great Patriotic War heavy fights for that city cost us great casualties; Soviet troops sustained overwhelming defeats there two times.

In May 1942 Red Army unsuccessful resulted in “Kharkov catastrophe”, which led to collapse of the Southwestern front and Germans’ breakthrough to Stalingrad and Caucasus.

The consequences of that defeat were so tragic, and casualties and armour losses were so numerous, that Stalin addressed main causers of the defeat Timoshenko and Khrushchev, “I am afraid that if we informed the whole country of all the details of that catastrophe which our front had been through, you would be given a short shrift...”

In a year the enemy again inflicted a stinging defeat, as a result of a counterstrike of SS select tank corps Soviet troops were dislodged from the city with huge casualties.

Only in August 1943 in the course of Battle of Kursk, Kharkov was liberated at last. Having changed hands four times, the city fell into ruin. Alexey Tolstoy, who visited Kharkov in 1943, wrote, “I saw Kharkov. That is how Rome must have looked like in the fifth century when hordes of Germanic barbarians stormed across. Huge cemetery...” (hist. V.Abaturov, R.Portugalsky. Kharkov as a cursed place of the Red Army).

Our interest in “Kharkov catastrophe” of May 1942 could not be more vested as a great number of Kazakh soldiers perished and went missing in action there. Events of those days gone by have been waiting for their researchers, although such researches are being conducted by History Institute under Academy of Sciences of Kazakhstan starting from the fifties of the past century.

Those events became a theme of published monographs and research papers. Today there are more possibilities for conducting such researches, for example many archival funds in Russia became accessible; it is quite frustrating that Kazakhstan’s archival funds with documentation pertaining to a period of the Great Patriotic War still remain classified. It is not clear what measures are required for declassifying that documentation, as multiple requests submitted to the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan have not found response yet. Hopefully, the Informatization and Communications Agency of the Republic of Kazakhstan will help us solve this problem. It is doubtless that studying national history poses difficulty; as a consequence numerous myths, in particular about participation of the 106th national cavalry division in the battle of Kharkov in 1942, appeared.

The situation is such that for more than 70 years multiple living descendants of those cavalymen have been searching for their missing in action fathers, grandfathers and great-grandfathers who did not return home.

A cadet in training unit

When we were preparing article about Nurkan Seitov, commissar of the 106th cavalry division for the press, his relatives offered a lot of photos, but we could not define the date when one of them was taken. After fierce discussions we decided that the photo was taken in pre-war period and does not have any relation to the 106th division. Mystery behind the story of that photo was accidentally solved with the help of Murat Daulbayev from the Ministry of Defence of Kazakhstan, who had been searching for Kanapiya Daulbayev, drafted in December 1941 into the 106th cavalry division. Looking through materials related to soldiers of the division, he recognized his relative Kanapiya Daulbayev in that very photo which previously caused fierce discussion. He explained that in fact photo depicts cadets of a training unit; training itself was conducted in Akmolinsk in winter 1941-42.

Private Daulbayev Kanapiya, born in 1922, was drafted on December 27, 1941, went missing in action in April 1942.

A commissar of mortar company

Token Yussupov, born in Semipalatinsk region, graduated from local Pedagogical Institute in thirties; he worked as a Maths teacher, director of school, and taught workers' classes (rabfak). He had had an occasion to hold position of head of Irtyshsky and Lebyazhy districts of Pavlodar region. Before the draft into the Red Army he was transferred to nother position in Pavlodar regional Party committee.

Political instructor Token Yussupov was called up by Pavlodar regional military registration and enlistment office in the beginning of December 1941. He was appointed a commissar of mortar company in the 288th cavalry regiment of the 106th cavalry division. These are all known facts about this soldier as yet.

Assiya, the wife of Token Yussupov, managed to come to Ak-mola and spend some time with her husband before his departure for the front. She recalled that he met on the station riding the white horse. A lot of Token's and his friends' photos taken that time were stolen together with her suitcase during her trip back home. There is only one photo of Token in uniform which Assiya had kept about herself, but this photo was enough to help find political instructor Token Yussupov in many other photos taken back in 1942.

A political instructor

A grandson of Bayzykan Iskenderov, Altay responded to another article about the 106th cavalry division. Family members were surprised to find photos of that division taken in 1942 on the Internet. The Iskenderovs family had had a chance to see the original of that photo with Altay's grandfather Bayzykan in it. There was an inscription on the photo, which read, "Commanders, political instructors, and secretaries of Party organizations of the 106th CD. April 10, 1942. Akmolinsk." Thus we managed to learn almost exact date of the division's departure for the front.

According to official data, political instructor Bayzykan Iskenderov was an executive secretary of Party organization of the 288th cavalry regiment of the 106th cavalry division. He went missing in action in May 1942.

Bayzykan Iskenderov was born in Karaganda region in 1914 in aul#6; he was drafted in December 1941, by that time he had been an instructor of personnel department in North Kazakhstan regional Party committee.

His relatives remember, that family had been receiving his letter till the end of 1943. It is not difficult to understand that Bayzykan managed to break out of "Kharkov encirclement" alive and keep

fighting in the Red Army ranks.

Judging by the number of field post office put down on Bayzykan letters, he took part in liberating Kharkov region. Then the trace of him was lost.

A military commissar of the regiment

Bayzykan Iskenderov had a friend Serik Tursunov, they left for the front together. Tursunov Serik, ethnic Kazakh, was a senior political instructor, born in 1908; having been in the ranks of the WPRA from 1930, Tursunov was appointed a military commissar of the 288th cavalry regiment of the 106th CD.

Assumably, he was taken captive together with other soldiers of "Kharkov encirclement". Having underwent German and Soviet camps, he returned home. There is no any other data about Serik Tursunov; hopefully, this article will draw response from his living relatives.

Political instructor Kairzhan Beyssekeyev

Relatives of Kairzhan Beyssekeyev responded to one of the author's publications about soldiers of the 106th cavalry division and sent his photo to the author.

According to data of archive of RF Ministry of Defence, Beyssekeyev Kairzhan was a political instructor. The 106th Cavalry Division was his last duty station. The reason of his removal from the list is "missing in action". The date of removal is .05.1942.

Beyssekeyev Kairzhan Beysekeyevich, ethnic Kazakh, was born in 1912, in kolkhoz named after Stalin of Yerkensheliksky district of the Akmolinsk region. He had been in the Red Army from 1941. Beyssekeyev was an instructor of political department in the 106th Cavalry Division. These are all the facts known about him so far.

Put in a good word for the 106th cavalry division!

The 106th national cavalry division left for the front in the middle of April 1942 from Akmolinsk. It was sent in order to reinforce the 6th cavalry corps of the Southwestern front in the environs of Kharkov, thus the division did not have a chance to wage fight under its own number.

Although men from 10 Kazakhstan regions were called up to serve in that division, the majority of conscripts came from northern regions of Kazakhstan, that is approximately two thousand people, which is more than fifty percent of personnel's total number. Fates of many conscripts remain unknown and division's muster roll has not been defined yet.

For several years Astana akimat does not give consent to naming one of the capital's streets after the 106th cavalry division and to erecting a memorial in its honour.

Apparently, other regions of our country are able to demonstrate their respect for ancestors' memory, for example Petropavlovsk and Aktobe have streets, bearing names of military formations, which left for the front from these places. Hopefully, in future the capital will set an example of respect for the memory of war veterans.

Old residents of Astana remember that in the past a commemorative plaque was set in the building of Ak-mola railroad station, which stated that in the far 1942 the 106th cavalry left for the front among others exactly from this place. By the 65th anniversary of the Great Victory the plaque had been restored. Now anyone can make sure of that information in the building of old station; unfortunately the date of the division's departure for the front is put incorrectly, i.e. February 1942. It is needless to explain the necessity of eliminating this mistake.

*Біз өз кемеізді суға алысқа сапар шегу мақсатында түсірген халықпыз.
Бізді жолға саяхатқа деген құлшыныс немесе бос үміт шақырған жоқ.
Біз бостандық пен әділдік, намыс пен адамгершілік,
тәуелсіздік пен отан сүйгіштік туы астында жиналған халықпыз*
Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

*Мы — народ, спустивший свой корабль на воду, решившись на дальнейшее плавание.
Нас позвали в дорогу не жажда приключений и не призрачные надежды.
Мы — народ, выступающий под флагом свободы и справедливости
чести и гуманизма, независимости и патриотизма.*
Нурсултан НАЗАРБАЕВ

*We are the nation, which launched a ship, having ventured to set out on a voyage.
We have not been lured by yearning after adventure and delusive hopes.
We are the nation which marches under the banner of freedom and justice,
honour and humanism, independence and patriotism*
Nursultan NAZARBAYEV

**АЙТАЙЫН ДЕГЕНІМ...
К СЛОВУ СКАЗАТЬ...
BY THE WAY...**

Наталья КАРИМОВА,

доктор исторических наук, профессор Ташкентского государственного института востоковедения,
Республика Узбекистан

«ДИФАН ЧЖИ»: ИСТОРИЯ КАЗАХОВ

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ «ДИФАН ЧЖИ» ИЛИ
«ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОПИСАНИИ», КАК ЖАНР,
ОХВАТЫВАЕТ ДЛИТЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД И ТРАКТУЕТСЯ
РАЗНЫМИ УЧЕНЫМИ ПО-РАЗНОМУ. КИТАЙСКИЕ УЧЕНЫЕ
СЧИТАЮТ, ИСТОКИ ЖАНРА СЛЕДУЕТ ИСКАТЬ
В ГЛУБОКОЙ ДРЕВНОСТИ, КОГДА В КИТАЕ НАБЛЮДАЛСЯ
ЗНАЧИТЕЛЬНЫЙ РОСТ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ.
НЕ ВЫЗЫВАЕТ СОМНЕНИЙ, ЧТО В ОСНОВЕ ЭТОГО
ПРОЦЕССА ЛЕЖАЛО ОБЪЕДИНЕНИЕ В ОДНОМ
СОЧИНЕНИИ НЕОБХОДИМЫХ ГОСУДАРСТВУ
В ЕГО ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СВЕДЕНИЙ
О КОНКРЕТНОМ РЕГИОНЕ

Начиная с 138 г. до н.э. (эпоха Западная Хань) по 119 г. до н.э. династия Хань (III в. до н.э. — II в.н.э.) дважды посылала Чжан Цзяня с дипломатическими миссиями в Сиюй (кит. Западный край страны). Привезенные им многочисленные воспоминания о западных государствах были впоследствии записаны Сым Цянем в его «Шицзи. Давань лечжуань» («Исторические записки. Повествование о Давани»), которые многие исследователи считают первым историко-географическим описанием западных стран.

Важной особенностью ранних историко-географических описаний являлось то, что они призваны были обслуживать экономические нужды древнекитайских царств. Составление их тогда уже являлось делом государственным, им занимались специальные чиновники.

Следующим этапом на пути становления жанра историко-географических описаний стало появление региональных сочинений разных типов, где был представлен как географический, так и исторический материал. Однако этим их содержание не исчерпывалось, они непрерывно расширяют свою тематику. Исследователей особенно привлекают разделы биографий, прославлявшие местных деятелей, чиновников и ученых.

К VII веку в Китае появляются первые сводные описания (в том числе, общекитайские), а некоторые китайские историки утверждают, что к периоду правления династии Суй (589-617 гг.) жанр историко-географических описаний уже сложился окончательно.

Поскольку история составления «дифан чжи» в Китае давняя, форма их написания со временем видоизменялась. Их расцвет приходится на эпоху Цин (1644-1911).

Более тщательный их анализ выявил наличие четырнадцати видов «черновики» (гаобэнь); 74 вида «копий» (чаобэнь), 27 видов «ксилографических изданий» (кэбэнь); 56 видов «печатных изданий» (цяньинбэнь) и др. Помимо этого существуют еще виды «литографии» (шиин), отпечатанные на ротаторе или мимеографе (юин), «фотолитографии» (инин) и др.

Среди «дифан чжи» цинского периода самые ранние относятся к периоду правления Цянь-луна (1736-1796 гг.), самые поздние — к периоду царствования Сюань-туна (1909-1911 гг.). Необходимо отметить, что времена правления в Китае Цянь-луна и Цзя-цин (1796-1821 гг.) было временем подъема, расцвета династии Цин, оно отмечено не только большим количеством составленных «фан чжи», но и лучшим их качеством. Закат эпохи Цин отмечается рядом небрежно и спешно составленных «описаний».

Тематически все «историко-географические описания» можно разделить на три вида: описывающие весь Западный край (Сиюй), описывающие один определенный район, и, описывающие отдельные уезды и области.

Среди описаний первого вида, прежде всего выделяется «Сиюй тучжи» (Историко-географическое описание Западного края с картами) и «Синьцзян тучжи» (Историко-географическое описание Синьцзяна с картами). Оба сочинения составлены государственными чиновниками. Они всегда стоят в первых рядах всех имеющихся «историко-географических описаний» о западных странах.

Первое сочинение относится к начальному периоду правления Цинов. Император Цяньлун лично отправил людей для исследования и составления описания. Прошло свыше 20 лет, прежде чем было объявлено о завершении работы.

Второе сочинение относится к концу правления династии Цин. В результате мобилизации людских ресурсов его удалось завершить в течение двух лет.

Оба сочинения как раз символизируют начало и конец господства Цинов в Восточном Туркестане. Акценты в изложении материалов тоже различны. Время составления «Сиюй тучжи» — это время расцвета Цинской династии, когда сохраняется острый интерес к новым присоединенным землям. Являясь первым описанием Синьцзяна в тот период, сочинение рассказывает о местах расселения

СВЕДЕНИЯ ПО ИСТОРИИ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ СОДЕРЖАТСЯ ВО МНОГИХ «ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОПИСАНИЯХ» СИНЬЦЗЯНА. В ЧАСТНОСТИ, В «СИНЬЦЗЯН ГАЙГУАНЬ» ДАЕТСЯ ПОДРОБНОЕ ОПИСАНИЕ ОБЫЧАЕВ И ТРАДИЦИЙ КАЗАХОВ СИНЬЦЗЯНА

различных народов, об их происхождении, затрагивает чиновничью систему, временные военные поселения и упоминает о деятельности «туньтянь». Сочинение представляет собой ценный материал для исследователей, т.к. содержит помимо прочего, обширный экономический и исторический разделы.

Общие описания Синьцзяна включают в себя такие сочинения, как «Сиюй вэньцзяньлу» (Записки об услышанном и увиденном в Западном крае), «Сичуй цзунтун шилюэ» (Общее описание Западного края), «Циндин Синьцзян чжилюэ» (Высочайше утвержденное описание Синьцзяна) и др. Эти сочинения в основном содержат описания местных исторических событий.

«Сиюй вэньцзяньлу» составил маньчжур Чжэн Лань, бывший цзяньши сочинения он описал свои наблюдения и впечатления о проживании в Синьцзяне. Можно отметить довольно высокое качество и достоверность исторического материала. Язык изложения неофициальный. Всего работ с таким же названием насчитывается около семнадцати. Многие из них дошли до наших дней с частично утерянными текстами.

«Сичуй цзунтун шилюэ» также называют «Или цзунтун шилюэ» (Общее описание Или). Или — место в Западном крае, где расквартировывались высокие должностные лица, военные и политические деятели. Немало чиновников разного ранга и литераторов описывали данный регион. До деления Синьцзяна на провинции он был

территория на востоке начиналась с Кумула и Баликунь, на западе доходила до Цзинхэ, на юге достигала Турфана. Территория включала современный Кумульский район, Турфанский, Чанцзихуэйцзу автономный округ, город Урумчи, Бозэртала - монгольский автономный округ, а также уезд Цзинхэ.

Среди «дифан чжи», посвященных описанию одного района выделяются «Улумуци ши» (События в Урумчи), «Саньчжоу цзилюэ» (Описание Трех округов), «Хуэйцзян чжи» (Описание мусульманских районов) и «Хуэйцзян тунчжи» (Общее описание мусульманских районов).

«Улумуци ши» был завершен в 1796 г. Долгое время существовал только переписанный экземпляр, который передавался из поколения в поколение.

«Саньчжоу цзилюэ» — сочинение 1808 г. очень богато по содержанию. Три округа (саньчжоу) — это находившиеся в подчинении Урумчинского дутуна в эпоху Тан три округа: Ичжоу (Кумул), Сичжоу (Турфан) и Тинчжоу. С этой части Западного края начиналось развитие сельского хозяйства, здесь появлялись поселки, военные поселения, поселения для преступников, многочисленные скотоводческие хозяйства. Население увеличивалось, росли города. Научный труд содержит большое число исторического фактажа, что дает современным исследователям ценный материал. Составитель труда Хэ Нин, монгол, в то время исполнял обязанности Урумчинского дутуна. Он владел в совершенстве китайским языком, и составленное им «фан чжи» отличается высоким качеством.

Территория, находившаяся под управлением Кашгарского цаньцзань дачэня с восемью городами, расположенная южнее Тяньшанского хребта района, современный Наньцзян, включала современные районы Хотана, Кашгара, Аксу, Байньгэ монгольский автономный округ и Кэцзилесу киргизский автономный округ. На этой территории проживали преимущественно уйгуры и все население, за исключением монголов, исповедовало ислам (хуэйцзяо). Поэтому в эпоху Цин эти районы назывались хуэйбу или хуэйцзян, а описания этих районов — «Хуэйцзянчжи» и «Хуэйцзян тунчжи».

«Хуэйцзян чжи» — возможно самое раннее из составленных в эпоху Цин, его первые черновики относятся в 1760-1765 гг. После образования КНР оно вошло в собрание о приграничных территориях «Бяньцзян цуншу дубянь» и стало доступным широкому кругу ученых. В сочинении описываются обычаи народов, исповедовавших ислам, здесь были сведения о сельском хозяйстве, давались разряды беков и т.д..

«Хуэйцзян тунчжи» завершено позже, в 1804 г., составлено Хэ Нином, бывшим в то время Кашгарским цаньцзань дачэнем. Показана жизнь высшего слоя уйгурского общества того времени. Здесь же описание событий в Кумуле и Кашгаре. Дано описание экономического состояния этого региона. Издано это сочинение спустя 100 лет после завершения.

Историко-географические описания отдельных округов. В эпоху Цин административное деление территории было следующим: за провинциями шли дао (административ-

СУДЬБА ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОПИСАНИЙ
СЛОЖИЛАСЬ ДРАМАТИЧЕСКИ – МНОГОЕ УНЕСЛО ВРЕМЯ.
НИ ОДНА БИБЛИОТЕКА МИРА
НЕ РАСПОЛАГАЕТ ПОЛНЫМ КОМПЛЕКТОМ «ФАН ЧЖИ».
НАИБОЛЕЕ ПОЛНО ОНИ ПРЕДСТАВЛЕНЫ В ФОНДАХ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПЕКИНСКОЙ БИБЛИОТЕКИ
(ОКОЛО 5 ТЫСЯЧ НАИМЕНОВАНИЙ),
БИБЛИОТЕКАХ СИСТЕМЫ АКАДЕМИИ НАУК КИТАЯ
И В БИБЛИОТЕКЕ ПЕКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА.
ИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ КНИГОХРАНИЛИЩ
НАИБОЛЕЕ КРУПНЫМИ КОЛЛЕКЦИЯМИ «ОПИСАНИЙ»
РАСПОЛАГАЕТ ТОЙО БУНКО (ЯПОНИЯ)

его административным центром. Поэтому это сочинение также считается тунчжи (общим описанием).

Издание сочинения организовал Сун Цзюнь, монгол по национальности, который был дважды цзяньцзюнем (генералом) в Или. В первый раз он принимал участие в составлении «Сиюй тунчжи». В бытность его цзяньцзюнем второй раз, в Или был прислан в качестве цзиньши Сюй Сун, которому и было поручено дополнить «Сичуй цзунтун шилюэ».

«Историко-географические описания» посвящены одному определенному району. Это районы, находившиеся в подчинении Урумчинского дутуна (военного губернатора), Кашгарского цаньцзань дачэня (советник-министра) и Тарбагатайского цаньцзань дачэня. Каждый из них состоял из нескольких (иногда десятков) уездов.

Урумчинский дутун эпохи Цин уступал по должности только илийскому цзяньцзюню, а управляемая им терри-

ные районы), далее — тин (административные управления), цзюнь (области), сянь (уезды), округа. Система уездов и областей во время Цин была учреждена только на линии от Кумула (Хами) до Цзинхэ.

«Дифан чжи» многих городов и уездов в большинстве своем были составлены до деления Синьцзяна на провинции.

Самым ранним (1775 г.) считается «Ицзян хуэйлань» или «Илиды дифан чжи» является историко-географическим описанием Или. Он был составлен чиновником, занимавшим невысокое положение в маньчжурской армии.

Во время правления Даогуана составлены историко-географические описания отдельных округов, административных управлений областей и уездов — «Хами чжи» («Описание Кумула») Чжун Фана, «Халашаэр чжилюэ» («Описание Карашара») Фэй Линьбу, «Кашигаэр цзюэ ши» Чжу Кэдэна и другие сочинения.

Позже в Синьцзяне наступает смутное время. В конце правления династии Цин был издан указ, по которому «дифан чжи» отдельных округов и уездов исправлялись и дополнялись 1 раз в 60 лет. В столице империи налаживалось книгоиздательство и по отдельному указу всем округам и уездам предписывалось составлять «дифан чжи» и «использовать их в школах в качестве учебника».

Всесторонне описывая конкретный регион, «дифан чжи» являлись важным источником информации для исследователей истории Китая и Центральной Азии, кроме того, они подпитывали династийные хроники и другие китайские официальные исторические материалы.

Судьба историко-географических описаний сложилась драматически — многое унесло время. Ни одна библиотека мира не располагает полным комплектом «фан чжи». Наиболее полно они представлены в фондах Государственной Пекинской библиотеки (около 5 тысяч наименований), библиотеках системы Академии Наук Китая и в Библиотеке Пекинского Университета. Из зарубежных книгохранилищ наиболее крупными коллекциями «описаний» располагает Тойо Бунко (Япония).

Сведения по истории народов Центральной Азии содержатся во многих «историко-географических описаниях» Синьцзяна. В частности, в «Синьцзян гайгуань» дается подробное описание обычаев и традиций казахов Синьцзяна. Например, об обряде бракосочетания у казахов в источнике сказано: «Их свадебные традиции на самом деле можно считать церемонией «купли-продажи. Если нет соответствующей цены [подарков], решительно трудно, чтобы надежды [на замужество или женитьбу] оправдались».

Размер подарков и количество денег варьируется, но источник сообщает, что: «Богачи, зачастую, без нескольких тысяч и сотен голов коров и лошадей, нескольких тысяч лянов серебра не могут должным образом вести разговоры (о свадьбе). О количестве подарков невесте при помолвке всегда решают через сваху».

Сваха в казахских свадебных обрядах является очень важным лицом. Это отмечает и другой источник «Синьцзян вэньти цзянхуа»: «Казахи по нраву схожи с детьми, [сами] не женятся. Сваха приходит в дом девушки, договаривается [о] финансах [и] выдате замуж».

Оба источника сообщают о том, как в семье невесты выражают согласие на свадьбу после решения формальностей. В «Синьцзян гайгуань» сказано: «(Если решение принято), тогда её родители или братья совершают ритуал «топтанья воды», дойдя до берега реки, и этим выражают свое намерение (согласие). Затем, после того, как [женихом] поднесена половина необходимого серебра (и) скота, их зять может прибыть в дом невесты, кланяется тестю и теще, шуринам и другим, [а затем] с невестой вместе едят и спят, как муж и жена».

«Синьцзян вэньти цзянхуа» уточняет, что в этом обряде участвуют: «[Все] вместе, невеста, родители, братья [собираются] для ритуала «топтанья воды». Все [кто участвует в ритуале] доходят до берега реки и по воде переходят её, не выражая сожаления (т.е. веселья), и тогда, как правило, семье невесты отправляют требуемое серебро, скот».

О похоронных обрядах казахов в «Синьцзян вэньти цзянхуа» отмечается, что «по казахским обычаям рождение людей не [отмечают] угощением, как и погребение...». И далее: «[У] казахов [если] родственник умирает, не держат траур, скорбят и только. Человек умирает, сразу быстро погребают, до наступления вечера».

«Синьцзян гайгуань» добавляет, что после погребения «мулла забирает одежду покойного и уходит. В течение 40 дней после погребения все приглашают муллу для заупокойных молитв».

О летоисчислении: «[У казахов] нет 60-летнего цикла. В каждом месяце 30 дней, в каждом году 360 дней, в середине есть долгий пост, длительностью в 1 месяц, в течение которого с утра до вечера не пьют, не едят. На закате солнца, [когда] небо темнеет, начинают осмеливаться принимать пищу. После последнего дня месяца [поста], а именно в окончание поста (Рамазан), встречают Новый год и называют его «Малый год», затем через 70 дней — наступает «Большой год».

К этому времени мужчины и женщины, старые и молодые состязаются в блеске (яркости, красоте) одежды, [все] слушают, как мулла читает молитву [и проводит] ритуальные церемонии. В конце церемонии, радуясь, обмениваются рукопожатиями, взаимно поздравляя друг друга, либо поют песни, танцуют, или [устраивают] скачки на лошадях [или] козлодрание. [И длится праздник] три дня, от начала до конца».

Таким образом, мы видим, что как особый синтетический жанр, который в Китае относят к категории исторических трудов, «историко-географические описания» или «дифан чжи» содержат богатейший материал общественно-политической жизни народов Центральной Азии.

Из всех компонентов государственного историописания Китая, в частности, Восточного Туркестана, историко-географические описания — наиболее сложные, как по составу относящихся к нему сочинений, так и по структуре и характеру содержащегося материала. Занимая особое и очень важное место в системе китайских исторических сочинений, и, касаясь, прежде всего, истории и географии региона, эти сочинения не являются ни тем, ни другим.

Natalya KARIMOVA, Doctor of Historical Sciences, professor of the State Institute of Oriental Studies in Tashkent, Republic of Uzbekistan

HISTORY OF KAZAKHS IN “DIWANG SHIJI” RECORDS

The history of “Diwang shiji” or “Historico-geographical records” genre’s making covers a long period of time and is interpreted by different scientists in different ways. Chinese scientists believe that the genre’s sources ascend to antiquity, when considerable growth of geographic knowledge took place. It is doubtless that unification of data, which had been essential for the state and its functioning, about definite region in one work lay in the basis of that process.

An important peculiarity of early historic-geographic records lay in the fact that they had served economic purposes of ancient Chinese kingdoms. Even back then the process of making records had been weighty matter of state, only special clerks could be entrusted with that task.

Emergence of different types of regional records, which represented both geographic and historic material, became next stage in the process of historico-geographic genre’s making.

The form of making records has changed with the lapse of time because the history of composing “Diwang shiji” in China is ancient. Golden age of the records dates back to Qing dynasty (1644-1911).

On the basis of their themes, all “historico-geographic” records can be divided into three types: those which describe the entire territory of Western regions (Xiyu), those which describe a definite area and those describing separate districts.

Comprehensively describing definite regions, “Diwang shiji” represented an important source of information for researchers into

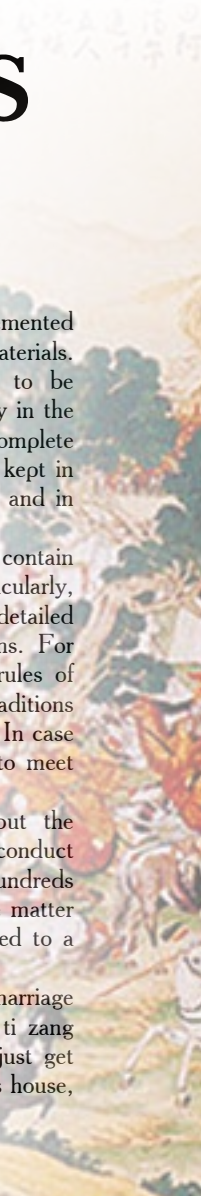
history of China and Central Asia; besides, they supplemented dynasty chronicles and other Chinese official historical materials.

The fate of historic-geographic records turned out to be dramatic, a lot of them have not survived. No one library in the world possesses a full set of “wang shiji”. The most complete collections of the records (about 5 thousand copies) are kept in libraries of the system of Academy of Science of China and in the library of Beijing University.

Plenty of “historico-geographic records” of Xinjiang contain information about history of peoples of Central Asia. Particularly, “Xinjiang gaiguan” (Xinjiang overview) presents detailed description of Xinjiang Kazakhs’ customs and traditions. For example, the source gives following information about rules of Kazakh nuptials, “As a matter of fact, their marriage traditions can be considered as a ceremony of “purchase and sale”. In case adequate price [gifts] is not offered, it will be difficult to meet expectations [for wifehood or husbandhood].”

Scale of gifts and amount of money may vary, but the source informs that, “Often the riches can not properly conduct [marriage] negotiations without several thousands and hundreds head of cattle, and several thousands taels of silver. The matter of number of engagement gifts which should be presented to a bride is always settled by a matchmaker”.

A matchmaker plays a very important role in Kazakh marriage rites. It has been noted in other source “Xinjiang wen ti zang huai”, “By nature, Kazakhs are like children, can not just get married [by themselves]. A matchmaker comes to a girl’s house,

settles financial and marriage issues”.

Both sources inform about the ways bride’s family expresses marital consent after completing necessary formalities. It is written in “Xinjiang gaiguan” “[If a decision is made], then her parents or brothers perform a rite of “treading water” having reached shore river and thus express their intention (consent). When half of required silver and cattle is presented [by a groom], their son-in-law may enter the bride’s house; he bows down before father and mother-in-law, brothers-in-law and other relatives, [and then] together with bride they eat and sleep like husband and wife”.

“Xinjiang wen ti zang huai” specifies that, “A bride, parents, and brothers [gather] for performing the rite of “treading water”. All [participants of the rite] reach the river shore and cross river without expressing regret (i.e. enjoying themselves), and then, as a rule, required silver and cattle is send to bride’s family”.

Burial rites of Kazakhs are mentioned in “Xinjiang wen ti zang huai”, it is said that “after birth of people, as well as their burial treats are not offered...”. And further “Kazakhs do not observe customs of mourning [if] a relative dies; they only grieve over him. The deceased is buried before the nightfall of the day he dies”. “Xinjiang gaiguan” specifies that after burial “mullah takes away clothing of the deceased and leaves. Forty days after burial, mullah is invited for performing funeral prayers”.

About calendar, “[Kazakhs] do not have a sixty-year cycle. Every month consists of 30 days, and every year consists of 360

days; there is a long fast of one month duration in the middle of year, during the fast they do not drink and eat from morning to night. At sunset, [when] the sky gets dark they dare to have meal. After the last day of the month [the fast], namely, in the end of the fast (Ramazan) they celebrate New Year and call it “Lesser year”, then, in 70 days, “Big year” comes.

By that time, young and old women and men compete in lustre (brightness, beauty) of clothes; [all] listen to mullah, saying prayers [and performing] ritual ceremonies. In the end of ceremony, rejoicing people shake hands, sing songs, dance or [organize] horse races [or] goat bashing. [And the celebration lasts] three days from the beginning to the end”.

Thus, we can see that in the capacity of special synthetic genre, which, in China, is attributed to a category of historic works, “historico-geographic records” or “Diwang shiji” contain abundant material about social and political life of Central Asian peoples.

Due to their composition, structure and character of the material, historic-geographic records are the most complicated among all components of state historiography of China, and of Eastern Turkestan in particular. While occupying a special, very important position in the system of Chinese historic works, and having relation to region’s history and geography, in fact these works can not be considered neither as the first nor as the second one.

ЖОЛЖАБЫ —

ЕЛҚАУЫ

*Оқиғалар. Есімдер
События. Имена
Events. Names*

Біз кемелденудің жаһандық сынағынан өту үшін біртұтас болуымыз тиіс. Сондықтан барлық қазақстандықтар арасында сенімділікті нығайтып, бір-бірімізге толерантты болу қажет. Бұл Қазақстанның болашақ кілті. Этникааралық келісім - жандандыратын ауадай қажет

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,

Қазақстан халқына Жолдауынан, 11 қараша 2014 ж.

Анатолий БАШМАКОВ, заместитель председателя Ассамблеи народа Казахстана, доктор экономических наук

СВЕТЛЫЙ ПУТЬ ПРЕЗИДЕНТА И НАРОДА КАЗАХСТАНА

В эпоху надвигающихся угроз мировой безопасности в виде конфликтов на почве политических, этнических, религиозных разногласий, мировая экономика сегодня как никогда подвержена кризису. Новое Послание Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева открывает новый путь для развития страны, дает ответы на многие вызовы современности. Президент подчеркнул важность сохранения этнического мира и согласия, отметив тот факт, что в 2015 году будет торжественно отмечено 20-летие создания Ассамблеи народа Казахстана.

Послание Президента «Нурлы жол», озвученное на расширенном заседании Политического совета партии «Нур Отан» еще раз показало, что экономика для Лидера Нации Нурсултана Назарбаева - это лишь метод, инструмент, а его конечная цель - это человек с его культурой, внутренним миром, духовным развитием, душа человека. Как отметил Нурсұлтан Назарбаев: «Мир и стабильность - это общенародное достояние, которое нужно каждодневным трудом защищать и укреплять»

Новая экономическая политика, положенная в основу очередного Послания Президента и направленная на стабилизацию экономики в рамках развития различных отраслей инфраструктуры, в своем конечном счете, несет заботу о гражданах Казахстана. Так, в Послании отмечено, что благодаря успешному проведению экономических реформ, только за счет строительства дорог появится более 200 тысяч новых рабочих мест.

Президент подчеркнул важность сохранения стабильности в обществе, призвал быть толерантными к друг другу.

На сегодня казахстанская модель межэтнического мира и согласия как результат деятельности уникального института

- Ассамблеи народа - стала визитной карточкой страны на авторитетнейших диалоговых площадках мира.

Мне глубоко импонирует яркое сравнение Президента межэтнического единства с живительным кислородом. Действительно, этническое и религиозное разнообразие Казахстана - это данность, определенная исторической судьбой единого вечного народа - «Мәңгілік Ел». В этом наша уникальность, и мы должны беречь мир и согласие, воспитывая подрастающую молодежь в духе толерантности и любви друг к другу.

Мы должны передать нашей молодежи, которая живет в новых быстро меняющихся условиях, понимание важности быть сплоченным народом, сохранения стабильности и мира в эпоху глобальных катаклизмов.

Патриотизм начинается с семьи, с уверенности в завтрашнем дне, здоровье наших близких, социальной поддержке государства, стабильности. Государство большую заботу проявляет по отношению к молодым семьям, подрастающему поколению. Молодежь имеет отличные условия получения образования, карьерного роста, предоставления льготного жилья. Как было отмечено в Послании Президента, государство будет и дальше строить социальное жилье и предоставлять его населению в аренду с правом выкупа без первоначального взноса и низких процентов за ипотеку. Таким образом, государство ярко проявляет социальную ответственность перед населением. Президент призывает молодежь принять активное участие в построении экономически развитого, независимого и сильного Казахстана, называя ее опорой нашего будущего.

Единый народ Казахстана — это огромная сила! Мы должны объединиться перед вызовами времени и глобализации, и пойти вместе единым историческим путем! «Нурлы жол» - это светлый путь Лидера и его народа, это путь к стабильности, миру и процветанию.

Чтобы пройти глобальный экзамен на зрелость, мы должны быть сплоченными.

Мы должны крепить доверие между всеми казахстанцами!

Быть толерантными друг к другу! Это ключи к будущему Казахстана.

Межэтническое согласие - это живительный кислород

Нурсултан НАЗАРБАЕВ

Послание народу Казахстана, 11 ноября 2014 г.

Алтайы ОРАЗБАЕВА, тарих ғылымдарының докторы

ЕЛБАСЫ ЖОЛДАУЫ – ЕЛ ТАҢДАУЫ

Түп шежіресі сонау ежелгі ел – Мәңгілік Ел түркіден бас алатын қазақ халқының шерлі шежіресіндегі күрмеуі көп күрделі сұрақтардың ең өзектісі – этногенез, этникалық тарих, оның ішінде ұлттық мемлекеттілік мәселесі. Отандық тарихнамада бұл сонау Шоқан, Абай, Шәкәрімдерден бастап талай талқыға түсіп, зерделеніп келеді. Десек те, кеше ғана Елбасы Жолдауында жарияланғандай, келесі жылы Қазақ хандығының, еңдеше қазақ мемлекетінің, түптеп келгенде Ұлттық мемлекеттілігіміздің іргесі қаланғанына 550 жыл болатыны тайға таңба басқандай айқындалды.

Еуразия атты қарт материк талай аласапыран оқиғаларды ба- сынан өткізсе де, осы апайтөс құрлықтың дәл кіндік ортасындағы ұшы-қиыры жоқ Ұлы даланы «үстіңде көк аспан, астыңда қара жер жаралғаннан бері» мекен етіп келе жатқан халқымыз әр кезде де Бостандық, Еркіндік, Азаттық ұғымдарымен ұлықтанып келеді. Десек те, бас-аяғы бес жарым ғасыр ішінде қазақ халық ретінде, Қазақстан мемлекет ретінде небір тар жол, тайғақ кешуден өтті. Керей мен Жәнібек, Хақназар мен Тәуке хандар тұсында азуы алты қарыс көршілерінен еш қаймықпай, қалыспай, терезесін тең ұстап, ел мен жұрт үшін қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман орнатты. XVIII-XIX ғғ. ағайын арасы алшақтап, көз ала болса да, көңіл құла болмаған алмағайып кезеңдердің өзінде жер бетінен жойылған жоқ. Бостандығы босқындыққа айналса да, бодандығы қыл бұғаудай қылдырса да, көкейін қара бұлт басып, қасіреті шаш етектен асып, жатса түсінен, тұрса есінен еркіндік пен егемендік идеясы кеткен жоқ. Іргесе отырып, сіресе жүріп іргелі елдігі мен ерлігін, жоралы жұрттығын, қабырғалы қалпын, салиқалы салтын сақтап қалды. Ол да болса қазаққа ілкіден тән сол баяғы Ұлттық мемлекеттілікке деген ұлы махаббаттың, еркіндік сүйгіш ерік-жігердің, тәуелсіздікке деген арманын дүниедегі бар асылына балаған асқақ рухтың арқасы.

Бүгін міне, Қазақстан әлемнің төрт бұрышына түгел мәшһүр, ұлттық мемлекеттілікке тән барлық қадір-қасиеті мен рәміздерін қамтамасыз еткен мемлекет. Саяси егемендігіміздің іргетасы экономикалық жетістіктермен бекітілуде. Әлеумет әлденуде. Керуен жүріп, көш түзелуде. Ұлтаралық татулық пен халықтар достығы саяси тұрақтылығымыздың мәуелі мәйегіне айналып отыр. Тіліміз бен діліміз, мәдениетіміз бен әдебиетіміз жанданып, жаңарып жатыр. Егемендігіміз баянды, Тәуелсіздігіміз табынды болған, сөйтіп алдымызға ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламалар қойып, жүзеге асыру жолында күні-түні еңбектеніп жатқан, ұлтымыздың рухани қуатын, қайыспайтын қара нардай қайратын, арыс алдаспандай сенім мен жігерін желдің жүзіне суарып, шыңдап жатқан осынау кезеңі – сол Ұлттық мемлекеттілік идеясының ғасырлар бойғы рухани күресінің заңды жемісі де, тарих алдындағы жеңісі де!

Осы тұрғыдан келгенде Елбасы Жолдауының күн тәртібіне дер кезінде әрі өте орынды шығарылғаны еш күмән туғызбайды.

Жаһандық күрделі үдерістер, әлемдік геосаяси және геэкономикалық дағдарыстар, дүниежүзілік беймаза әлеуметтік, мәдени және діни ахуал – осының барлығы адамзат алдына шырмауы шым-шытырық мәселелер тудыруда. Қазіргідей көзді ашып-жұмғанша ертеңің кешегіге айналатын заманда жайбасарлық жақсы нышан емес. Сондықтан да болар, Жолдаудың мұнша жылдам боларын ешкім де болжап-білмей қалғаны. Оның үстіне өңгіме ел мен жер үшін, Ұлттық мемлекеттік пен ұлт үшін аса өзекті міндет пен мақсаттар төңірегінде қозғалып отыр. Бұл ретте Халықтар достығы Ассамблеясының 20 жылдығы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 20 жылдығы, Ұлы Жеңістің 70 жылдығы тәрізді саяси, әлеуметтік, мәдени және рухани маңызы айрықша мерейтойларға да өз бағасы беріліп отырғаны қуантады.

Тамақ және химия өнеркәсібіне, машина жасау, қызмет көрсетулер салаларына қатысы бар шағын және орта бизнеске, әрі кәсіпкерлікті жеңілдікпен несиелеуге қосымша 100 миллиард бөлініп отыр. Халықтың көпшілігі үшін аса маңызды банк секторын сауықтыруға келер жылы қосымша 250 миллиард жұмсалмақ. Ұлттық мемлекеттігіміздің халықаралық абыройын әспеттейтін ЭКСПО-2017 кешеніне, көліктік-логистикалық, индустриялық энергетикалық және тұрғын үй инфрақұрылымдарын нығайтып, одан әрі дамытуға бөлінген қаржы көлемі қыруар. Білім, тәлім мен тәрбие саласына байланысты, әсіресе балалар бақшасы жүйесінің дамуына 3 жыл бойы қосымша 20 миллиард теңге, мектептерді жөндеуге және жаңалауға 20 млрд. теңге бөлінбек. Тек жол құрылысы арқылы ғана жаңадан 200 мың жұмыс орны құрылып, жол құрылысына 70 млрд. теңге жұмсалмақшы. Батыс пен Шығысты жалғап, екі дүниенің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және рухани байланыстарының күрематыры болған Ұлы Жібек жолы өтетін Қазақстан үшін жол, транспорттық логистика мәселелері ерекше маңызға ие екендігі әбден түсінікті.

Айналып келгенде, аталмыш әлеуметтік-экономикалық салалардың баршасы – мемлекеттің, Ұлттық мемлекеттігіміздің тұғырлы тіректері. Олардың әрбірі – Қазақ мемлекеттігінің әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру жолындағы ауқымды да абыройлы қадамдары.

Жетістік - кеңесе білген жерде, бірлік пен тірлік бар жерде. Солай болғанда ғана Елбасы өз Жолдауында атап көрсеткендей, Жалпыұлттық идея - қазақтың Ұлттық Шаңырағы – Қазақстан құт пен берекенің, ынтымақ пен ырыстың ошағына айналмақ!

Бауыржан ТОЛЫСБАЕВ, доктор экономических наук

НҰРЛЫ ЖОЛ – ПУТЬ В БУДУЩЕЕ

Для казахстанского народа ежегодное Послание Главы государства стало доброй традицией. Ведь с началом каждого года мы уже ожидаем от Главы государства конкретных задач на предстоящий год, дающих уверенность нам в завтрашнем дне.

Нынешнее Послание Президента «Нұрлы жол – Путь в будущее» является программным документом, в котором Глава государства обозначил стратегические ориентиры социально-экономического развития страны на 2015-2017 годы, а также изложил свое видение решения этих задач.

Нам предстоит достойно пройти через этот сложный этап. Также отмечается, что этот рубеж перейдут только сильные государства со своим сплочённым народом.

Я с уверенностью могу сказать, что нынешнее Послание Главы государства является конкретизированным руководством дальнейших действий по достижению поставленных целей, качественного нового этапа процветания нашей страны. Стоит особо отметить, что Послание Президента «Нұрлы жол – Путь в будущее» дает рывок для успешного экономического развития нашего государства на долгосрочный период до 2050 года.

Многие задачи Послания Президента являются логичным продолжением программы действия правительства, так как в феврале 2014 года было принято решение о выделении одного триллиона тенге из Нацфонда для поддержки экономического роста и занятости на 2014-2015 годы, двумя траншами по 500 миллиардов тенге. Для завершения начатых проектов и решения наиболее острых вопросов выделяются дополнительно 500 миллиардов тенге на следующие цели:

Первое. 100 миллиардов тенге на льготное кредитование малого и среднего бизнеса, а также крупного предпринимательства, что обеспечит реализацию проектов в пищевой и химической промышленности, машиностроении, а также сфере услуг.

Второе. Для оздоровления банковского сектора и выкупа «плохих» кредитов в 2015 году на дополнительную капитализацию Фонда проблемных кредитов выделяется 250 миллиардов тенге.

Третье. Для привлечения новых инвестиций необходимо улучшить соответствующие условия. С этой целью 81 миллиард тенге в 2015 году направляются на завершение строительства первого комплекса «сухого порта», инфраструктуры специальных экономических зон «Хоргос - Восточные ворота» и «Национальный индустриальный нефтехимический

технопарк» в Атырау и Таразе.

Мы полностью поддерживаем идеи Послания Президента. А именно то, что с учётом новых внешних рисков для развития экономики нам нужны новые инициативы для стимулирования деловой активности и занятости. Стержнем Новой Экономической Политики должно стать инфраструктурное развитие отраслей экономики Казахстана.

В Послании Президент Республики Казахстан отметил о необходимости выделения из Национального фонда до 3 миллиардов долларов ежегодно на период с 2015 по 2017 годы.

Послание Президента Н.Назарбаева играет важную роль в будущем развитии Казахстана и верим, что страна, руководствуясь данным документом, непременно добьется больших успехов в реализации Стратегии -2050. Нет никаких сомнений в том, что обозначенные национальным Лидером стратегические направления государственной политики по всему спектру ключевых вопросов станут новым этапом в достижении цели построения свободного и процветающего Казахстана.

Послание Президента чётко ставит задачу дальнейшего совершенствования административного управления современного типа. Сегодня созданы все необходимые условия для успешной работы системы управления государством. Проведена административная реформа, работает новая структура Правительства и исполнительной власти.

Сегодня каждый министр знает, что делать. Устранено дублирование и ненужные звенья в управлении. Акимы наделены необходимым объёмом полномочий. В регионах есть всё - программы, ресурсы, финансовые средства. Каждый отвечает за свой участок работы. Надо только засучить рукава и приняться за дело.

Главный упор сделан на новой Экономической политике «Нұрлы Жол», которая станет двигателем роста экономики на ближайшие годы.

А это означает занятость и рост доходов населения. «Нұрлы жол» произведёт мультипликативный эффект и на другие отрасли экономики. Дороги - это линии жизни для Казахстана. В необъятных просторах Казахстана вокруг дорог всегда возникала и развивалась жизнь. Необходимо создать такую транспортную сеть, чтобы от Астаны во все стороны расходились автомобильные, железнодорожные и авиационные магистрали. Как от сердца - артерии. Как от солнца - лучи»

Безусловно, и неоспоримо, что путь, выбранный нашим Лидером, правильный и целенаправленный.

Мы это отчетливо видим и понимаем.

*We should be united in order to pass a global maturity test.
We should consolidate trust between all Kazakhstan people and be tolerant to each other!
These are the keys to Kazakhstan's future. Interethnic accord is like life-giving oxygen*

Nursultan NAZARBAYEV

A message to Kazakhstan people; November 11, 2014

Қараша / Ноябрь / November

1995 жылы «Республикалық референдум туралы» Конституциялық заң қабылданды.

Референдум - мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешуге халықтың дауысқа салу арқылы тікелей қатысуы әрі демократияның басты көрінісі.

Референдум қабылдаған шешімнің Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар.

1995 год. Принят Конституционный закон «О республиканском референдуме». Одной из форм непосредственной демократии - прямого

участия народа в решении государственных вопросов является референдум. Решение, принятое референдумом, имеет обязательную силу на всей территории Республики Казахстан.

In 1995 Constitutional Act “On the Republic Referendum” was adopted.

Referendum is one of the democracy forms; it implies direct participation of people in resolving state matters.

A decision accepted as a result of referendum is binding over the whole territory of Republic of Kazakhstan.

1992 жылы Түркияның Ыстамбұл қаласында Түркі әлемі жазушыларының құрылтайы өтті

1992 год. В Турции состоялся первый курултай писателей тюркского мира

In 1992 the first kurultay of the Turkic world writers was held in Istanbul, Turkey

1919 жылы Алашорда Үкіметі мүшелеріне рақымшылық (амнистия) жарияланды.

Саяси мәмілеге ұмтыла отырып, БОАК (Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті) алашордалықтарға рақымшылық жариялады. Оның көшбасшылары Қазақстан Кеңесінің Құрылтай съезіне шақырылды. БОАК-нің 1919 жылдың 4 сәуіріндегі қаулысында «Кеңес өкіметіне қарсы азаматтық соғысқа қатысқан қырғыздар мен еңбекшіл казак-

тар, сонымен қатар, «Алаш-Орда» мүшелері мен қызметкерлері бұрынғы контрреволюциялық іс-әрекеттері үшін қуғындалмайды және жазаланбайды» деп көрсетілген.

Бірақ Кеңес Үкіметі өз сөзінде тұрған жоқ және алашордалықтар әр жылдары қуғын-сүргінге ұшырады.

1919 год. Вышло постановление советского правительства об амнистии алашординцев.

Стремясь к политическому компромиссу, ВЦИК объявили амнистию алашординцам. Его лидеры были даже приглашены на Учредительный съезд Советов Казахстана. В постановлении ВЦИК от 4-го апреля 1919 г. отмечалось «киргизы и трудовое казачество, принимавшие участие в гражданской войне против Советской власти, а также члены и сотрудники «Алаш-Орды» за прежнюю свою контрреволюционную деятельность никакому преследованию и наказанию не подлежат.

Но Советское правительство не сдержало своего слова, и почти все алашординцы подверглись в различные годы репрессиям.

In 1919 resolution of the Soviet Government on amnesty of the Alash Orda members was issued.

Intending to achieve political compromise, All-Russian Central Executive Committee declared amnesty to Alash-Orda members. Its leaders were even invited to Congress of Kazakhstan Soviets. Resolution of ARCEC dated April 4, 1919 stated, that “Kyrgyzes and the Cossacks, who took part in the Civil War against Soviet Government, as well as “Alash-Orda members and workers are not to be subjected to any kind of persecution and punishment for their counterrevolutionary activities.

Still the Soviet Government failed to keep its word as almost every Alash Orda member would be subjected to repressions in different periods of time.

1992 жылы Әміре Қашаубаевқа арналған ескерткіштің ашылу рәсімі болды.

1925 жылы Париждегі Дүниежүзілік декоративтік өнер көрмесінің этнографиялық концертінде қазақтың халық әндерін орындағаны үшін Әміре Қашаубаев ІІ орын және күміс медальге ие болды. 1927 жылы Франкфурт-на Майне қаласында өткен Дүниежүзілік музыкалық көрмеде өнер көрсетті, онда Әміренің ән орындау шеберлігі мен әншінің бірегей дауысы жоғары бағаланды.

1992 год. В Алматы воздвигнут надгробный памятник известному певцу Амре Кашаубаеву.

В 1925 году на этнографическом концерте на Всемирной выставке

декоративного искусства в Париже за исполнение казахских народных песен Амре Кашаубаев был удостоен второго приза и серебряной медали. В 1927 году выступал на Всемирной музыкальной выставке во Франкфурте-на-Майне, где было высоко оценены мастерство исполнения и уникальный голос певца.

In 1992 a Monument to Famous singer Amre Kashaubayev was erected in Almaty.

In 1925 Amre Kashaubayev won second prize and silver medal for singing Kazakh national songs at the ethnographic concert of International Exposition of Modern Industrial and Decorative Arts in Paris. In 1927 his unique voice and performing skills were highly appraised at International Musical Exhibition in Frankfurt on the Main.

1917 жыл — Ұлы Қазан төңкерісі күні. Мереке құрметіне азаматтардың шеруі ұйымдастырылды.

Ұлы Қазан Социалистік Төңкерісінің басшысы В.И.Ленин болды.

Коммунистер, соның ішінде Қазақстанның коммунистері де бұл күнді осы уақытқа дейін атап өтеді.

1917 год — в прошлом — День Великой Октябрьской революции. В честь праздника проходили демонстрации граждан.

Великую Октябрьскую Социалистическую Революцию совершил умерший впоследствии от сифилиса безумец, утверждал великий Иван Петрович Павлов. Этим безумцем был В.И. Ленин. Коммунисты, в том числе и Казахстана, до сих пор отмечают этот день календаря

In 1992 November 7 once was commemorated as the Day of Great October Revolution. Peaceful celebratory demonstrations were staged that day.

Great October Socialistic Revolution was accomplished by V.I. Lenin, who, upon statement of Ivan Pavlovich Pavlov, was a madman.

Communists, including those in Kazakhstan, keep commemorating this red-letter day.

Қостанай уезді **1920 жылы** уақытша Орынбор-Тургай губерниясына берілді

В 1920 г. Кустанайский уезд был временно передан в Оренбургско-Тургайскую губернию

In 1920 Kustanay district was temporarily submitted to administration of Orenburg-Turgay governorate.

1912 жылы Ахмет Байтұрсынұлы араб графикасын қазақ халқының игілігіне айналдыру идеясын көтеріп, оны іс жүзінде реформалады.

1940 жылы орыс графикасы негізінде жаңа қазақ әліпбиі енгізілді. Қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының ағартушылық білімінің негізін қалады. Ол қазақ мәтіндерін жазуға арналған орыс графикасы негізінде әліпби нұсқаларын құрды.

1912 год. Ахмет Байтұрсынов реформировал казахскую письменность на основе арабской графики, дав возможность пользоваться ею миллионам казахов.

1940 год. Введен новый казахский алфавит на основе русской графики. Казахский просветитель Ыбырай Алтынсарин положил начало светскому образованию казахского народа. Создавал варианты алфавита на основе русской графики для записи казахских текстов.

In 1912 Akhmet Baytursynov reformed Kazakh writing system on the basis of Arabian script, thus having given a chance to use it to millions of Kazakhs.

New Kazakh alphabet based on the Russian script was introduced in 1940. Ыбырай Алтынсарин initiated secular education of Kazakh people; created several versions of alphabet on the basis of Russian script for writing Kazakh texts.

1993 жылы «Қазақстан Республикасының Ұлттық валютасын енгізу туралы» Жарлық шықты.

1993 год. Вышел указ «О введении национальной валюты РК»

In 1993 a decree “On the introduction of national currency of the Republic of Kazakhstan” was issued

1941 жылы 16 қарашада — Германия әскерлері 51 дивизиямен Мәскеуге екінші «негізгі шешуші шабуылды» бастады. Москва бағытындағы негізгі жолдардың бірі — Волоколамск тас жолын қорғауда Алматыда жабдықталған 316-атқыштар дивизиясы генерал-майор И.В.Панфиловтың басшылығымен теңдесі жоқ ерлік танытты. Қысқа уақыт ішінде дивизия жауынгерлері жаудың танк, моторлы және екі жаяу әскер дивизияларын талқандады. Москва түбіндегі шайқаста, әсіресе саяси жетекші В.Г. Клочков басқарған бөлімше — 28 панфиловшылар жаудың 50 танкісіне тойтарыс беріп, асқан ерлік көрсетті. Қазақстанда жасақталған бұл дивизия жауынгерлері туған елінің бостандығы үшін ерлікпен қаза тапты, бірақ жауды Отанының жүрегіне бір қадам аттатқан жоқ. Гитлердің КСРО астанасын басып алу жоспары осылайша жүзеге аспады.

1941 год. 16 ноября. При обороне Москвы от фашистских захватчиков в бою у разъезда Дубосеково совершили свой бессмертный подвиг 28 бойцов дивизии генерала Панфилова, уничтожив около двух десятков немецких танков и остановив наступление немцев. Битва под Москвой стала одним из решающих сражений и важнейшим событием первого года Великой Отечественной войны. Гитлер делал особую ставку на захват столицы СССР, но потерпел неудачу в попытке с ходу захватить ее.

Бой, который дала ночью под Дубосеково группа истребителей танков 316-й стрелковой дивизии (состоящая из 28 человек во главе с политруком Василием Клочковым), вошел во все учебники истории.

On November 16, 1941 28 Panfilov's guardsmen accomplished a heroic feat in the battle of Moscow near Dubossekovo. They destroyed about two dozens of German tanks and as a result stifled the enemy's offensive. The battle of Moscow became one of the most decisive operations during the war and the most important event of the first year of the Great Patriotic War. Hitler placed high stake on occupation of the USSR capital, but his attempt to seize it straight off failed.

The battle near Dubossekovo waged by a group of tank destroyers from the 316th rifle division

(the group involved 28 men with political instructor Vassiliy Klochkov in the lead) got into all history textbooks.

Астана «EXPO - 2017»
Халықаралық көрмесін өткізу орны болып сайланды.

Дүниежүзілік EXPO көрмесі техникалық және технологиялық жетістіктерді көрсетуге арналған ашық алаң және индустрияландыру символы.

Алғашқы EXPO көрмесі Лондондағы Гайд-паркінде 1851 жылы Альберт ханзадасының бастамасымен өткізілді. Көрменің басты көз тартатын жобасы - Джозеф Пакстонның темір мен шыныдан көтерген Хрусталь сарайы, 1936 жылы өртке шалынған.

Қазақстандағы 2017 жылдағы көрме мерейтойлық болмақ — 75 — көрме. Көрмені өткізудегі ең үлкен үзіліс — 1939-1958 жылдар аралығы.

2012 год. Астана выбрана местом проведения Международной выставки «EXPO - 2017»

Всемирная выставка EXPO — символ индустриализации и открытой площадки для демонстрации технических и технологических достижений.

Первая всемирная выставка проведена в Гайд-парке в Лондоне по инициативе принца Альберта в 1851 году. Главной достопримечательностью выставки был Хрустальный дворец, возведённый Джозефом Пакстоном из железа и стекла, уничтоженный пожаром в 1936 году.

Выставка в Казахстане 2017 года будет юбилейной -75-й по счету. Самый большой перерыв в проведении выставок был с 1939 по 1958 годы.

In 2012 Astana was chosen for hosting «EXPO - 2017»

World exposition is a symbol of industrialization; it is a site for demonstration of technical and technological achievements.

The first World Expo was held in Hyde Park, London, in 1851, it was initiated by Prince Albert. The Crystal Palace built of glass and iron by Joseph Paxton became main attraction of the exposition; it was destroyed in 1936 by a fire.

An exposition which is to be held in Kazakhstan in 2017 will be the 75th in succession. The longest interval between expositions lasted from 1939 till 1958.

1880 жылы қоғам қайраткері, Қазақстандағы алғашқы әйел-дәрігерлердің бірі Гүлсім Асфендиярова дүниеге келді.

Гүлсім Асфендиярова - Қазандағы Бүкілресейлік мұсылмандар съездінің Түркістандағы делегаты, Ресей мұсылмандарын ұйымдастырудың Уақытша орталық бюросының мүшесі. 20-шы жылдардың соңында әріптесі Аққағаз Досжановамен бірге қазақ әйелдері мен қыздары үшін арнайы медбикелер курсын ашқан.

1880 год. Родилась первая женщина - врач в Казахстане Гульсум Асфендиярова, делегат казанского Всероссийского съезда мусульманок из Туркестана, член Временного центрального организационного бюро мусульманок России. В конце двадцатых годов совместно с коллегой Аккагаз Досжановой открывала курсы медсестер для казахских женщин и девушек.

In 1880 Gulsum Asfendiyyarova, the first woman doctor was born in Kazakhstan. She was a delegate of congress of Kazan All-Russian Moslem women from Turkestan, a member of Temporary central organizing committee of Russia's moslem women. In the end of twenties together with her colleague Akkagaz Doszhanova she organized nurse training course for Kazakh women and girls.

1885 жылы көрнекті қазақ ағартушысы, қоғам қайраткері, ақын, жазушы Міржақып Дулатов дүниеге келді. 1935 жылы ату жазасына кесілген ол Алашорда көсемдерінің бірі болды. Дулатов халықты пайдалы іс, оның ішінде ағартушылыққа үндеді.

1885 год. Родился видный казахский просветитель, общественный деятель, поэт, писатель Мыржакып Дулатов. Расстрелян в 1935 году. Один из лидеров Алаш-орды. Дулатов призывал народ к просвещению, полезной деятельности.

In 1885 outstanding Kazakh educator, public figure, poet and writer Myrzhakyp Dulatov was born. He was executed by shooting in 1935. Dulatov was one of the Alesh-Orda leaders; he appealed nation for education and useful activities.

1858 жылы тарихшы, қоғам қайраткері, қазақ фольклорларын жинаушы, шежіреші Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өмірге келді.

Үлкен Кеңестік энциклопедиясында Мәшһүр-Жүсіпке бірнеше жолдар ғана арналған. Онда «діни — тылсым ағымның өкілі, оның еңбектері діни-патриархалдық көзқарасты насихаттайды» деп көрсетілген.

1858 год. Родился ученый-историк, собиратель казахского фольклора, шежіре Машхур Жусуп Копейұлы.

Большая советская энциклопедия посвятила Машхуру Жусупу всего несколько строк, «зачислив его к представителям религиозно-мистического течения, а его труды расценены как проповедь религиозно-патриархальных взглядов»

In 1858 Kazakh folklorist, scientist and historian Mashkhor Zhussup Kopeyuly was born. Great Soviet Encyclopedia dedicated him only a few lines, “having reckoned him among representatives of theo-mysticism trend, and his works got

regarded as propagation of religio-androcentric views”.

1935 жылы танымал ақын Жүмекен Сабырұлы Нәжімеденов дүниеге келді.

Жүмекен Нәжімеденов Қазақстанның қазіргі Әнұран мәтінінің авторы. «Менің Қазақстаным» әнінің мәтіні оның шығармашылық жолының басында, ақынның 21 жасында жазылған. «Менің Қазақстаным» сөзіне ән жазған композитор Шәмші Қалдаяқов. Өлең халық әнұранына айналды. Қазақстан Республикасының жаңа әнұраны туралы сөз болғанда Президент Назарбаевтың өзі осы әнді таңдады.

1935 год. Родился известный поэт Жумекен Назимеденов, автор текста действующего гимна Республики Казахстан. Текст песни «Менің Қазақстаным» был написан им в начале его творческого пути, в 21 год. На его стихи «Мой Казахстан» музыку написал композитор Шамши Калдая-

ков. Песня стала народным гимном. Когда речь зашла о создании нового гимна Республики, сам Президент Назарбаев выбрал эту песню.

Zhumeken Nazhimedenov, famous poet and author of national anthem of the Republic was born in 1935. He wrote lyrics of “Menin Kazakhstanum” at the age of 21, in the beginning of his career. Music for “Menin Kazakhstanum” was composed by Shamshi Kaldayakov. This song became a national anthem. When the new anthem issue was brought up, the President himself chose this song.

Орталық Азия бойынша Николай Пржевальскийдің бірінші саяхаты басталды.

1870 год. Началось первое путешествие Николая Пржевальского по 1870 год. Началось первое путешествие Николая Пржевальского по Центральной Азии

The first trip of Nikolay Przhevalsky to Central Asia took place in 1870.

Қазақтың ұлы ғалымы, тарихшы, этнограф Шоқан Уәлихановтың туылған күні

1859 жылы қазақтың ұлы ағартушы ғалымы, тарихшы-этнограф, географ Шоқан Уәлиханов дүниеге келді. 1858 жылы маусымда Уәлиханов «Ресей географиялық ғылымында мәңгіге қалған» саяхатқа шықты. Ол кезде Шоқан 22 жаста еді. Тянь-Шань тау жоталары, қарақшы топтардың шабуылы, ең ақыры алты қаланың елі — Қашқар.

Академик Н.И.Веселовский: «Шығыстану әлемінде қырғыз хандарының тұқымы, сонымен бірге орыс армиясының офицері Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов құйрықты жұлдыздай жарық етіп шыға келгенде, орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдары оны ерекше құбылыс деп түгел мойындап, түркі халқының тағдыры туралы одан маңызы зор, ұлы жаңалықтар ашуды

күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті!» деп жазды.

1859 год. Родился великий казахский ученый-просветитель, историк, этнограф Шоқан Уалиханов. В июне 1858 года Уалиханов отправился в путешествие, «навсегда оставшееся в анналах российской географической науки. Ему было тогда 22 года. Горные хребты Тянь-Шаня, нападения разбойничьих шаек, и, наконец, Кашгар — страна шести городов.

Выдающийся академик Н. И. Веселовский писал о нём: «Как блестящий метеор, промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Уалиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление и ожидали от него великих и важных открытий о судьбе тюркских народов, но преждевременная кончина Чокана лишила нас этих надежд. За неполных тридцать лет он сделал то, что другие не смогли сделать за всю свою жизнь».

Shokan Ualikhanov, great Kazakh scientist, educator, historian and ethnographer, was born in 1859. In June 1858 Ualikhanov went off on a trip which would forever remain in the annals of Russian geographical science. He was 22 back then. Tien Shan mountain ranges, attacks by gangs of robbers, and finally, Kashgar, the country of six cities, awaited him.

The outstanding academician N.I.Vesselovsky wrote following about him, “The descendant of Kyrgyz khans and officer of Russian army at the same time, Chokan Chingisovich Ualikhanov flashed over the field of orientalism as a bright meteor. Russian orientalists unanimously admitted that he was a phenomenon; they expected great and important revelations about fate of Turlic people from him, but his untimely decease denuded us of those hopes. In less than thirty years of life he accomplished as many deeds as others would not be able to accomplish in all their born days”.

Желтоқсан / Декабрь / December

1991 жылы. Қазақ КССР Президентінің жалпыхалықтық сайлауы өтті, сайлау нәтижесінде Н.Ә. Назарбаев Президент болып тағайындалды.

1991 год. 1 декабря. Все-народные выборы Президента Казахской ССР. Нурсултан Абишевич Назарбаев — Президент Республики Казахстан.

On December 1st, 1991 presidential elections were conducted in Kazakh SSR, Nursultan Abishevich Nazarbayev became the President.

1 желтоқсан — мемлекеттік мереке - Қазақстанның тұңғыш Президентінің күні

1 декабря - государственный праздник - День первого Президента Республики Казахстан.

December 1st is a national holiday, i.e. the Day of the first President of the Republic of Kazakhstan

1936 жыл, 5 желтоқсан. КСРО Конституциясы қабылданды. Қазақ автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Кеңестік Социалистік Республикасы болып өзгертілді. Біздің тәуелсіз Қазақстан екеуінің арасын тура 55 жыл бөліп тұр.

1936 год, 5 декабря. Принята Конституция СССР. Казахская автономная Советская Социалистическая Республика преобразована в Казахскую Советскую Социалистическую Республику. Ровно 55 лет отделяют наш Казахстан от принятия суверенитета.

On December 5, **1936** USSR Constitution was adopted. Kazakh autonomous Soviet Socialist Republic got transformed into Kazakh Soviet Socialist Republic. It was exactly 55 years before assumption of sovereignty.

1991 жыл, 8 желтоқсан. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы еліне бұрынғы КСРО-ның он екі республикасы кірді.

1991 год, 8 декабря. В Содружество независимых государств вошло 12 бывших республик СССР.

On December 8, **1991** 12 former USSR Republic entered Commonwealth of Independent States

1991 жылы 10 желтоқсанда Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан Президенті болып сайланды.

1991 год, 10 декабря. Нурсултан Абишевич Назарбаев вступил в должность Президента Республики Казахстан.

On December **10, 1991** Nursultan Abishevich Nazarbayev assumed the presidency.

Президенттің Жарлығымен мемлекеттің астанасы болып Ақмола жарияланды.

1991 жылы 10 желтоқсанда Қазақстан астанасының ресми көшірілуі болды.

1997 год, 10 декабря. Состоялся официальный перенос столицы Казахстана.

On December **10, 1997** official transition of Kazakhstan capital took place.

1998 жыл. 10 желтоқсан. Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы.
1998 год. 10 декабря. Год единства и национальной истории.
December 10, **1998** the year of solidarity and national history.

1991 жыл. 11 желтоқсан. Қазақстан Мемлекеттік Әнұраны бекітілді.
1991 год, 11 декабря. Утвержден Государственный Гимн Казахстана
On December **11, 1991** State Anthem of Kazakhstan was validated.

1837 жыл. 13 желтоқсан. Исатай Тайманов. Исатай жасақтары Жайық өзенін кесіп Сарайшық бекінісі арқылы Үлкен Борсықты құмына келеді.

Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов бастаған Бөкей Ордасындағы көтерілістің негізгі себебі: жайылым жердің азаюына байланысты малдарынан айырылған қазақ шаруаларының кедейленуі. Исатай Тайманов генерал-губернатор В.А. Перовскийге шағым айтады. Бірақ нәтижесінде Жәңгір хан мен жүздеген орал және астрахань казактары отрядынан тұратын жазалаушы экспедиция

ұйымдастыру туралы шешім қабылданады.

1837 жылдың қарашасында Тастөбеде көтерілісшілер жеңіледі. Есеңгіреген көтерілісшілер жартылай болса да Оралдың сол жағалауына шығып, топтаса бастады. 1838 жылы 12 шілдеде орал және орынбор казактарынан құралған әскер Орал сыртына шығып, көтерілісшілерді талқандайды. Сол шайқаста Исатай Тайманов қайтыс болса, Махамбет Өтемісов оңтүстікке қарай ығысып, 1846 жылдың 20 қазанында қазіргі Атырау облысы аймағында өз жауларының жалдамалы кісі өлтірушілерінің қолынан қаза табады.

1837 год. 13 декабря. Исатай Тайманов переправился через Урал вблизи Яманхалинского форпоста и ушел в Зауральскую степь.

Основной причиной восстания в Букеевской орде под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова было обнищание казахов (шаруа) в результате отсутствия достаточного количества пастбищ. Исатай Тайманов обратился к генерал-губернатору В. А. Перовскому. Но в итоге было принято решение об организации карательной экспедиции из нескольких сотен уральских и астраханских казаков совместно с верными хану Джангиру отрядами.

В ноябре 1837 года была одержана победа над восставшими у Тас-Тюбе. Рассеянные повстанцы частично сумели прорваться на левый берег Урала и сгруппироваться вновь. За Урал была выслана экспедиция в составе регулярных войск, уральских и оренбургских казаков и 12 июля 1838 года восставшие были разбиты, Исатай Тайманов убит, Махамбет Утемисов с уцелевшими участниками бежал на юг, впоследствии был убит. Погиб 20 октября 1846 года на территории нынешней Атырауской области — был убит наёмными убийцами своих врагов

On December 13, **1837** the year. Issatay Taymanov got across Ural near Yamankhlinsk outpost and went off to Trans-Ural steppe.

Impoverishment of Kazakhs (sharua) as a result of lack of pastures became the main reason of uprising in Bukey Horde under leadership of Issatay Taymanov and Makhambet Utemissov. Issatay Taymanov turned to Governor-General V.A.Perovsky, but as a consequence decision to organize

punitive expedition composed of several hundreds of Ural and Astrakhan Cossacks together with several loyal to Dzhangir khan units was made.

In November 1837 near Tas-Tube a victory over rebels was achieved. A part of dispersed rebels managed to break through on to the left shore of Ural and regroup. A new expedition of Ural and Orenburg Cossacks with active units was sent to Trans-Ural area and on July 12, 1838 rebels were defeated; Issatay Taymanov was killed and Makhambet Utemissov together with some of survivors fled to the South, subsequently he was murdered. On October 20, 1846 he was murdered by hired assassins in a territory of present-day Atyrau region.

2012 жыл, 14 желтоқсан. ҚР Президенті – Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқына арналған «Қазақстан – 2050» Стратегиясы» дәстүрлі Жолдауын жолдады.

2012 год, 14 декабря. Президент РК - Лидер нации Нурсултан Назарбаев обратился к народу Казахстана с посланием «Стратегия «Казakhstan-2050»

On December **14, 2012** President of the Republic of Kazakhstan, Leader of Kazakh Nation addressed a message “Strategy “Kazakhstan-2050” to people

1991 жыл, 16 желтоқсан. Жоғары Кеңес Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күнін жариялады.

1991 год, 16 декабря. Верховный Совет провозгласил государственную независимость Республики Казахстан

On December **16, 1991** the Supreme Soviet declared state independence of the Republic of Kazakhstan

1986 жылы 16 желтоқсанда Алматыда Желтоқсан көтерілісі болды. Көтерілістің басталуына Мәскеудегі орталықтың республика халқының пікірімен санаспастан Ресейдің Ульянов облысы партия комитетінің 1-хатшысы Г.В. Колбинді ҚКОК-нің 1-хатшысы етіп тағайындауы түрткі болды.

Алматыда болған қазақ жастарының КСРО үкіметінің отаршылдық, әміршіл-әкімшіл жүйесіне Кеңестер одағындағы алғашқы қарсы наразылық және бостандыққа, тәуелсіздікке ұмтылған қазақ халқы тарихындағы елеулі оқиға болып табылады.

1986 год, 16 декабря произошли Декабрьские события в Алма-Ате - Желтоқсан. Волнения начались из-за решения Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачёва о снятии с должности первого секретаря компартии Казахстана

Динмухамеда Кунаева, и замене его на ранее никогда не работавшего в Казахстане Геннадия Колбина, первого секретаря Ульяновского обкома партии.

Участники мирного митинга требовали назначить на должность главы республики представителя коренного населения. Позже волнения казахской молодёжи прошли и в других городах и регионах Казахстана. Декабрьские события в Казахстане стали одним из первых в СССР массовых митингов против диктата центра, позже аналогичные события произошли в других республиках Советского Союза.

On December 16, 1986 December events known as “Jeltoqsan” took place in Alma-Ata. Disturbance was caused by General Secretary Mikhail Gorbachev’s decision to remove Dinmukhamed Kunayev, the First Secretary of the Communist Party of Kazakhstan from his position and appoint Gennady Kolbin, who had not worked in Kazakhstan prior to that appointment.

Participants of peaceful gathering insisted on appointing representative of native population the head of the Republic. Later on riots of Kazakh youth took place in other cities and regions of Kazakhstan. Kazakhstan December events were one of the first mass rallies against the center’s diktat which took place in the USSR; afterwards similar events occurred in other republics of the Soviet Union.

1921 жылдың 19 желтоқсанында Шығыс Қазақстан облысында Кеңес Одағының Батыры Төлеген Тоқтаров өмірге келді. Ол 1942 жылдың 10 ақпанында ерлікпен қаза тапты. Бұл күні қызыләскер Тоқтаров гвардиясының бекінісіне гитлершілердің взводы шабуыл жасады. Жауынгер жақын келген жауларды қақ маңдайдан атты. Ұрыс барысында ол іштен ауыр жараланды. Құлап қалмауға тырысқан Төлеген бар күшін жинап жауға ұмтылып, автоматтың шұйдесімен оның басын жаншыды, бірақ басқа фашистің қолынан оққа ұшты. Күлі Новгород облысында қойылған.

19 декабря 1921 года в Восточно-Казахстанской области родился Герой Советского Союза Тулеген Тохтаров. Пал смертью храбрых 10 февраля 1942 года. В этот день на окоп гвардии красноармейца Тохтарова шло в атаку около взвода гитлеровцев. Боец в упор расстреливал наседавших врагов. В ходе боя был тяжело ранен в живот. Боясь упасть, напряг последние силы, бросился на гитлеровца и прикладом размозжил ему голову, но был сражён пулей другого фашиста. Прах покоится в Новгородской области.

December 19, 1921 Hero of the Soviet Union Tulegen Tokhtarov was born in East Kazakhstan region. He died an honorable death on February 10, 1942. That day a German platoon attacked a trench of Red Army guardsman Tokhtarov. He was fired point-blank at enemies. Finally he attacked a German and smashed his skull with buttstock, but he was shot by another fascist. His remains repose in Novgorod region.

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Мұстафа Шоқай дүниеге келді.

1890 год, 25 декабря, родился политический деятель, публицист Мустафа Шокай.

On December 25, 1890 politician and journalist Mustafa Shokay was born

Узам в районе каньона Темирши и каменоломен Теректысая. Фото Александра Подушкина

Мекенжай:

Қазақстан Республикасы, 010008,
Астана қаласы, Мирзоян көшесі, 2.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-548, 709-500
(ішкі байланыс: 31-116, 31-118)
Поштаның индексі: 74745

Наш адрес:

Казахстан, 010008, г. Астана, ул. Мирзояна, 2.
Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева
Тел.: +7 (7172) 709-548, 709-500
(вн.31-116, 31-118)
Почтовый индекс: 74745

Our address:

010008, Mirzoyan str. 2, Astana, Kazakhstan
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Tel.: +7 (7172) 709-548, 709-500
(internal 31-116, 31-118)
Postal code: 74745